

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ปริญญานิพนธ์
ของ
กัลยา เนตรายน

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
พฤษภาคม ๒๕๕๑

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ปริญญานิพนธ์
ของ
กัลยา เนตรายน

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชา ภาษาไทย
พฤษภาคม ๒๕๕๑
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

บทคัดย่อ
ของ
กัลยา เนตรายน

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
พฤษภาคม ๒๕๕๑

กัลยา เนตรายน. (๒๕๕๑). ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. ปริญญาโท กศ.ม. (ภาษาไทย).

กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม :

รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์, อาจารย์วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ, อาจารย์พัทธยา

จิตต์เมตตา.

การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยครั้งนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อค้นคว้าและรวบรวมภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไว้เป็นแหล่ง ซึ่งเป็นการกระตุ้นเตือนให้ตระหนักถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเพื่อนำมาประยุกต์ให้เหมาะกับการดำเนินชีวิตตามยุคสมัย โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสารข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาเป็นวรรณคดี พระราชนิพนธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จำนวน ๘ เรื่อง ได้แก่ ๑) บทเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน ๒) บทละครเรื่องอิเหนา ๓) บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐ ๔) บทละครนอกเรื่อง สังข์ทอง ๕) บทละครนอกเรื่องไกรทอง ๖) บทละครนอกเรื่องมณีพิชัย ๗) บทละครนอกเรื่องคาวี ๘) บทละครนอกเรื่องสังข์ศิลป์ชัย และเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษาพบว่า วรรณคดีสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ศึกษาทุกเรื่อง ได้บันทึกภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยตามความรู้ความคิดของผู้คนสมัยนั้น วรรณคดีที่บันทึกภูมิปัญญาดังกล่าวไว้มากที่สุดคือวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน และภูมิปัญญาที่บันทึกไว้นั้นได้กล่าวถึงขั้นตอนการรักษาพยาบาลความเจ็บป่วยทั้งในด้านการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันการเจ็บป่วย นอกจากนี้ยังได้บันทึกเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ไว้ด้วย ทั้งในเรื่องการตั้งครรภ์ การแพ้ท้อง การคลอดบุตร การฟื้นฟูสุขภาพของมารดาหลังคลอด และการบริหารทารกแรกคลอด

การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในเรื่องวัฒนธรรมสุขภาพของคนไทยผ่านทางวรรณคดี ซึ่งผู้เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงสาธารณสุข และนักศึกษาสาขาวิชาการแพทย์แผนไทยควรได้ศึกษาเพิ่มเติม เพื่อเป็นการสร้างองค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์การแพทย์แผนไทยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และนำองค์ความรู้เรื่องการแพทย์แผนไทยไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมต่อไป

THAI INTELLECTUAL TRADITIONAL MEDICAL
IN THE LITERATURE OF THE REIGN OF KING RAMA II

AN ABSTRACT
BY
KANLAYA NETRAYON

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Master of Education degree in Thai
at Srinakharinwirot University
May 2008

Kalaya Netrayon (2008): *Thai intellectual traditional medical in the literature of the reign of Rama II*, Thesis for Master of Education (Thai Language), Bangkok:, Srinakharinwirot University, Controlling Committee: Associate Professor Dr. Phaiboon Duangchan, Wilai Wiwatchankit, Phatthaya Chitmetta.

This Study on Thai intellectual traditional medical in the literature of the reign of King Rama II has the objectives to search and compile Thai intellectual Traditional Medical in the Literatures of reing of King Rama II as a reference source and to have it as encouraging warning people to realize Thai traditional medical knowledge so that it can be applied for living of contemporary age. The methodology used was documentary researching method. Data used for the study were eight stories of the royal authored literature, they were, 1) the ballad form of song of Khun Chang and Khun Phaen, 2) play script on Inao Strory, 3) Out-palace play script on Chaiyachet, 4) Out-palace play script on Sangthong, 5) Out-palace play script on Kraithong, 6) Out-palace play script on Maniphichai, 7) Out-palace play script on Khawee, and 8) Out –palace play script on Sangsinchai. The study result was presented in descriptive analysis.

The study result found that, all literature in King Buddhaloetlanabhalai's reign under study had recorded Thai traditional medical knowledge according to the people's knowledge and ideas of that time. The literature which mostly recorded such knowledge is Khun Chang and Khun Phaen and the recorded intellectual knowledge had described about nursing or curing procedures of illness, both in analysis to identify the disease cause, treatment or therapy of sickness, health rehabilitation and sickness prevention. Besides, they had recorded about midwifery that covered pregnancy, morning sickness, child delivery, the mother's post-delivery health rehabilitation and the new born infant nursing.

This study on Thai intellectual traditional medical in the literature of the reing of King Rama II could therefore originate knowledge and understanding about Thai people's health culture via literature, especially for the Ministry of public Health and students of Thai medicine subjects should make further education on it in order to create knowledge body on Thai traditional medical history to more perfection and the knowledge body on Thai traditional medicine can be applied to suit our life style at present further.

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ของ
นางสาวกัลยา เนตรายน

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมชาย สันติวัฒนกุล)
วันที่.....เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2551

คณะกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์

คณะกรรมการสอบปากเปล่า

..... ประธาน

..... ประธาน

(รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์)

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์อุษณา กาญจนทัต)

..... กรรมการ

..... กรรมการ

(อาจารย์วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ)

(รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์)

..... กรรมการ

..... กรรมการ

(อาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตะ)

(อาจารย์วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ)

..... กรรมการ

(อาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตะ)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือจากบุคคลหลายท่าน ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ไพบูลย์ ดวงจันทร์ อาจารย์วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ อาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตา และผู้ช่วยศาสตราจารย์อุษณา กาญจนทัต ที่กรุณาเป็นประธานและกรรมการที่ปรึกษาปริญญานิพนธ์ พร้อมทั้งให้คำแนะนำด้านวิชาการแก่ผู้เขียนมาโดยตลอด ซึ่งทำให้ผู้เขียนประจักษ์คำว่า “บุญคุณครูบาอาจารย์” นั้น ศักดิ์สิทธิ์และยิ่งใหญ่เพียงใด

ขอขอบพระคุณ ครอบครัวเนตรายนสำหรับแรงบันดาลใจในการศึกษา และเป็นเสมือนเป้าหมายให้รู้ว่าผู้เขียนกำลังทำอะไร เพื่ออะไร

ขอขอบคุณ คุณวิมลวรรณ บุญจันทร์ คุณจิตรพรรณ พึ่งพงษ์ คุณอักษร พูลศรี คุณจินตนา เหลือล้น และคุณภาวดี เพียรนิริติ ที่คอยช่วยเหลือและเป็นกำลังใจตลอดระยะเวลาในการศึกษา

และสุดท้ายความดีงามที่มีทั้งหมดในชีวิตขออุทิศแด่ คุณมาลัย-โณมศรี เนตรายน ผู้มีพระคุณซึ่งล่วงลับไปแล้ว ด้วยพวงมาลาวิชาการเล่มนี้

กัลยา เนตรายน

สารบัญ

บทที่	หน้า
๑ บทนำ.....	๑
ภูมิหลัง.....	๑
ความมุ่งหมายของงานวิจัย.....	๓
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	๓
ขอบเขตของการวิจัย.....	๔
วิธีดำเนินการวิจัย	๔
๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย	๖
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย.....	๖
งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย.....	๑๓
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ	
พระเลิศหล้านภาลัย.....	๑๕
เอกสารที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดี	๑๕
งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดี	๑๖
๓ สภาพสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....	๑๘
สภาพการปกครอง.....	๑๙
ชนชั้นทางสังคม.....	๑๙
การจัดการปกครองและกฎหมาย.....	๒๑
สภาพเศรษฐกิจ	๒๑
การประกอบอาชีพของประชากร.....	๒๒
การขยายตัวทางเศรษฐกิจ	๒๓
สภาพสังคมและวัฒนธรรม	๒๔
สภาพแวดล้อม	๒๔
การตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัย.....	๒๙
การแต่งกาย	๓๐

สารบัญ(ต่อ)

บทที่

หน้า

๓ (ต่อ)

อาหารการกิน.....	๓๐
การศึกษาและการถ่ายทอดความรู้.....	๓๑
ความเชื่อ พิธีกรรม และวิธีการรักษาพยาบาล	๓๓

๔ ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....	๓๕
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค.....	๓๕
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดี	
เรื่องขุนช้างขุนแผน.....	๓๖
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดี	
เรื่องอิเหนา.....	๔๑
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดี	
เรื่องสังข์ศิลป์ชัย.....	๔๓
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดี	
เรื่องไชยเชษฐ.....	๔๔
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดี	
เรื่องมณีพิชัย.....	๔๕
การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดี	
เรื่องสังข์ทอง	๔๕
การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย	๔๖
การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย	๔๖
การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ	๖๒
การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย	๗๒
การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏใน	
วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน.....	๗๒
การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏใน	
วรรณคดีเรื่องอิเหนา	๗๔
การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏใน	
วรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัย.....	๗๖

สารบัญ(ต่อ)

บทที่

หน้า

๔ (ต่อ)

การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏใน วรรณคดีเรื่องสังข์ทอง	๗๖
การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏใน วรรณคดีเรื่องไกรทอง	๗๗
การผดุงครรภ์	๗๘
ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดี เรื่องขุนช้างขุนแผน	๗๘
ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดี เรื่องอิเหนา	๘๕
ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดี เรื่องไชยเชษฐา	๘๖
ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดี เรื่องสังข์ทอง	๘๗
๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๙๒
สรุปผลการศึกษา	๙๒
การอภิปรายผล	๙๘
ข้อเสนอแนะ	๙๘
บรรณานุกรม	๑๐๐
ประวัติย่อผู้วิจัย	๑๑๑

บทที่ ๑

บทนำ

ภูมิหลัง

ในการดำรงชีวิตของมนุษย์ต้องอาศัยปัจจัยหลัก ๔ ประการ คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่ามนุษย์จะมีอาหารอุดมสมบูรณ์ มีที่อยู่อาศัยมั่นคง มีเสื้อผ้าสวยงาม แต่เราก็มีอาชโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ได้ ดังนั้น ส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์จึงต้องเผชิญกับปัญหาเรื่องสุขภาพและความป่วยไข้ ต้องต่อสู้กับโรคภัยไข้เจ็บ สิ่งเหล่านี้เองที่ทำให้มนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชาติใดล้วนแต่ใช้สติปัญญาถ่วงถ่วงหาทางป้องกันและแก้ไขมาทุกยุคทุกสมัย โดยมีอิทธิพลของความเชื่อ แบบแผนการปฏิบัติดั้งเดิมแฝงอยู่กับแบบแผนการปฏิบัติแนวใหม่ที่ได้รับการคิดค้นขึ้นมาเสมอ และด้วยความที่คนไทยส่วนใหญ่ดำรงชีวิตด้วยวิถีแห่งพุทธ การแพทย์แผนไทยจึงอาศัยแนวทางของพุทธศาสนาเป็นหลัก ทำให้การรักษาเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและธรรมชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จนกลายมาเป็นเอกลักษณ์และวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของการดำรงชีวิต ดังที่แพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๔: ๑๗-๑๘) กล่าวไว้ในหนังสือการแพทย์แผนไทยการแพทย์แบบองค์รวมว่า ความเจ็บป่วยมิได้มองเพียงแค่เชื้อโรคที่เรียกว่าตัวกมิชาติ หากแต่มีสาเหตุมาจากสมุฏฐาน ๕ ประการ คือ ธาตุสมุฏฐาน ประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ อุตสมุฏฐาน ประกอบด้วยอิทธิพลของฤดูกาล ได้แก่ ฤดูร้อน ฤดูฝน ฤดูหนาว กาลสมุฏฐาน ประกอบด้วยอิทธิพลแห่งกาลเวลา ได้แก่ กลางวัน กลางคืน อิทธิพลแห่งดวงดาว อายุสมุฏฐาน ประกอบด้วยอายุขัยตามธรรมชาติ แบ่งได้ ๓ ช่วง ได้แก่ ปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย ประเทศสมุฏฐาน ประกอบด้วยอิทธิพลของสภาพแวดล้อมในประเทศที่อยู่อาศัยและพฤติกรรมของแต่ละคนเอง

จากข้อความรู้ที่แพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ เสนอไว้นั้นจะเห็นได้ว่าการแพทย์แผนไทยให้ความสำคัญกับการดูแลสุขภาพและการรักษาโรคตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิในครรภ์มารดา เพราะทารกต้องได้รับอิทธิพลจากอาหารที่มารดาดื่มกินจนทำให้แต่ละบุคคลมีธาตุประจำตัวแตกต่างกัน เมื่อเติบโตก็ได้รับอิทธิพลของสภาพอากาศ ภูมิอากาศ รวมไปถึงสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัว ร้อนหนาวสามารถเป็นสาเหตุแห่งโรคได้ อีกทั้งช่วงวัยก็มีส่วนสำคัญ เพราะอายุขัยย่อมนำมาซึ่งความเจริญเติบโตและความเสื่อมของสังขารตามลำดับ ปัจจัยดังกล่าวแทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของเราตั้งแต่เกิดจนตาย จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่เราจะหาทางป้องกันและแก้ไขโรคภัยด้วยวิธีการต่าง ๆ จนกลายเป็นภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยขึ้น

สำหรับการบำบัดรักษานั้น วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ (๒๕๓๙: ๕๐-๕๑) กล่าวว่าขั้นตอนการรักษาความเจ็บป่วยของแพทย์แผนไทยจะเริ่มต้นโดยการซักประวัติส่วนตัวของผู้ป่วย เช่น ชื่อ ที่อยู่ ที่เกิด

อายุ อาชีพ ชักประวัติโรคในอดีตและปัจจุบัน เช่น วันเวลาที่เริ่มป่วย มีอาการอย่างไร อาการที่ผันแปรไปในแต่ละวัน แล้วจึงเริ่มตรวจร่างกายและจิตใจของผู้ป่วย เช่น ตรวจดูลักษณะ รูปร่าง ผิวพรรณ อารมณ์ และอวัยวะต่าง ๆ รวมทั้งการตรวจถามอาการ เช่น ตรวจชีพจร การบริโภคอาหาร การนอนหลับ เพื่อนำมาประกอบการวินิจฉัยโรค จากนั้นจึงทำการบำบัดรักษาซึ่งมักจะขึ้นอยู่กับอาการของผู้ป่วยแต่ละคน วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ (๒๕๓๙: ๒๒) ยังกล่าวอีกว่าการรักษาตามแบบแพทย์แผนไทยมีขั้นตอนการรักษาที่แตกต่างกันไปอันประกอบด้วยการใช้สมุนไพร (ต้ม อบ ประคบ ปั่นเป็นลูกกลอน) หัตถบำบัด การรักษากระดูกแบบดั้งเดิม การใช้พุทธศาสนาหรือพิธีกรรมเพื่อดูแลรักษาสุขภาพจิต การคลอด การดูแลสุขภาพแบบไทย

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยคนไทยได้ใช้บำบัดรักษาโรคภัยไข้เจ็บตลอดมา จนกระทั่งวิทยาการทางการแพทย์สมัยใหม่เข้ามาในประเทศไทยและได้รับความนิยมอย่างสูงช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยกลายเป็นของผิดกฎหมาย หมอยาพื้นบ้านที่เคยเป็นที่พึ่งของประชาชนกลายเป็นหมอเถื่อน ซึ่งส่งผลให้การแพทย์แผนไทยลดความนิยมลง ขาดการเรียนรู้ ขาดการสืบทอด และขาดการศึกษาเพิ่มเติม อีกทั้งมิใคร่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ตำราถูกทำลายไปครั้งผลัดแผ่นดินสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวนมาก หมอยาสืบอายุขัยไปโดยไม่มีผู้สืบทอด ทว่า เรายังพอมีหนทางที่จะศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับตำรายาและการแพทย์แผนไทยได้อีกหลายทาง อาทิ ภาพจิตรกรรมฝาผนังตามวัดวาอาราม โดยเฉพาะวัดพระเชตุพนที่ถือว่าเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของเมืองไทย และการศึกษาจากวรรณคดี เพราะวรรณคดีเปรียบได้กับกระจกที่สะท้อนความเป็นไปของสังคม ซึ่งเป็นการศึกษาในแง่ภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ อันจะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อความเชื่อ ขนบธรรมเนียม และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเจ็บป่วย อันจะมีผลต่อแนวทางการดำเนินชีวิตในปัจจุบันและอนาคต

การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีย่อมศึกษาได้ เนื่องจากวรรณคดีได้บันทึกสิ่งนี้ไว้ ดังที่ศิริกุล สันติชาติ (๒๕๓๖: ๙๘) กล่าวว่าวรรณคดีไทยทุกยุคทุกสมัยต่างก็ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการปลูกสร้างเหย้าเรือน อาหารการกิน เครื่องแต่งกาย และยารักษาโรคเอาไว้เกือบทุกเรื่อง การที่ศิริกุล สันติชาติ กล่าวเช่นนี้เนื่องจากยาและการรักษาโรคนั้นเป็นหนึ่งในปัจจัย ๔ ที่เปรียบได้กับเฟืองจักรชิ้นสำคัญที่สามารถทำให้มนุษย์สามารถใช้ชีวิตได้อย่างเป็นปกติสุข โดยเฉพาะวรรณคดีในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นถือได้ว่าเป็นยุคทองของวรรณคดี เนื่องจากเหตุการณ์บ้านเมืองมีความสงบ กวีผู้มีฝีมือรับราชการอยู่ในรัชสมัยของพระองค์จำนวนมาก องค์พระมหากษัตริย์เองก็ทรงให้ความสนใจสนพระทัยในเรื่องวรรณกรรมอย่างสูง วรรณคดียุคนี้จึงมีความแตกต่างจากวรรณคดียุคอื่นตรงที่เริ่มละชนบดเดิมที่มีมาแต่สุโขทัยและอยุธยา แต่ยังมีได้รับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามา ดังนั้น วรรณคดีสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงสามารถบันทึกวิถีชีวิต ความคิด และการกระทำของผู้คนในยุคเอาไว้ได้อย่างชัดเจนกว่าในสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาที่มี

ความห่างไกลทางระยะเวลาค่อนข้างสูง หลักฐานของผู้แต่งและปีที่แต่งคลุมเครือ ภาษาที่ใช้แตกต่างกัน จนอาจเกิดการตีความที่ผิดพลาดได้ ข้อสำคัญคือการที่ยังไม่มีวัฒนธรรมทางตะวันตกเข้ามาปะปน เราจึงสามารถศึกษาภูมิปัญญาบริสุทธิ์ในเรื่องการรักษาความป่วยไข้ของบรรพชนได้อย่างถูกต้องและชัดเจน

ด้วยเหตุผลดังกล่าวผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษารายละเอียดของภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อประโยชน์ในการนำ ส่วนดีของภูมิความรู้ต่าง ๆ มาปรับใช้ให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมการดำเนินชีวิตของผู้คนในยุคปัจจุบัน ดังที่จะเห็นได้ว่าวิทยาการสมัยใหม่บางครั้งก็ไม่อาจล้มล้างความเชื่อและภูมิปัญญาดั้งเดิมของผู้คนได้ เช่น การรักษาอาการป่วยไข้ด้วยการรดน้ำมนต์ การเสกเป่าจากพระเถระต่าง ๆ หรือการนับถือสมุนไพรรักษาโรคต่าง ๆ เป็นต้น การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยผ่านทางวรรณคดีอย่างเป็น วิทยาศาสตร์ โดยอาศัยการวิเคราะห์จากบริบทรอบข้างของเนื้อหาและกระบวนการ ย่อมมีประโยชน์ ในการทำความเข้าใจถึงความคิด ทศนคติ และความเชื่อของคนยุคเก่ามากขึ้น เพื่อนำมาซึ่งความเข้าใจ อันถูกต้องของผู้คนในยุคปัจจุบันที่มีต่อตำรายาและสมุนไพรรักษาโรค เพราะการรักษาโรคของบรรพบุรุษไทยถือเป็นศาสตร์อันล้ำลึกและเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันทรงค่าที่ควรได้รับการศึกษา สืบทอดและ อนุรักษ์ไว้ตราบนานเท่านาน

ความมุ่งหมายของการวิจัย

เพื่อศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ความสำคัญของการวิจัย

การศึกษาเรื่องนี้ทำให้ทราบถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและเป็นการรวบรวมภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไว้เป็นหลักฐาน ซึ่งทำให้ตระหนักถึงคุณค่าของภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเพื่อจะได้นำมาประยุกต์ให้เหมาะกับการดำเนินชีวิตตามยุคสมัย

ขอบเขตของการวิจัย

เนื่องจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถือว่าเป็นยุคทองของวรรณคดี จำนวนวรรณคดีจึงมีอยู่มากและยังไม่มีวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาปะปน และวรรณคดีที่เลือกเป็นกลุ่มตัวอย่างเพื่อนำมาเป็นข้อมูลในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีจำนวน ๘ เรื่อง ได้แก่

๑. บทเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและคณะกวีในราชสำนัก
๒. บทละคร เรื่องอิเหนา	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๓. บทละครนอก เรื่องไชยเชษฐา	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๔. บทละครนอก เรื่องสังข์ทอง	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๕. บทละครนอก เรื่องไกรทอง	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๖. บทละครนอก เรื่องมณีพิชัย	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๗. บทละครนอก เรื่องคาวี	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๘. บทละครนอก เรื่องสังข์ศิลป์ชัย	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้วิธีวิจัยเอกสาร โดยมีวิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้าตามลำดับ ดังนี้

๑. การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๑ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย

๑.๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พุทธเลิศหล้านภาลัย

๒. การรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทยจากวรรณคดีที่แต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจำนวน ๘ เล่มตามขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

๓. การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยซึ่งรวบรวมได้จากวรรณคดีที่แต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจำนวน ๘ เล่มดังกล่าวมาวิเคราะห์ในประเด็น ดังต่อไปนี้

๓.๑ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค

๓.๒ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย

๓.๒.๑ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย

๓.๒.๒ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ

๓.๓ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย

๔. การเสนอผลการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้จำแนกเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย และเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังต่อไปนี้

๒.๑ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย

๒.๑.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย

การศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น มีผู้เขียนไว้เป็นจำนวนมาก ในที่นี้จะกล่าวถึงในส่วนที่สำคัญและเกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

เอกสารการสอนชุดวิชาแนวคิดไทยของมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช หน่วยที่ ๑๒-๑๕ (๒๕๓๓: ๕๕๙) กล่าวว่า มนุษย์พยายามทุ่มเทความพยายามในการทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ ความเจ็บป่วยและโรคภัยที่คุกคามชีวิตและสุขภาพ ความรู้ความเข้าใจที่มนุษย์สังเคราะห์ขึ้นมาจากประสบการณ์ได้สั่งสมจนเป็นแนวคิดและระบบทฤษฎีที่มนุษย์ใช้อธิบายปรากฏการณ์ความเจ็บป่วย และใช้เป็นแนวทางในการแก้ปัญหา ภูมิปัญญาและองค์ความรู้ที่มนุษย์สังเคราะห์ขึ้นในแต่ละวัฒนธรรมได้ถูกสะสมและสืบทอดเป็นแบบแผน ขนบธรรมเนียม ประเพณีที่ผิดแผกแตกต่างกันอันเป็นผลมาจากความคิด ความเชื่อ และความเข้าใจที่มนุษย์มีให้ต่อสรรพสิ่งและปรากฏการณ์ต่างๆ ตามความรับรู้ของตน มนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรมซึ่งมีโลกทัศน์ที่แตกต่างกัน จึงมีระบบวิธีคิด ความเชื่อที่ใช้ทำความเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์ความเจ็บป่วยที่แตกต่างกันไป ในสังคมไทย แบบแผนทางความคิดที่ชาวไทยใช้ทำความเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์เกี่ยวกับสุขภาพ และความเจ็บป่วยมีหลายลักษณะตามโครงสร้างของสังคม กล่าวคือ มีระบบวิธีคิดที่แตกต่างอันเป็นผลจากการที่สังคมไทยได้รับเอาวัฒนธรรมหลายกระแสเข้ามาผสมกลมกลืนกับแบบแผนดั้งเดิม ฐานรากทางวัฒนธรรมทางความคิดของสังคมไทยจึงมีการคละเคล้ากันระหว่างคติความเชื่อเรื่องผี ลัทธิ วิญญาณนิยม วัฒนธรรมความเชื่อตามศาสนาพราหมณ์ และอิทธิพลของพุทธศาสนา วัฒนธรรมความเชื่อเหล่านี้เป็นรากเหง้าที่กำหนดแบบแผนทางความคิดของสังคมไทย ทั้งในด้านความเป็นไปของชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมต่างๆ และยังคงเป็นตัวกำหนดสำคัญที่ทำให้ชาวไทยมีพฤติกรรมสุขภาพต่างๆไปตามความคิดความเชื่อที่ตนมี

ชยันต์ พิเชียรสุนทรและวิเชียร จีรวงส์ (๒๕๔๓: ๑๘๘) กล่าวถึงภูมิปัญญาไทยด้านการใช้สมุนไพรไว้ในการสมมนาทางวิชาการ โครงการปราชญ์เพื่อแผ่นดิน เรื่องฐานปัญญาไทยในโลกสากล ว่าตำราพระโอสถฉบับหลวงที่รวบรวมขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๕๕ และผ่านการชำระ

ตรวจสอบอย่างดีแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดเกล้าฯ พระราชทาน
 บางส่วนของตำรานี้ ให้จารึกลงบนหินอ่อนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ประดิษฐานไว้ที่วัดจอมทอง ในปี
 พุทธศักราช ๒๓๖๔ หนึ่งปีหลังอหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ใหม่ทั้งหมด และได้พระราชทานชื่อวัดจอมทองใหม่
 ว่าวัดราชโอรส จารึกตำรายาบนหินอ่อนที่วัดราชโอรสนี้ประดับบนกำแพงพระวิหารพระพุทธ
 ไสยาศน์และที่ศาลารายเล็กที่ปลูกติดกับกำแพงแก้วหน้าพระอุโบสถ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนปัจจุบัน
 เกือบทั้งหมด

แพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญและคณะ (๒๕๔๔: ๓๕) กล่าวว่า ในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นยุคแห่งการฟื้นฟูตำราการแพทย์แผนไทย เพราะทรง
 วิทกว่าตำราและคัมภีร์แพทย์ต่างๆ จะเสื่อมสูญ ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้
 พระพจนนรินทร์ราชินิกุลเป็นผู้รวบรวมตำรายาจากข้าราชการ ราษฎร เหล่าผู้เชี่ยวชาญลักษณะของ
 โรคที่มีสรรพคุณยาดี ๆ ให้นำตำราเข้ามาทูลเกล้าถวายและทรงเลือกสรรตำรายาดีจัดเป็นตำราหลวง
 สำหรับโรงพระโอสถ ตำรานี้มีชื่อเรียกว่า “ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ ๒”

แพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๐: ๒๘) กล่าวไว้ในหนังสือการแพทย์แผนไทย
 การแพทย์แบบองค์รวมว่าชีวิตมนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ สำหรับร่างกายประกอบไปด้วย
 ธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ธาตุดิน (ปถวิธาตุ) หมายถึง องค์ประกอบในส่วนที่เป็นโครงสร้าง มีคุณสมบัติไป
 ในทางแข็ง นิ่ง คงตัว เป็นองค์ประกอบที่ทำให้ระบบคงรูปร่างอยู่ได้ นั่นคือ อวัยวะที่ประกอบกันเป็น
 ร่างกาย อาทิ ม้าม กระดูก ปอด และฟัน เป็นต้น ธาตุน้ำ(อาโปธาตุ) หมายถึง องค์ประกอบส่วนที่
 เป็นของเหลว คุณสมบัติที่ซึมซาบ ทำให้อ่อนตัว เป็นตัวกลางให้สิ่งต่างๆ ไหลเวียน อาทิ ขี้ข้อ
 น้ำลาย และปัสสาวะ เป็นต้น ธาตุลม (วาโยธาตุ) หมายถึง พลังขับเคลื่อนในร่างกายที่มีการเคลื่อนไหว
 หมุนเวียน อาทิ ลมสำหรับหายใจเข้าออก ลมในกระเพาะและลำไส้ เป็นต้น ธาตุไฟ (เตโชธาตุ)
 หมายถึง พลังงานที่ทำให้เกิดความอบอุ่น อาทิ ไฟสำหรับย่อยอาหาร

มานพ ถนอมศรี (๒๕๓๔: ๖๓) กล่าวไว้ในหนังสือคนไทยสมัยก่อน ว่าการบำบัดรักษาโรค
 ของคนไทยสมัยก่อนที่ถ่ายทอดกันสืบมานั้น ว่าด้วยวิชาหลัก ๓ ประการด้วยกัน คือ เวชศาสตร์
 ได้แก่การตรวจหาที่มาของโรคและวิธีการรักษา เกษศาสตร์ ได้แก่ การปลูกยาและค้นหาสมุนไพร
 เพื่อนำมารักษาโรค และหัตถศาสตร์ ได้แก่กายภาพบำบัดซึ่งจะช่วยให้การไหลเวียนของเลือด
 ภายในร่างกายเป็นไปอย่างดีขึ้น และยังเป็นการคลายความตึงเครียดของกล้ามเนื้อด้วย

คณะกรรมการและอาจารย์ สมาคมแพทย์แผนโบราณในประเทศไทย (๒๕๒๒: ๑๒-๑๓)
 กล่าวถึงมูลเหตุของโรคไว้ในหนังสือคู่มือการศึกษาวิชาเวชกรรมว่า มูลของโรคนั้นตำราแพทย์ฉบับ
 หลวงกล่าวไว้โดยสังเขป ดังนี้

๑. อาหาร เป็นสิ่งสำคัญสำหรับเลี้ยงร่างกาย ถ้ามนุษย์ไม่ระวังเรื่องอาหารก็จะให้โทษได้
 เช่น บริโภคมากหรือน้อยกว่าที่เคย บริโภคอาหารบูดเสีย บริโภคอาหารไม่มีสุก เป็นต้น

๒. อิริยาบถ มนุษย์ควรใช้อิริยาบถทั้ง ๔ คือ นั่ง ยืน เดิน นอน ให้สม่ำเสมอ หากร่างกายไม่ได้ผลัดเปลี่ยนท่าทาง จะทำให้เส้นเอ็นหรืออวัยวะบางส่วนแปรไปจากปกติ

๓. อากาศ คือร่างกายถูกความร้อนหรือเย็นเกินสมควร ก็เป็นมูลของโรคได้

๔. การอดนอน อดข้าว อดน้ำ เมื่อถึงเวลานอนไม่ได้นอน เมื่อถึงเวลากินข้าวไม่ได้กิน เมื่อหิวน้ำไม่ได้ดื่ม น้ำ หากต้องทนทรมานจนเกินสมควรก็เป็นมูลของโรค

๕. การกลั่นนุจจาระ ปัสสาวะ ตามธรรมดาเมื่อถึงเวลาปลดปล่อย แล้วกลับละเลยไป จะด้วยเหตุใดก็ตาม เป็นเวลาเกินควร ก็ทำให้เกิดโรคจากการกลั่นนุจจาระและปัสสาวะขึ้น

๖. ทำงานเกินกำลัง เช่น การหอบ หาม ยก แบก ฯลฯ ของที่หนักเกินกำลัง หรือออกแรงมากเหน็ดเหนื่อยเกินไป ย่อมทำให้อวัยวะผิดปกติ หรือใช้ความคิดคร่ำเคร่งต้องงานเกินไป ก็เป็นมูลเหตุของโรคเช่นกัน

๗. ความเศร้าโศกเสียใจ บุคคลเมื่อมีทุกข์ร้อนย่อมเศร้าโศกจนลืมความสำราญ น้ำเลี้ยงหัวใจที่ผ่องใสก็กลับขุ่นมัว ย่อมทำให้เป็นมูลเหตุของโรคจากความเสียใจเกินกำลัง

๘. โทษะมาก จนไม่สามารถยังสติไว้ได้ ย่อมแสดงกิริยาฝ่าฝืนกำลังหรือทุบตีร่างกายตัวเองเป็นมูลเหตุของการเกิดโรค

สถาบันการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข (๒๕๓๗: ๓) กล่าวถึงสาเหตุของการเกิดโรคไว้ในหนังสือยาไทย ว่าการแพทย์แผนไทยพิจารณาสาเหตุของการเกิดโรคว่ามาจากธาตุสมุฏฐาน ความเจ็บป่วยต่าง ๆ มาจากความแปรปรวนของธาตุ ซึ่งจะผิดปกติได้ ๓ ลักษณะ คือ

กำเริบ หมายถึง การเพิ่มขึ้นของคุณลักษณะแห่งธาตุนั้นในระบบร่างกาย

หย่อน หมายถึง การลดลงของคุณลักษณะแห่งธาตุนั้นในระบบร่างกาย

พิการ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงผิดปกติไปจากธรรมดาของธาตุนั้นในระบบร่างกาย

เสาวภา พรศิริพงษ์และคนอื่น ๆ (๒๕๓๙) กล่าวถึงการรักษาพยาบาลแบบไทยไว้ในหนังสือสถานภาพและทิศทางการวิจัยการแพทย์แผนไทยว่าการรักษามี ๓ รูปแบบ คือ

๑. รักษาด้วยแพทย์สมุนไพร โดยเชื่อว่าพื้นฐานการเกิดโรคเกี่ยวข้องกับธาตุ ๔ เมื่อธาตุ ๔ สมดุล ร่างกายจะแข็งแรง จิตใจแจ่มใส วิญญาณชั่วร้ายก็เข้าสิงไม่ได้

๒. รักษาด้วยนักจิตบำบัด ส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์ มีความเชื่อว่าความเจ็บป่วยต้องบำบัดทางจิต โดยใช้การพูดคุย เครื่องรางของขลัง เวทย์มนตร์ เป็นการให้กำลังใจแก่ผู้ป่วย

๓. รักษาด้วยแพทย์ไสยศาสตร์ โดยมีพื้นฐานความเชื่อว่าวิญญาณ เทพเจ้า ภูตผี ทำให้ร่างกายเสียสมดุล เกิดความเจ็บป่วย

แพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๒: ๗-๑๕) กล่าวไว้ในหนังสือเภสัชกรรมแผนไทยว่า ผู้ที่จะเป็นหมอย่อมต้องศึกษาหลักเภสัช ๔ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. เภสัชวัตถุ คือวัตถุนานาชนิดที่นำมาปรุงเป็นยารักษาโรค แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

๑.๑ พืชวัตถุ ได้แก่ พืชพรรณไม้นานาชนิดที่จะนำมาใช้ปรุงเป็นตัวยา จำเป็นต้องรู้จัก

ด้วยว่าเอาส่วนใดมาใช้ได้บ้าง เช่น ราก เปลือก ดอก ใบ เกสร เหง้า เป็นต้น

๑.๒ สัตว์วัตถุ คือ สัตว์ชนิดต่างๆ ซึ่งนำร่างกายหรืออวัยวะต่างๆ มาใช้ทำยารักษาโรคต้องรู้จักส่วนที่จะนำมาใช้ทำยา เช่น ขน หนัง เขา นอ หาง มูล เป็นต้น สัตว์วัตถุแบ่งเป็น ๔ จำพวก คือ สัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์อากาศ และสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ

๑.๓ ธาตุวัตถุ คือ แร่ธาตุที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือที่ประกอบขึ้นจากแร่ธาตุต่างๆ ที่จะนำมาใช้เป็นยา ต้องรู้จักตัวยา ๕ ประการ คือ ชื่อ รูป รส กลิ่น สี ว่าเป็นอย่างไร

๒. สรรพคุณเภสัช คือ สรรพคุณของวัตถุนานาชนิดที่จะนำมาใช้ปรุงเป็นยารักษาโรค โดยต้องรู้จักรสของตัวยา เพราะรสของตัวยาจะบอกถึงสรรพคุณของยา รสยาแบ่งออกเป็นยารสประธาน ๓ รส และรสยา ๙ รส ยารสประธาน ได้แก่ ยารสเย็น คือ ยาที่ปรุงขึ้นจากตัวยาที่มีรสเย็น เช่น เกสรดอกไม้ที่ไม่ร้อน เขา นอ เป็นต้น ยารสร้อน คือ ยาที่ปรุงขึ้นจากตัวยาที่มีรสร้อน เช่น เบญจกูล กระเพรา เป็นต้น ยารสสุขุม คือ ยาที่ปรุงขึ้นจากตัวยาที่มีรสสุขุม เช่น โกฐต่างๆ เทียนต่างๆ เกสรทั้ง ๕ เป็นต้น ในส่วนของรสยา ๙ รส นั้น ได้แก่ ยารสฝาด ใช้สมานแผล ยารสหวาน มักซึมซาบไปตามเนื้อ ยารสเมาเบื่อ แก้พิษ ยารสขม แก้โลหิต ยารสเผ็ดร้อน แก้ลม ยารสมัน แก้เส้นเอ็น ยารสหอมเย็น บำรุงหัวใจ ยารสเค็ม มักซึมซาบไปตามผิวหนัง ยารสเปรี้ยว กัดเสมหะ

๓. คณาเภสัช (พิกัดยา) คือ ตัวยาหลายสิ่งหลายอย่าง รวมไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกเป็นชื่อเดียวกันบ้าง เรียกเป็นคำศัพท์บ้าง เพื่อสะดวกในการจดจำ เขียนตำรายา และปรุงยา พิกัดยาแบ่งได้เป็น ๓ พวก ดังนี้

๓.๑ จุลพิกัด คือ การจำกัดจำนวนตัวยาน้อยอย่าง ส่วนมากเป็นตัวยาอย่างเดียวกัน แต่จะต่างที่ขนาด สี รส ชนิด และถิ่นที่เกิด

๓.๒ พิกัดยา คือ การจำกัดจำนวนตัวยาหลายสิ่งหลายอย่าง นำมารวมกันเข้าเป็นหมวดหมู่ แต่มีส่วนของตัวยาในพิกัดเท่ากัน

๓.๓ มหาพิกัด คือ การจำกัดจำนวนตัวยาหลายสิ่งหลายอย่าง รวมเรียกชื่อเดียวกัน แต่ส่วนของตัวยาในมหาพิกัดไม่เท่ากัน

๔. เภสัชกรรม คือ การรู้จักปรุงยาตามวิธีการต่างๆ ของแผนโบราณ ๒๘ วิธี รู้จักมาตราซึ่ง ตวงของไทยและสากล รู้หลักการปรุงยาให้มีสรรพคุณดี เช่น การระตุ ประสะ เป็นต้น

วุฒิ วุฒิธรรมเวช (๒๕๔๗: ๒๐๗) ได้กล่าวถึงโครงสร้างของยาไทยไว้ในหนังสือ คัมภีร์เภสัชรัตนโกสินทร์ ว่าโครงสร้างยานั้นมีองค์ประกอบดังนี้

๑. ตัวยาตรง เป็นตัวยาที่ใช้รักษาอาการหลักของโรคนั้นๆ แต่การป่วยในแต่ละครั้ง ไม่ได้เกิดมีเฉพาะอาการเดียวหรือโรคเดียว บางครั้งอาจมีอาการหรือโรคแทรกซ้อนขึ้นมา หลักการแพทย์แผนไทยจึงจัดให้มีตัวยาหลักและมีตัวยาเข้ามาเสริมในการช่วยบำบัดโรคด้วย

๒. ตัวยาช่วย เป็นตัวยาเพื่อใช้รักษาโรคแทรก หรือในกรณีที่เจ็บป่วยหลายโรค ซึ่งตัวยาช่วยต้องมีสรรพคุณไม่ขัดกับยาตรง

๓. ตัวยาคุม หรือ ยาประกอบ เป็นตัวยาที่ช่วยคุมฤทธิ์ตัวยาอื่นให้สมบูรณ์

๔. ตัวยาซุรส ซุกลินี แต่งสี คือ ตัวยาที่นำมาปรุงแต่งเพื่อให้ยาขนานนั้นๆ น่ารักประทาน และเพื่อให้ง่ายแก่การใช้ยา นอกจากนี้

วุฒิ วุฒิธรรมเดชยังได้กล่าวถึงการเก็บยา เพื่อให้ได้ตัวยาที่มีสรรพคุณดี ซึ่งแบ่งออกได้ ๔ แบบ คือ

๑. การเก็บยาตามฤดูกาล

๑.๑ คิมหันตฤดู (ฤดูร้อน)	เก็บเอาราก แก่น ตั้ว (สำหรับสัตว์วัตถุ)
๑.๒ วสันตฤดู (ฤดูฝน)	เก็บเอาใบ ดอก ลูก ฝัก
๑.๓ เหมันตฤดู (ฤดูหนาว)	เก็บเอาเปลือก ต้น กระพี้ เนื้อไม้

๒. การเก็บยาตามทิศทั้ง ๔

๒.๑ วันอาทิตย์ วันอังคาร	เก็บเอาทางทิศตะวันออก
๒.๒ วันพุธ วันศุกร์	เก็บเอาทางทิศใต้
๒.๓ วันจันทร์ วันเสาร์	เก็บเอาทางทิศตะวันตก
๒.๔ วันพฤหัสบดี	เก็บเอาทางทิศเหนือ

ซึ่งทิศที่จะไปนั้น ให้ถือเอาที่ปักเป็นศูนย์กลาง

๓. การเก็บยาตามวันและเวลา

วัน	เวลาเช้า	เวลาสาย	เวลาเที่ยง	เวลาเย็น
อาทิตย์	เก็บเอาต้น	เก็บเอาใบ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก
จันทร์	เก็บเอาราก	เก็บเอาแก่น	เก็บเอาใบ	เก็บเอาเปลือก
อังคาร	เก็บเอาใบ	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาต้น	เก็บเอาราก
พุธ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาต้น	เก็บเอาแก่น
พฤหัสบดี	เก็บเอาแก่น	เก็บเอาใบ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก
ศุกร์	เก็บเอาใบ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาต้น
เสาร์	เก็บเอาราก	เก็บเอาต้น	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาใบ

๔. การเก็บยาตามกาล (ยาม)

กลางวัน	ส่วนของต้นพืช
ยาม๑ (๐๖.๐๑-๐๙.๐๐ น.)	เก็บเอาใบ ดอก ลูก หรือฝัก
ยาม๒ (๐๙.๐๑-๑๒.๐๐ น.)	เก็บเอากิ่ง ก้าน
ยาม๓ (๑๒.๐๑-๑๕.๐๐ น.)	เก็บเอาต้น เปลือก แก่น
ยาม๔ (๑๕.๐๑-๑๘.๐๐ น.)	เก็บเอาราก

กลางคืน

ยาม๑ (๑๘.๐๑-๒๑.๐๐ น.)	เก็บเอาราก
ยาม๒ (๒๑.๐๑-๒๔.๐๐ น.)	เก็บเอาต้น เปลือก แก่น
ยาม๓ (๒๔.๐๑-๐๓.๐๐ น.)	เก็บเอากิ่ง ก้าน
ยาม๔ (๐๓.๐๑-๐๖.๐๐ น.)	เก็บเอาใบ ดอก ลูก หรือฝัก

เขียน รัตนสุวรรณ และคนอื่น ๆ (๒๕๒๒: ๔๘-๕๔) กล่าวถึงหลักการวินิจฉัยและรักษาโรคจากตำราเวชศึกษา ของพระยาพิศณุประสาทรเวช พอสรุปได้ ดังนี้

การวินิจฉัยโรค กระทำโดย

๑. ชักถามประวัติบุคคล เช่น ที่เกิด อายุ อาชีพ ความประพฤติและความเจ็บป่วยในอดีต
๒. ประวัติของโรค เช่น เริ่มป่วยเมื่อไร เวลาหนักเบาในช่วงของวันหนึ่ง ๆ การรักษาเบื้องต้นก่อนมาพบหมอ เป็นต้น
๓. ตรวจร่างกาย เช่น ดูรูปร่าง ผิวพรรณ ซีพจร หรือแผล เป็นต้น
๔. ตรวจอาการ เช่น ฟังเสียง สอบถามการนอนหลับ ความรู้สึกเจ็บปวด แล้วจึงวินิจฉัยโรคจากคำบอกเล่าของคนไข้ ลักษณะอาการที่เห็นด้วยตาเปล่า และการตรวจด้วยมือเปล่าเป็นหลัก เป็นต้น

การรักษาโรค มักใช้ยาสมุนไพรเป็นหลักในการบำบัด โดยการใช้ยานั้นจะมุ่งไปเพื่อแก้อาการของโรค เช่น เป็นแผล จะให้ยาสมานแผล เป็นไข้ จะให้ยาลดไข้ เป็นต้น

ดวรัตน์ ชูทรัพย์ (๒๕๔๕: ๓๐๕) กล่าวถึงภูมิปัญญาด้านการใช้สมุนไพรดับกลิ่นปากของคนไทยสมัยก่อนไว้ในหนังสือหมื่นร้อนพันผลานว่า บรรพบุรุษไทยได้ประดิษฐ์ “หมากหอม” ขึ้นเพื่ออมระบกลิ่นปาก โดยหมากหอมนี้ปรุงแต่งขึ้นจากสมุนไพรจำพวกเครื่องหอมไม้หอมนานาชนิดปรุงรสให้มีรสชาติหวานชุ่มคอ เพาะความเย็นของพืชมะลิเพื่อช่วยเพิ่มความชื่นใจ เครื่องปรุงหมากหอมของไทย ได้แก่ ดอกกระดังงา ดอกจำปา ดอกกุหลาบ ดอกพิกุล ลูกจันทร์ หมากแห้ง อบเชย ญวน กานพลู สมุลแว้ง กระวาน ชะเอม และพืชมะลิ มีวิธีทำง่าย ๆ คือ เอาส่วนผสมทุกอย่าง ยกเว้นชะเอมและพืชมะลิไปตากแดดแล้วนำมาบดให้ละเอียดและผสมเข้าด้วยกัน เติมชะเอมและพืชมะลิตามสมควร นำไปอบควันเทียนแล้วห่อด้วยกาบหมากเป็นคำ ๆ นับเป็นภูมิปัญญาที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ไว้เป็นอย่างยิ่ง

วุฒิ วุฒิธรรมเวช (๒๕๔๒: ๗๕-๗๖) กล่าวถึงยาลูกกลอนไว้ในหนังสือหลักเภสัชกรรมไทยว่า ยาลูกกลอนเป็นรูปแบบของการทำยาแผนไทย มีลักษณะเป็นเม็ดกลม ทำมาจากผงยาสมุนไพรผสมกับกระสายยา นิยมใช้น้ำผึ้งปั้นให้เป็นลูกกลอน เพราะน้ำผึ้งทำให้การจับเม็ดได้ดี แดกตัวข้าออกฤทธิ์ได้นาน ช่วยบำรุงร่างกายผู้ป่วย

ฤดีรัตน์ กายราช (๒๕๔๑: ๑๒๒-๑๒๔) กล่าวถึงสรรพคุณทางสมุนไพรของบัวเอาไว้ในหนังสือปกิณกคดีวิถีไทยในเรื่องบัวว่า ในตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ ๒ กล่าวถึงยาชื่อ “กำลังราชสีห์” ซึ่งหมื่นอินเวทยุทธกุลเกล้าถวาย มีเครื่องยาต่าง ๆ ประกอบด้วยเกสรบัวหลวงเป็น

สำคัญ นามาทัมกีนบำรุงโลหิต นอกจากนั้นยังกล่าวถึงตำราพระโอสถตั้งประจำเวลา ซึ่งแพทย์หลวงจะปรุงถวายตามเวลา เช่น พระโอสถซึ่งปรุงถวายเวลาบ่ายสองโมง มีชื่อว่า สมุฏฐานวิบัติ แก่พระธาตุวิบัติให้ไปพระบงคน พระโอสถขนานนี้ก็มีเกสรดอกบัวเป็นเครื่องประกอบเช่นกัน เป็นต้น

เขียน รัตนสุวรรณ และคนอื่น ๆ (๒๕๒๒: ๒๐๐-๒๒๓) กล่าวถึงตำรายาขนานต่างๆ ของพระยาพิศณุประสาทรเวชที่เขียนไว้เป็นโคลงสี่สุภาพในหนังสือเวชศึกษา ตัวอย่างเช่น

ยานัตถ์ใช้สมุนไพรร ดังนี้

โกฏบัวไหลวบน้ำ	จันทร์หอม
ขิงหนึ่งพิมเสนปลอม	แทรกเข้า
เทียนด้าลูกกระดอม	แก้สิ่ง
ดีจระเข้เกล้า	ตากแห้งตำผงฯ

สำหรับยาแก้ฝีใช้สมุนไพรร ดังนี้

ชันผงเตละมะพร้าว	เป็นสอง
ยางตะเคียนฟุ้งปอง	ใส่ถ้วย
ตั้งไฟยกลงมอง	น้ำหยอด กวนนา
การบูรเติมถ้วย	เก็บไว้ปิดฝีฯ

แพทย์หญิงเพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๐: ๒๐๗-๒๑๐, ๒๓๖-๒๓๙) ก็ได้กล่าวถึงการแพทย์ไทยกับปัญหาสุขภาพจิตไว้ในหนังสือการแพทย์แผนไทยสายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรมว่าในส่วนของการแพทย์แผนไทยมีส่วนช่วยในด้านจิตเวชได้ โดยสามารถวิเคราะห์สุขภาพคนไข้ด้วยการพูดคุยเรื่องของภูมิหลังและธาตุเจ้าเรือน ว่าควรปฏิบัติตัวอย่างไรในอนาคต มีธาตุอะไรกำเริบ ธาตุอะไรหย่อน ธาตุอะไรพิการ ก็สามารถปรับตัวตามธาตุได้ นอกจากนี้แล้วในทางโหราศาสตร์ ซึ่งถือว่าเป็นสังคมศาสตร์ของการแพทย์แผนไทย ที่อาศัยการพูดคุยเรื่องสังคมของคนไข้ว่าครอบครัว รายได้ ที่อยู่อาศัย และเพื่อนฝูงเป็นอย่างไร ก็สามารถใช้เป็นหลักจิตวิทยาในการให้กำลังใจ แนะนำให้อดทนและปรับจิตใจได้เช่นกัน หรือการรักษาโรคโดยวิธีการทางไสยศาสตร์ เช่น การไล่ผีก็เป็นการผ่อนคลายทางจิตเวชศาสตร์ เป็นต้น การรักษาตามความเชื่อดั้งเดิมนี้เป็นแบบหนึ่งของการบำบัดจิต เมื่อพิจารณาถึงข้อดีในแง่สุขภาพจิตของการไล่ผีแล้ว วิธีการไล่ผีก็คือเทคนิคในการรักษาพยาบาลเบื้องต้นทางจิตเวชตามความเชื่อเรื่องผี เป็นจิตบำบัดแบบประคับประคอง ถือเป็นการแก้ปัญหาสุขภาพอันเกิดจากภูมิปัญญาดั้งเดิมของคนในสังคมที่มีคุณค่าเชิงสังคม นับเป็นวัฒนธรรมอันควรค่าแก่การได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งที่มนุษย์ใช้แก้ปัญหาต่าง ๆ ในชีวิต

แพทย์หญิงเพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๔: ๗๖-๗๗) กล่าวถึงการฟื้นฟูและป้องกันการเกิดโรคไว้ในหนังสือการแพทย์แผนไทย สายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรม ๓ ว่าต้องมีการปรับปรุงพฤติกรรมที่เป็นมูลเหตุแห่งโรค เรียกว่าหลักธรรมานามัย ได้แก่

กายานามัย คือ การกินอาหารให้ถูกกับธาตุ มีสติในการนอน และออกกำลังกาย

จิตตานามัย คือ การฝึกสมาธิ เพื่อเกิดปัญญาและความสุขสงบทางจิต

ชีวิตานามัย คือ การรักษาศีลให้ใจสะอาด รักษาสิ่งแวดล้อมให้กายสะอาด

ปัจจุบันการแพทย์แผนไทยกลับมาสู่กระแสความนิยมอีกครั้งดังที่วารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก (๒๕๔๖: ๗๔) กล่าวไว้ว่า เมื่อการแพทย์แผนตะวันตกเริ่มแพร่เข้ามาในประเทศไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ทำให้การแพทย์แผนไทยเกิดการร่วงโรยลงตามลำดับ แต่ไม่ใช้การล่มจมหรือล่มสลาย เพราะการแพทย์แผนไทยไม่เคยล่มสลายไปจากสังคมไทย เพียงแต่ร่วงโรยลงไปในช่วงระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น

๒.๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทย

บุศรา กาญจนบัตร วรรณภา นิวาสะวัต และวรรณชนก จันทรชุ่ม (๒๕๔๗) ได้ศึกษาเรื่องการพัฒนาวิธีการผสมผสานบริการการแพทย์แผนไทยเข้ากับบริการการแพทย์แผนปัจจุบันของสม.: กรณีศึกษาจังหวัดขอนแก่น สรุปได้ว่าการแพทย์แผนไทยมีคุณค่าหลายประการ ได้แก่ คุณค่าด้านสุขภาพ คือ การรักษาโรคที่แพทย์แผนปัจจุบันรักษาไม่ได้ เช่น มะเร็ง เบาหวาน ฯลฯ การรักษาโรคและอาการป่วยแบบง่าย ๆ เช่น หัด อีสุกอีใสได้ เป็นต้น คุณค่าด้านวัฒนธรรม คือ ก่อให้เกิดการเรียนรู้ สืบทอดวัฒนธรรมให้คงอยู่ เพื่อดูแลรักษาสุขภาพและบำบัดความเจ็บป่วยที่สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิต คุณค่าด้านเศรษฐกิจ การแพทย์แผนไทยมีส่วนช่วยสร้างรายได้ให้กับประเทศ ขณะเดียวกันก็เป็นการประหยัดเงินตราที่จะต้องสูญเสียเพื่อซื้อเทคโนโลยีจากต่างประเทศ นอกจากนี้ยังมีคุณค่าด้านสิ่งแวดล้อมและการอนุรักษ์ความหลากหลาย จากแนวคิดของการแพทย์แผนไทยที่มีความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม เช่น การปลูกสมุนไพรรักษาโรค การปลูกพืชผักพื้นบ้าน เป็นต้น ดังนั้น การเห็นคุณค่าของระบบสาธารณสุขแบบดั้งเดิมจะมีส่วนสร้างสรรค์ส่งเสริมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพ รวมทั้งยังเป็นการส่งเสริมบทบาทของหมอพื้นบ้าน

มาลี เจ่งวัฒนพงศ์ (๒๕๔๖) ได้ศึกษาเรื่องหลักการและขั้นตอนการวินิจฉัยโรคตามหลักทฤษฎีการแพทย์แผนไทย สรุปได้ว่าขั้นตอนแรกจะมีการซักถามประวัติผู้ป่วยและครอบครัวสำหรับใช้ในการวิเคราะห์เฝ้าพันธุอันเป็นหนทางที่โรคจะติดต่อถึงกันได้ ซักถามประวัติโรคในอดีตและปัจจุบัน เช่น เวลาที่เริ่มป่วย อาการผันแปรในแต่ละวัน หรือขณะตรวจมีอาการอย่างไร ตรวจร่างกายและจิตใจผู้ป่วย เช่น ผิวพรรณ อารมณ์ การหายใจ ส่วนพิกการที่แลเห็น เป็นต้น

นภัสรพี ยมนา (๒๕๔๕) ได้ศึกษาเรื่องโรคทางจิต สรุปได้ว่าสามารถแบ่งกลุ่มคนที่เข้ารับการรักษาออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑.กลุ่มคนที่อาศัยการรักษาทางไสยศาสตร์เป็นเบื้องต้น พวกนี้ส่วนใหญ่จะมีความเชื่อทางไสยศาสตร์อย่างฝังหัว

๒.กลุ่มคนที่อาศัยการรักษาทางไสยศาสตร์เป็นเบื้องต้นปลาย ได้แก่

๒.๑ ผู้ป่วยที่เป็นโรคเรื้อรังหมดทางรักษา

๒.๒ ผู้ป่วยที่กลัวการสูญเสียหรือกลัวความทุกข์ทรมานจากการรักษาด้วยแพทย์แผนตะวันตก โดยเฉพาะโรคเกี่ยวกับกระดูกและความเจ็บป่วยที่หาสาเหตุไม่พบ เช่น อาการบวมตามร่างกายโดยไม่ทราบสาเหตุ อาการเหล่านี้ผู้ป่วยมักหันมาพึ่งพาการรักษาแบบไสยศาสตร์ เป็นต้น

สุกิจ ด่านยุทธศิลป์ (๒๕๓๔) ได้ศึกษาเรื่องความเป็นมาของการแพทย์แผนไทยและลักษณะการสาธารณสุขสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๒) สรุปได้ว่าการรักษาโรคนั้น ด้วยยาส่วนใหญ่เป็นพวกพืชสมุนไพร โดยใช้ส่วนต่างๆ ทั้งหมดของพืชมาเป็นยาได้ นอกจากนั้นเป็นของที่ได้จากคนและสัตว์ เช่น น้ำมัน น้ำผึ้ง เป็นต้น สำหรับการนวด เป็นวิธีบำบัดอีกวิธีหนึ่งที่ใช้กันมานานตั้งแต่สมัยอยุธยา การนวดได้รับความนิยมถึงกับมีการตั้งกรมนวด เป็นกรมหนึ่งในกรมมหอลวง ในส่วนของสุติกรรม ลักษณะการคลอดของการแพทย์ไทยในขณะนั้นทำได้แต่เพียงคลอดธรรมดาและมีการอยู่ไฟหลังคลอดเป็นเวลา ๑๕ วัน ส่วนการเล่าเรียนวิชาการแพทย์มักจะเล่าเรียนกันตามตระกูล ซึ่งมีข้อดีคือ ผู้เรียนสามารถศึกษาได้ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติกับบิดาหรือญาติพี่น้อง ทำให้มีความชำนาญก่อนที่จะแยกไปประกอบอาชีพส่วนตัว แต่ข้อเสียคือ ทำให้ความรู้อยู่ในวงจำกัด นอกจากนี้ยังมีบางกลุ่มที่ศึกษาตำราแพทย์ด้วยตนเองจนเกิดความชำนาญและตั้งตนเป็นหมอรักษาโดยไม่มีผู้รับรอง

มะลิ สิวานนท์ชัยและกาญจนา ตั้งชลทิพย์ (๒๕๓๔) ได้ศึกษาเรื่องการจัดประเภทของแพทย์แผนไทยไว้ในรายงานการวิจัยเรื่อง ระบบความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมการรักษาโรคกระดูก ด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ สรุปได้ว่าแพทย์แผนไทยสามารถแบ่งตามความถนัดและวิธีการรักษาได้ ๔ ประเภท คือ

๑.แพทย์สมุนไพร หรือหมอยาหม้อ รักษาโรคทั่วไป

๒.แพทย์ที่ใช้วิธีการรักษาทางไสยศาสตร์ เช่น หมอผี หมอเป่าเสก เป็นต้น

๓.แพทย์เฉพาะทาง คือหมอที่มีความเชี่ยวชาญในการรักษาเฉพาะโรค เช่น หมอกระดูก หมอตำแย เป็นต้น

๔.แพทย์แบบผสมผสาน เช่น หมอที่รักษาด้วยสมุนไพรและรดน้ำมันต์ หรือหมอนวดจับเส้นเป็นหมอตำแย

มะลิ สิวานนท์ชัยและกาญจนา ตั้งชลทิพย์ (๒๕๓๔) ได้ศึกษาเรื่องประเภทของระบบการแพทย์แผนโบราณ สรุปได้ว่าสามารถแบ่งออกเป็น ๔ ระบบ ตามกระบวนการการรักษา ดังนี้

๑.ระบบแพทย์แบบประสบการณ์ เป็นระบบแพทย์ที่ความรู้ความชำนาญนั้นเกิดจากการสะสมประสบการณ์ จึงมักไม่มีทฤษฎี การรักษาพัฒนามาจากท้องถิ่นของตนเป็นหลัก เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากสังคมและวัฒนธรรมของชาวบ้าน

๒. ระบบแพทย์แบบอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นระบบแพทย์ที่มองสาเหตุของความเจ็บป่วยว่าเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ เพื่อความปลอดภัยจึงพยายามเรียนรู้กฎเกณฑ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น นับถือผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า ผีที่รักษาธรรมชาติ เป็นต้น

๓. ระบบแพทย์แบบโหราศาสตร์ เป็นอิทธิพลความคิด ความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ถือว่าโชคชะตาถูกกำหนดโดยอิทธิพลของจักรราศี เมื่อชีวิตเคลื่อนไปถึงจุดที่ต้องเกิดโรคร้ายไข้เจ็บ ก็จะสามารถรู้ล่วงหน้าและแก้ไขโดยการสะเดาะเคราะห์ได้

๔. ระบบแพทย์แบบทฤษฎีธาตุ นับเป็นระบบแพทย์ที่อธิบายถึงร่างกายมนุษย์ที่เป็นระบบที่สุด มีแนวคิดว่าร่ายกายประกอบไปด้วยธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ และพยายามรักษาความสมดุลของธาตุในร่างกายไว้เพื่อไม่ให้เกิดความเจ็บป่วย

๒.๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องและสำคัญ ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เอกรัตน์ อุดมพร (๒๕๔๖) ได้ศึกษาเรื่องวรรณคดีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓) สรุปได้ว่าวรรณคดีเรื่องสวัสดิรักษาของสุนทรภู่มีคุณค่าในทางวิถีชีวิต คือคนไทยได้อาศัยเป็นหลักในการดำเนินชีวิตเพื่อความเป็นสิริมงคลบ้าง เพื่อสุขภาพบ้าง เพื่อความสวัสดิมีชัยบ้าง

เสาวลักษณ์ อนันตตานต์ (๒๕๓๔) ได้ศึกษาเรื่องวรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สรุปได้ว่าการดำเนินเรื่องของวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๒ มักมีเรื่องเกี่ยวกับ โชคกลาง ไสยศาสตร์ เวทมนตร์ คาถา เรื่องผีสิงเทวดาปะปนอยู่ แต่ในเวลาเดียวกันก็สอดแทรกคติปรัชญาง่าย ๆ ที่คนทั่วไปสามารถเข้าใจได้ คนอ่านจะได้รับสิ่งนี้ และฝังอยู่ในความคิด ซึ่งจะมีผลในการดำเนินชีวิต เพราะวรรณคดีในสมัยนี้ยังได้กล่าวถึงขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมต่าง ๆ เช่น การเกิด การตาย อาหารการกิน ค่านิยมในสังคม ความจริง รวมไปถึงแนวทางในการดำเนินชีวิต วรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๒ จึงถือว่าเป็นวรรณกรรมที่สะท้อนภาพสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างมีคุณค่าและมีประโยชน์ในการที่จะศึกษาวิถีชีวิตคนรุ่นเก่าอย่างยิ่ง

ดวงมน จิตรจำนงและคนอื่น ๆ (๒๕๓๒) ได้ศึกษาเรื่องประวัติวรรณคดียุคก่อนได้รับอิทธิพลตะวันตกช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑-๒ สรุปได้ว่าพระราชกรณียกิจที่สำคัญขององค์พระมหากษัตริย์อย่างหนึ่งคือ ทรงฟื้นฟูวรรณคดีเพื่อให้เกิดมีวรรณคดีประจำชาติอันจะแสดงให้เห็นความเจริญทางด้าน วัฒนธรรมของคนไทยที่มีมาช้านาน

สนธิ ตั้งทวี (๒๕๒๙) ได้ศึกษาเรื่องแนวคิดจากวรรณคดีและวรรณกรรมไทย สรุปได้ว่าระยะเวลาก่อนรับอิทธิพลตะวันตก (รัชกาลที่ ๑-๔) หน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของวรรณคดี คือ สะท้อน

ให้เห็นภาพชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ศาสนา รวมทั้งเหตุการณ์ต่าง ๆ ของผู้คนในยุคนั้น วรรณคดีจึงเปรียบเสมือนเครื่องมือบันทึกวัฒนธรรมและความจริงบางประการของชาติไว้ และยังเป็นเครื่องบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองอีกสถานหนึ่งด้วย

เบญจมาศ พลอินทร์ (๒๕๒๕) ได้ศึกษาเรื่องแง่คิดจากวรรณคดีและวรรณกรรม สรุปได้ว่า อิทธิพลของสังคมที่มีต่อวรรณคดี คือ วรรณคดีมีหน้าที่รับใช้สังคม โดยบันทึกเรื่องราวออกเผยแพร่ โดยเฉพาะแนวคิด และแนวคิดนั้นก็ย่อมมีผลมาจากสังคม รวมไปถึงการบอกถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคม เพราะผู้แต่งย่อมอดไม่ได้ที่จะเก็บความเป็นไปของสังคมในขณะนั้นบันทึกลงในวรรณคดี สำหรับวรรณคดีชิ้นเอกที่ทำให้เราเห็นสภาพชีวิตของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี ได้แก่ ขุนช้างขุนแผน ซึ่งกล่าวถึงชีวิตของคนในสังคมตามธรรมดาที่สุด เพราะเสภาขุนช้างขุนแผน มีชนบประเพณีและวัฒนธรรมตั้งแต่เกิดจนตาย ใครเจ็บป่วย ใครบวช ใครแต่งงานก็ปรากฏอยู่ในเนื้อเรื่องจนถือว่าเป็นวัฒนธรรมด้านจิตใจอีกด้วย วรรณคดีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เรื่องอิเหนา ก็เป็นการบันทึกชีวิตของคนในสังคมเมืองและพระราชประเพณีอันปรากฏในกรุงสยามแต่เดิมมา แม้เค้าเรื่องจะมาจากชวา แต่สิ่งที่ปรากฏในวรรณคดีก็จะเห็นว่ามีลักษณะอันควรเป็นของกรุงเทพมหานครนั่นเอง วรรณคดีของประชาชนอย่างพระอภัยมณีของสุนทรภู่ ก็ถือได้ว่าเป็นขนบธรรมเนียมในการแต่งวรรณคดีว่าด้วยความนิยมของยุคนั้น ในส่วนของอิทธิพลของวรรณคดีที่มีต่อสังคมนั้นคือ การที่เราจะทราบว่าบรรพบุรุษของเราคิดอย่างไร มีความเป็นอยู่ รักษาโรค เชื่อถือ ศึกษาเล่าเรียนและประกอบกิจการงานอย่างไร ก็ศึกษาได้จากสิ่งที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีนั่นเอง เพราะในวรรณคดีมีรายละเอียดของชีวิตคนในสังคม สิ่งเหล่านี้กวีและนักปราชญ์ย่อมสอดแทรกไว้ในวรรณคดี เมื่อวรรณคดีเผยแพร่ออกสู่ผู้อ่านก็ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้สิ่งเหล่านั้น

๒.๒.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ฐรินทร ก้อนแก้ว(๒๕๔๗) ได้ศึกษาเรื่องภูมิปัญญาทางการแพทย์ที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง ตอน กำเนิดพระสังข์ สรุปได้ว่าตัวละครในบทละครนอกเรื่องสังข์ทองเป็นเสมือนตัวแทนของคนไทย ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการแพทย์ที่สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจน คือการสังเกตลักษณะของหญิงตั้งครรภ์ การทำคลอด การให้ขวัญและกำลังใจ การใช้พืชสมุนไพรและภูมิปัญญาในการปฐมพยาบาล

นิจันรินทร์ แจ่มสมบุรณ์ (๒๕๔๖) ได้ศึกษาเรื่องสมุนไพรที่สุนทรภู่เขียนไว้ในนิราศเรื่องต่าง ๆ สรุปได้ว่าพืชสมุนไพรหลายชนิดที่สุนทรภู่ได้กล่าวไว้ มีสรรพคุณในการรักษาโรคต่าง ๆ ได้มาก เช่น ผื่น ปูร สลัดไต่ กายาน ขมิ้น ข่อย หัสสุคน แพรแดง หว่า เป็นต้น ซึ่งทำให้ทราบว่าสุนทรภู่มีความรู้ในเรื่องสมุนไพรที่ใช้รักษาโรคต่าง ๆ เป็นอย่างดี

ญาดา อารุณเวช (๒๕๓๔) ได้ศึกษาเรื่องบทบาทของพันธุ์ไม้ไทยในวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตไทยในอดีต สรุปได้ว่ากวีไทยก็เช่นเดียวกับคนไทยโบราณทั้งหลายที่มีชีวิตใกล้ชิดคุ้นเคยกับ

ธรรมชาติ เคยพบเห็น เคยได้ใช้ประโยชน์จากพันธุ์ไม้ ไม่ว่าจะเป็นต้นไม้หรือดอกไม้ อยู่เป็นประจำ วรรณคดีหลายเรื่องจึงมีข้อความบันทึกพันธุ์ไม้หลายชนิดที่มีบทบาทด้านเป็นยารักษาโรคไว้โดยตรง เช่น ยาสมานแผล ยาถอนพิษ และยาแก้อาการเป็นลม เป็นต้น

ศิริกุล สันติชาติ (๒๕๓๖) ได้ศึกษาเรื่องประเภทของวรรณคดี สรุปได้ว่าทั้งวรรณคดีนิราศ นิทานคำกลอน และบทละคร ล้วนแต่สามารถเก็บภาพชีวิตความรู้สึนึกคิดของชาวบ้านได้ดี และโดยที่ลักษณะของวรรณคดีย่อมสะท้อนภาพของสังคมและวัฒนธรรมของสมัยที่แต่งวรรณคดี นั้นๆ ฉะนั้น การศึกษาวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงทำให้เราทราบถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่ปรากฏอยู่ในสมัยนั้นเพื่อเชื่อมโยงกับภูมิปัญญาในปัจจุบันได้

ไพโรจน์ นรชาติธำรงวิทย์ (๒๕๓๓) ได้ศึกษาเรื่องการนับกวีเป็นพลเมืองของสังคมในยุคที่กวีมี ชีวิตอยู่ สรุปได้ว่ากวีคือผู้นำเสนอความคิดและความเชื่อของคนในสังคม โดยนำสิ่งที่ได้ประสบพบ เห็นมาสอดแทรกไว้ในผลงานของตน เช่น วัฒนธรรมการแต่งกาย ศาสนา ธรรมเนียมนิยม ซึ่งสามารถบันทึกได้ว่าแต่ละชนชาติมีความเป็นอยู่อย่างไร เป็นต้น

บัวงาม อรรถพันธ์ (๒๕๑๗) ได้ศึกษาเรื่องการศึกษาวรรณคดี สรุปได้ว่าการอ่านวรรณคดี นอกจากจะทำให้ผู้อ่านได้รับความเพลิดเพลินแล้ว ยังเป็นการให้ความรู้ด้านต่างๆ แก่ผู้อ่านอีกด้วย ผู้อ่านสามารถรู้จักชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมของชาติที่เป็นเจ้าของ วรรณคดีได้ วรรณคดีเขียนขึ้นสมัยใด ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นสังคมในสมัยนั้น ว่ามีความเป็นอยู่ ความรู้ ความคิด และความเชื่อของผู้คนในสังคมว่าเป็นอย่างไร

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว ช่วยให้ผู้วิจัยมีความรู้ ความเข้าใจ เกี่ยวกับการวิเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์และวิธีการศึกษาได้มากขึ้น ซึ่งความรู้ความเข้าใจ ดังกล่าวสามารถใช้เป็นความคิดพื้นฐาน และเป็นแนวทางในการศึกษาครั้งนี้ด้วย

บทที่ ๓

สภาพสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงครองราชย์สมบัติระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๕๒ — ๒๓๖๗ ตลอดรัชสมัยพระองค์ทรงมีพระราชกรณียกิจที่สำคัญสามารถจำแนกได้หลายประการ ดังที่นคร พันธุ์ณรงค์ (๒๕๒๕: ๒๗๐-๒๗๕) กล่าวไว้ในหนังสือสารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปีว่า ทางด้านการปกครอง และการป้องกันประเทศ ได้โปรดให้ปรับปรุงการปกครองประเทศและหัวเมืองประเทศราชให้มั่นคงยิ่งขึ้น ทรงเตรียมกำลังรบและการป้องกันประเทศให้เข้มแข็งทั้งกำลังทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ให้เป็นเมืองป้อมปราการ ขุดคลองจัดให้เรือรบเข้าออกโดยสะดวก สำหรับการต่างประเทศก็ได้ทรงรักษาพระราชไมตรีกับประเทศเพื่อนบ้านไม่ให้ขุ่นมัว ทรงผูกไมตรีกับประเทศตะวันตกเป็นอย่างดี ทางด้านการเกษตรและการปฏิรูปที่ดิน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งข้าหลวงออกไปรังวัดที่นาทั่วประเทศ พร้อมให้ออกหนังสือสำคัญแก่ราษฎร เพื่อไม่ให้ทะเลาะเบาะแว้งกันเรื่องถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ทางด้านศาสนา ทรงฟื้นฟูประเพณีวิสาขบูชา ทรงริเริ่มให้มีการสังคายนาบทสวดมนต์ แปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย เพื่อความเข้าใจอันถ่องแท้ของประชาชน และทรงส่งสมณทูตไปสืบศาสนาที่ลังกา นอกจากนั้น ยังทรงสร้างวัดวาต่าง ๆ หลายวัด ทางด้านศิลปกรรมที่ทรงมีส่วนเกี่ยวข้องโดยฝีพระหัตถ์เอง ได้แก่ บานประตูสลักไม้ห่อพระไตรปิฎกที่วัดบางหว้า หรือวัดระฆังโฆสิตารามในปัจจุบัน ด้านศิลปการดนตรีทรงอุปถัมภ์ทั้งในการสร้างเครื่องดนตรีและการเล่น ทรงมีซอสามสายคู่พระหัตถ์อยู่ ๑ คัน พระราชทานนามว่า “ซอสายฟ้าฟาด” ทรงพระราชนิพนธ์บทเพลงซึ่งบรรเลงด้วยซอสามสายมีชื่อว่า “บุหลันลอยเลื่อน” ซึ่งเคยใช้เป็นเพลงสรรเสริญพระบารมีมาครั้งหนึ่ง

นอกจากนี้ ชัย เรื่องศิลป์ (๒๕๒๒: ๗๒) ยังกล่าวถึงเหตุการณ์ใน ๓ ปีแรกแห่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ว่า เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของราษฎรมีทั้งดีและร้าย ที่นับว่าดี คือการเร่งชำระคดีที่ค้างค้างอยู่ในโรงศาลโดยไม่เรียกเก็บค่าฤชาธรรมเนียม และการลดหย่อนเวลารับราชการของไพร่หลวงจากปีละ ๔ เดือนมาเป็น ๓ เดือน เหตุการณ์ที่นับว่าร้าย ได้แก่ การบังคับราษฎรให้ไถนา และ การบังคับให้ราษฎรตัดไม้ตัดหวายรวมส่งสิ่งของที่ใช้ในการพระเมรุให้แก่ราชการ

เกี่ยวกับสภาพสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จากการศึกษา ค้นคว้าเอกสารต่าง ๆ ช่วยให้เราเห็นถึงสภาพการปกครอง สภาพเศรษฐกิจ สภาพสังคมและวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับการดำเนินชีวิตของประชาชนได้ ดังต่อไปนี้

๓.๑ สภาพการปกครอง

สภาพการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในที่นี้จะได้กล่าวถึงชนชั้นทางสังคมกับการจัดการปกครองและกฎหมาย โดยจะกล่าวอย่างย่อ ๆ และกล่าวเกี่ยวโยงให้เห็นถึงภาพการรักษายาบาล เนื่องจากสภาพการปกครองย่อมมีผลต่อการรักษายาบาลด้วยดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ชนชั้นทางสังคม

โครงสร้างการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแบ่งคนในสังคมออกเป็น ๒ ชั้น ได้แก่ ชั้นปกครอง กับชนชั้นผู้ถูกปกครอง ดังที่ปิยนารถ บุญนาค (๒๕๒๘: ๑๗, ๓๖) กล่าวไว้ในหนังสือการเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่าชนชั้นปกครอง คือ ชนชั้นที่ทำหน้าที่ควบคุมและบังคับบัญชากำลังคน เรียกว่าชนชั้นมูลนาย ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางที่มีศักดินา ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป สำหรับชนชั้นผู้ถูกปกครอง คือ ชนชั้นที่อยู่ใต้การปกครองของชนชั้นแรก ประกอบด้วยบุคคล ๒ กลุ่ม คือ ไพรและทาส ซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของสังคม จากข้อความดังกล่าวสามารถนำมาวิเคราะห์ถึงความแตกต่างของชนชั้นทางสังคม ที่ทำให้เกิดความแตกต่างทางด้านการดำรงชีวิตตามมา เนื่องจากระบบศักดินาซึ่งเป็นตัวกำหนดหน้าที่และบทบาทของผู้คนในสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้วิถีชีวิตของแต่ละบุคคลมีความแตกต่างกัน ทั้งในด้านการศึกษา อาชีพ การสร้างที่อยู่อาศัย อาหารการกิน เครื่องแต่งกาย รวมไปถึงวิธีการในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ดังที่บึงอร ปิยพันธุ์ (๒๕๓๘: ๒๐๐-๒๐๒) ได้กล่าวไว้ในหนังสือการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศก่อนสมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ ว่ามีกฎหมายให้ความคุ้มครองชนชั้นปกครองมีสถานะเป็นมูลนาย และเฉพาะในส่วนของมูลนายยังแบ่งเป็น ๒ ชั้น คือ มูลนายระดับสูงซึ่งมีทั้งเจ้านาย ขุนนาง พระภิกษุ และพราหมณ์ โดยพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งมูลนายระดับสูง ทำให้คนเหล่านี้มีสิทธิพิเศษบางประการ เช่น ได้รับการยกเว้นไม่ต้องสังกัดเป็นไพร่ เป็นต้น สำหรับมูลนายอีกชั้นหนึ่ง คือ มูลนายระดับล่าง ได้แก่ ผู้ที่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่โดยอยู่ใต้บังคับบัญชาของมูลนายระดับสูงอีกทีหนึ่ง ในส่วนของชนชั้นผู้ถูกปกครองอันประกอบด้วยไพร่และทาสนั้น ต้องสังกัดมูลนายเพื่อแลกกับสิทธิในการได้รับคุ้มครอง

จะเห็นได้ว่าความแตกต่างของฐานันดรจากระบบการปกครองในสังคมไทยนั้น เป็นตัวแปรสำคัญที่จะกำหนดสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของบุคคลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะชนชั้นปกครองย่อมมีสิทธิในการเลือกประกอบอาชีพเพื่อยกระดับฐานะของตนและครอบครัวได้มากกว่าชนชั้นผู้ถูกปกครอง เมื่อมีโอกาสในการเลือกประกอบอาชีพแล้วผลประโยชน์หรือค่าตอบแทนที่ได้รับก็ย่อมสูงตามไปด้วย และเมื่อฐานะเอื้ออำนวยก็เป็นธรรมดาของบุคคลที่ย่อมเลือกสิ่งที่ดีที่สุดให้กับตนเองในทุก ๆ เรื่อง อาทิ ที่อยู่อาศัย อาหารการกิน เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค โดยสามารถเปรียบเทียบวิธีการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของไพร่ฟ้าประชาชนกับพระมหากษัตริย์ว่ามีความแตกต่างกัน ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (๒๕๐๑: ๒๙๓-๒๙๔) มีใจความว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพทรง

พระประจวบ พระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกมาก รับสั่งปรับทุกข์หาทางที่จะรักษาต่อข้าราชการ และพระสงฆ์ สมเด็จพระวันรัต พระพุทธโฆษา และพระเทพโมลี ได้ถวายพระพรถึงวิธีซึ่งจะบำบัดโรค จึงทรงพระกรุณาโปรดฯให้ทำตามพิธีซึ่งพระราชอาณัติทั้งสามถวายพระพร ในการพระราชพิธีนั้นนิมนต์พระสงฆ์ ๒๑ รูป สวดพระปริตร แล้วให้ปล่อยหมู เป็ด ไก่ หอย เต่า ปลา ตลอด ๗ วัน พระราชอาณัติทั้งสามถวายพระพรให้ตั้งมหาสวัสดิ์ พิธีจำเริญพระชันษา เวลากลางวันกลางคืน ๓ วัน ตั้งหม้อน้ำ ๔ ทิศ ปล่อยดอกบัวหลวงหม้อละ ๕ ดอก ลงยันต์แผ่นดีบุกทุกหม้อ เอาใบบัวหลวง ปิดปากหม้อ และเขียนรูปท้าวจตุโลกบาลประจำทั้ง ๔ ทิศ ก่อพระเจดีย์ทรายวันละ ๒๘,๐๐๐ องค์ วงสายสิญจน์ให้รอบปริมณฑล เอาดอกมะลิเลือกที่ตูมแย้ม วันแรก ๑๗๘ ดอก วันที่สอง ๒๑๖ ดอก วันสุดท้าย ๔๓๒ ดอก พระสงฆ์สวดพระปริตรไปจนจบพระปริตร วันหนึ่ง ๒๘,๐๐๐ สวด ๓ วันเป็น ๘๔,๐๐๐ จบ เมื่อสิ้นแสงอาทิตย์แล้วจึงเอาดอกมะลิโปรยลง ๑๖ ครั้ง แล้วอธิษฐานน้ำในขันสรง ให้เป็นน้ำทิพย์โอสถชำระสรรพโรค ขอให้บรรดาพระโรคนั้นอันตรธานหายขาด

วิธีการรักษาโรคที่กล่าวมานั้นเป็นวิธีการรักษาของชนชั้นสูงที่ต้องใช้ทั้งกำลังทรัพย์และกำลังแรงงานเป็นอย่างสูง ในขณะที่การรักษาโรคภัยไข้เจ็บของสามัญชนจะกระทำอย่างเรียบง่าย ดังที่ สุกิจ ดำนุทธศิลป์ (๒๕๓๔: ๒๗) กล่าวไว้ในปริญาณานิพนธ์เรื่องการสาธารณสุขแบบสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า การรักษาพยาบาลของคนไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นเป็นลักษณะของการแพทย์แบบโบราณ ตัวยาเป็นพวกพืชสมุนไพร การบำบัดรักษาจะยึดถือตามตำราที่บรรพบุรุษได้สอนไว้ เนื่องจากทดลองแล้วเคยได้ผลดีจึงรู้จักกันอยู่ในหมู่บ้าน แต่ถ้ารักษาแล้วไม่หายก็ให้ถือว่าเป็นกรรมของคนไข้

นอกจากตัวอย่างที่ยกมาดังกล่าวแล้ว วิธีการรักษาโรคของชนชั้นสูงกับสามัญชน บางครั้งก็มีกรรมวิธีหรือแบบแผนเดียวกัน แต่ต่างกันที่ขั้นตอนหรือรูปแบบของอุปกรณ์ เช่น การนวดยา ดังที่ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร (๒๕๒๒: ๑๔๙-๑๕๔) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเล่าเรื่องเก่าของไทย ว่าคนที่ เป็นหวัดคัดจมูก หรือปวดศีรษะ มีน้ำมูก จะได้รับการรักษาโดยให้หมอนวดเป็นผู้นวดยาให้ การนวดยานั้นกระทำโดยนำยาผงเทลงบนฝ่ามือ แล้วใช้ปลายกลองยานัดด์ข้างยาวกวาดยาลงไปอยู่ที่ก้นหลอดเสร็จแล้วนำปลายกลองยานัดด์มาใส่ให้ตรงกับรูจมูก ส่วนปลายอีกข้างหนึ่งจ่อตรงริมฝีปากของหมอนวดแล้วค่อย ๆ เป่ายาออกไป ยานัดด์ก็จะแล่นขึ้นสู่สมอง เมื่อยาออกฤทธิ์ ผู้ป่วยก็จะรู้สึกโล่ง หายปวดศีรษะ หรือน้ำมูกจะหยุดไหลทันที ซึ่งเป็นวิธีที่แพทย์แผนไทยทั่วไปสามารถทำการรักษาได้ทุกคน ในขณะที่การนวดยาของชนชั้นสูงนั้น เอนก นาวิกมูล กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องประหลาดเมืองไทย (๒๕๓๘: ๑๑๑-๑๑๗) ว่า ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีเหตุให้ต้องเพิ่มความยาวของกลองเป่ายานัดด์ เนื่องจากหม่อมไภ บุตรพระเจ้าตาก เป็นหมอนวดผู้ทำราชการอย่างชำนาญจนได้เป็นที่พระอินทรอำภย เจ้ากรมหมอดัน มีหน้าที่รักษาพยาบาลกรมฝ่ายใน ก่อเรื่องเสียหาย ล่วงพระราชอาญาเป็นชู้กับหญิงฝ่ายในถึง ๕ คน เนื่องจากหม่อมไภใช้กลองยานัดด์ซึ่งเป็นกระดูกแร้งอย่างสั้นเป่าใกล้ใบหน้าเจ้าจอมซึ่งเจ็บป่วย บางครั้งเป่าพลาดพลั้งไปกระทบผิวแก้มฝ่าย

ใน จนเกิดความพิศواسเป็นชู้กันขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นผู้ชำระความ ลงโทษประหารชีวิตทั้ง ๖ คน แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขุนอินทร์ ปลัดกรมทหารในท่ากลองยานต์ถ้อยอย่างใหม่ขึ้น มีความยาว ๒๔-๓๐ นิ้ว โดยใช้กระดุกแรง ๒ ท่อนสวมต่อกัน และตั้งชื่อว่า “กลองบรรดาศักดิ์” ให้ใช้ได้เฉพาะหมอหลวงเท่านั้น หมอเชลยศักดิ์ คือ หมอชาวบ้านทั่วไปห้ามใช้ จะเห็นได้ว่ารายละเอียดของวิถีชีวิตที่แตกต่างระหว่างชนชั้นปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครองนั้นเกิดขึ้นได้แม้กระทั่งขั้นตอนการรักษาพยาบาล

๓.๑.๒ การจัดการปกครองและกฎหมาย

การปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราช กล่าวคือ องค์พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเต็มทุกประการ เช่นเดียวกับองค์บูรพมหากษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยา ในการปกครองประเทศจึงยังไม่มีเปลี่ยนแปลงจากสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมากนัก อุดม เชยกิจวงศ์ (๒๕๑๗: ๕๕) กล่าวไว้ในหนังสือการเมืองในประวัติศาสตร์ไทยว่า การปกครองส่วนกลางจัดแบ่งเป็นกรม มีอยู่ด้วยกัน ๖ กรม คือ ๑) กลาโหม มีหน้าที่จัดการเรื่องทหารทั้งปวง ๒) มหาไถย มีหน้าที่เป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือน ๓) กรมเมือง มีหน้าที่บังคับบัญชาข้าราชการและความสงบเรียบร้อย ๔) กรมวัง มีหน้าที่รักษาพระราชมณเฑียรและพระราชวัง ๕) กรมคลัง มีหน้าที่เกี่ยวกับการเงิน ทั้งรายรับรายจ่ายภายในและภายนอกประเทศ ๖) กรมนา มีหน้าที่เก็บภาษีและดูแลนาหลวง แต่ในส่วนของการกฎหมายต่าง ๆ ยึดตามกฎหมายตราสามดวงซึ่งมีการตั้งคณะกรรมการชำระกฎหมายขึ้นใหม่ ออกเป็นพระราชกำหนด เมื่อปี พ.ศ.๒๓๔๘ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แต่ในสมัยรัชกาลที่๒ ก็มีการเปลี่ยนแปลงและเพิ่มเติมกฎหมายบางประการขึ้น เช่น การจذبบัญชีและสัณฐานใหม่ เพื่อความสะดวกในการเกณฑ์ทหารและเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ทำงานประจำเพื่อเลี้ยงชีพได้ดีขึ้น มีการเก็บภาษีที่ไม่ได้เก็บเป็นเงิน แต่เก็บเป็นหางข้าว โดยการส่งข้าราชการออกไปตรวจ เรียกว่า เติมนวนเดินนา เพิ่มบทลงโทษสำหรับกฎหมายห้ามสูบบุหรี่ และกฎหมายที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง คือ กฎหมายห้ามคนออกจากบ้านไปคุยสนทนากันในช่วงที่เกิดภัยพิบัติหรือโรคระบาดหนัก มีคนตายเป็นหมื่น ๆ เพื่อให้โรคระบาดโรคบรรเทาลง ไม่ให้เกิดการติดต่อกัน จึงได้ออกกฎหมายนี้ขึ้น จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าระบอบการปกครองได้สร้างขึ้นให้รองรับกับสถานการณ์บ้านเมืองที่ดำเนินอยู่ในขณะนั้น เป็นการยืนยันถึงการให้ความสำคัญของความเจ็บไข้ได้ป่วย การรักษาและป้องกันโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ตามความรู้ความเข้าใจต่อโรคภัยที่เกิดขึ้น

๓.๒ สภาพเศรษฐกิจ

สภาพเศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในที่นี้จะได้กล่าวถึงการประกอบอาชีพของราษฎร และการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ การประกอบอาชีพของประชากร

ความแตกต่างทางเทคโนโลยีเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การประกอบอาชีพของประชากรในยุคพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแตกต่างจากปัจจุบันโดยสิ้นเชิง สังคมไทยในยุคนั้นเป็นสังคมเกษตรกรรม เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของผืนดิน และประชากรส่วนใหญ่นิยมใช้แรงงานของตนในการทำมาหากิน ผลิตเครื่องมือเครื่องใช้เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานของการดำรงชีวิตมากกว่าที่จะซื้อหาหรือจ้างวานกัน ซึ่งการเลือกประกอบอาชีพของประชากรในยุครัชกาลที่ ๒ มักจะใช้วิจารณญาณในการตัดสินใจโดยพิจารณาจากองค์ประกอบต่าง ๆ อาทิ ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น แรงงานในครอบครัว ความรู้ที่สั่งสมและสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ซึ่งศิริกุล สันติชาติ (๒๕๓๖: ๘๕-๘๕) กล่าวว่า อาชีพส่วนใหญ่มักเกิดขึ้นเพราะสภาพแวดล้อมเอื้ออำนวย ได้แก่

๓.๒.๑.๑ อาชีพเกษตรกรรม ประชากรส่วนใหญ่ของไทยผูกพันกับธรรมชาติมาเป็นเวลานาน จึงสั่งสมความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับพืชและสัตว์ รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก ปัจจัยสำคัญในการทำเกษตรกรรมของคนไทย คือ ที่ดินมีจำนวนเพียงพอและเป็นที่ยอมรับเหมาะแก่การเพาะปลูก ซึ่งก็เป็นการเพาะปลูกเพื่อยังชีพ อาชีพเกษตรกรรมของประชากรในยุครัชกาลที่ ๒ จึงมีทั้งการทำนาปลูกข้าว ทำสวนปลูกผัก ทำไร่ผลไม้ ซึ่งไม่ได้ปลูกไว้เฉพาะเป็นอาหารเพียงอย่างเดียว ชาวบ้านยังปลูกพืชเพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่ม ของใช้ และยารักษาโรคอีกด้วย

๓.๒.๑.๒ อาชีพทำประมง ประชากรที่ตั้งหลักแหล่งใกล้แหล่งน้ำหรือทะเลจะประกอบอาชีพเป็นชาวประมง โดยการจับสัตว์ทะเลมาขายสด หรือแปรรูป เช่น ตากแห้ง เป็นต้น

๓.๒.๑.๓ อาชีพช่างฝีมือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นประชากรในชุมชนต่าง ๆ จะมีความเป็นอยู่แบบพึ่งพาตนเอง เพราะการคมนาคมไม่สะดวก ทำให้การติดต่อระหว่างชุมชนมีน้อย สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ จึงต้องผลิตขึ้นเอง เช่น ผ้า เครื่องปั้นดินเผา เครื่องจักรสาน ซึ่งบางหมู่บ้านที่มีวัดฤดูบิเพียงพอ มีความชำนาญเฉพาะทาง ก็สามารถนำงานฝีมือเหล่านี้มาเป็นอาชีพหลักแทนการทำเกษตรกรรมได้ เป็นต้น

๓.๒.๑.๔ อาชีพค้าขาย การประกอบอาชีพนี้ประชากรมักทำเป็นอาชีพรอง สินค้าที่นำมาขาย ได้แก่ ผลผลิตทางการเกษตรและงานหัตถกรรม

๓.๒.๑.๕ อาชีพให้การรักษาพยาบาล เช่น หมอรักษาโรคทางสมุนไพร หมอรักษาทางไสยศาสตร์ หมอตำแย หมอนวด เป็นต้น เป็นอาชีพที่สังคมให้ความเชื่อถือ และมีค่านิยมเข้ามาเกี่ยวข้อง การรักษาโรคในสมัยนั้นยังมีความไม่แน่นอนอยู่มาก ความเชื่อเรื่องผีสิงเทวดา จึงฝังอยู่ในจิตใจของผู้คนส่วนมาก อันเนื่องมาจากความกลัวในสิ่งลึกลับและปรากฏการณ์ธรรมชาติ ทำให้การรักษาทางไสยศาสตร์มีบทบาทควบคู่ไปกับการรักษาทางสมุนไพร ซึ่งพะยอม ต้นติ้วฉันทน์ (๒๕๓๔: ๙๒) กล่าวว่า แพทย์หลวงจะได้รับสิทธิ์พิเศษก่อนแพทย์เชลยศักดิ์หรือแพทย์พื้นบ้านในการเก็บสมุนไพรมาปรุงเป็นยา แพทย์หลวงจะมียามแดง และกระบองแดงประจำตัว เดินทางไปเก็บพืชสมุนไพรที่บ้านและที่ดินของใครก็ได้

๓.๒.๒ การขยายตัวทางเศรษฐกิจ

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง และไม่ได้ยึดติดกับธรรมเนียมปฏิบัติของระบบการค้าที่ใช้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังที่ ไพรัตน์ จันทรชิต (๒๕๒๘: ๔๗-๕๒) กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงนโยบายการค้าซึ่งเป็นความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่ามีสาเหตุที่เห็นได้เด่นชัดอยู่ ๒ ประการ คือ

๓.๒.๒.๑ การให้ความสำคัญต่อกิจการค้านอกระบบส่วย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นช่วงที่บ้านเมืองเริ่มคึกคักเข้าสู่สภาวะปกติ รัฐบาลจึงสามารถหันมาดำเนินการค้าได้อย่างเต็มที่ ปรากฏว่าในปี พ.ศ.๒๓๖๒ พระองค์ได้ทรงมีกระแสรับสั่งให้ต่อเรือสำเภาเพิ่มขึ้นอีกหลายลำ ซึ่งเป็นการขยายกิจการพาณิชย์นาวีของรัฐ การเพิ่มจำนวนเรือสินค้าในครั้งนี้ ปรากฏว่าสิ่งของที่ได้จากระบบส่วย และที่กรมพระคลังสินค้าจัดซื้อเพิ่มเติมมีปริมาณไม่เพียงพอที่จะนำมาลงสำเภา รัฐบาลได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการมอบหมายให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชจัดหาพริกไทยส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ โดยการจัดซื้อตามราคาท้องตลาดที่ซื้อขายกันอยู่ที่จันทบูร อันเป็นแหล่งผลิตพริกไทยที่สำคัญในขณะนั้น จากหลักฐานดังกล่าวจึงเป็นการชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลเริ่มนำเอาการค้าอกระบบส่วยเข้ามาใช้เป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั่นเอง

๓.๒.๒.๒ การดำเนินนโยบายการค้าแบบเสรี แนวโน้มของนโยบายการค้าที่รัฐบาลเริ่มปล่อยให้ประชาชนซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าที่ผลิตขึ้นโดยขายให้กับชาวต่างชาติ และพ่อค้าเอกชนได้เริ่มมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว เพียงแต่ยังไม่มีการประกาศเป็นทางการ ซึ่งไพรัตน์ จันทรชิต อ้างอิงจากเอกสารของจอห์น ครอฟอร์ด ว่ารัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้เข้มงวดกับการซื้อขายสินค้าจำพวกพริกไทย กระวาน ไม้ฝาง งาช้าง ดีบุก รังนก และไขเต่ามากนัก กล่าวคือ หลังจากที่รัฐบาลได้รับสินค้าจากชาวต่างชาติตามจำนวนที่ต้องการแล้ว สินค้าที่เหลือก็สามารถนำไปซื้อขายกันได้โดยเสรี ซึ่งจอห์น ครอฟอร์ด ระบุว่าประมาณ ๒ ใน ๓ ของสินค้าที่นำเข้าและส่งออกนั้นมิได้ผ่านการควบคุมของรัฐบาลจากข้อมูลดังกล่าวทำให้ทราบว่าแม้แนวคิดทางเศรษฐกิจและการค้าจะมีแนวโน้มที่

* ด้วย หมายถึง สินค้าหรือสิ่งของที่รัฐเรียกบังคับเก็บจากประชาชนเพื่อการส่งออกและเพื่อใช้ในกิจการของรัฐ (พจนานุกรม อรรถาธิบาย, ๒๕๔๑: ๑๑๕)

เปลี่ยนแปลงไป แต่ระบบการค้าหลักที่มีมาแต่เดิมตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีก็ยังคงอยู่ นั่นคือ การ แบ่งประเภทการค้าออกเป็น ๒ ชนิด ได้แก่

๑) การค้าภายในประเทศรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังไม่มีประชากรมากนัก สุปจน์ เจียมใจ (๒๕๒๗: ๕๒) อ้างอิงจากข้อมูลของ วิลเลียม สกินเนอร์ ว่าประชากรทั้งหมดของสยามในปีพุทธศักราช ๒๓๖๕ มีเพียง ๕๐,๐๐๐ คน และมีประชากรซึ่งเป็นคนจีนรวมอยู่ถึง ๓๑,๐๐๐ คน ซึ่งศุภรัตน์ เลิศพานิชยกุล (๒๕๓๘: ๑๐๘-๑๐๙) กล่าวว่าประชากรชาวจีนนี้เองที่มีส่วนผลักดันให้เกิดระบบการค้าแบบตลาดขึ้นแทนเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ ซึ่งเป็นการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือแลกเปลี่ยนกันระหว่างหมู่บ้านเพื่อให้มีสิ่งของที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิต จากข้อมูลดังกล่าวทำให้ทราบว่าระบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมมีผลต่อสถานะการดำเนินชีวิตของผู้คน ซึ่งเมื่อมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันเป็นจำนวนมากขึ้น ก็ย่อมจะต้องมีสถานที่รองรับ ตลาดจึงเกิดขึ้นและกลายเป็นศูนย์กลางของการค้าขาย รวมไปถึงศูนย์กลางของสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และเทคโนโลยีของยุคสมัย ผุสดี ทิพทัส และคนอื่น ๆ (๒๕๓๔: ๑๐๒-๑๐๖) กล่าวไว้ในหนังสือองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ว่าตลาดสมัยรัชกาลที่ ๑-๓ ไม่มีความแตกต่างจากตลาดในสมัยอยุธยามากนัก และมักตั้งอยู่บริเวณ ริมน้ำ เพราะเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของบ้านเมืองในสมัยนั้น การขายสินค้าต่าง ๆ อาศัยเคหะสถานส่วนตัวเป็นที่ขาย แต่ตลาดที่มีความสำคัญในการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมมากที่สุด ได้แก่ ตลาดสินค้าจากต่างเมือง มักตั้งอยู่ในย่านชุมชนชาวจีน อาคารร้านรวงต่าง ๆ สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมจีน และปลูกติดกันอย่างแออัด ซึ่งเป็นการเสี่ยงต่อการเกิดเพลิงไหม้ ดังที่ปรากฏในประชุมพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ว่าเมื่อเดือนยี่เกิดเพลิงไหม้ ตั้งแต่ตลาดบ้านหม้อ เหนือวัดเลียบตลอดมาถึงวัดพระเชตุพน เพลิงไหม้บ้านขุนนาง ข้าราชการเป็นอันมาก จากข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาที่เกี่ยวข้องมาถึงปัญหาด้านสุขภาพและความเจ็บป่วยของผู้คน เพราะสภาพสังคมที่แออัด นอกจากจะก่อให้เกิดปัญหาเพลิงไหม้ ซึ่งย่อมต้องมีการบาดเจ็บตามมาแล้วนั้น ยังก่อให้เกิดปัญหาด้านสุขลักษณะ ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการดำรงชีวิตของผู้คนทุกชนชั้น เพราะถ้าประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องสุขลักษณะที่ดี ทั้งทางด้านอาหารการกิน ที่อยู่อาศัย และการดำเนินชีวิตในทุก ๆ รูปแบบ ก็จะสามารถลดทอนปัญหาด้านความเจ็บไข้ได้ป่วยลงได้ แต่เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ความเจริญด้านวิทยาการต่าง ๆ โดยเฉพาะการแพทย์และการรักษาพยาบาลยังไม่มีพัฒนาการที่ดีนัก ดังที่ ส.พลายน้อย (๒๕๑๘: ๓๖๘-๓๖๙) กล่าวไว้ในหนังสือเล่าเรื่องบางกอกว่ากรุงเทพฯในสมัยรัชกาลที่ ๒-๓ เป็นสมัยที่ชาวกรุงเทพฯยังไม่รู้จักรักษาอนามัย และไม่รู้จักป้องกันโรค การสาธารณสุขยังไม่เกิด และประชาชนยังไม่รู้เท่าทันโรค จากข้อมูลต่าง ๆ ทำให้ทราบว่าสถานรักษาพยาบาลและยารักษาโรคแผนปัจจุบันล้วนแต่มีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งวิทยาการตะวันตกได้หลั่งไหลเข้ามาในเมืองไทย โดยเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้วิทยาการต่าง ๆ จากทางตะวันตกหลั่งไหลเข้ามายังแผ่นดินสยามนั้น ก็มาจากรื่องของการค้าทั้งในประเทศและการค้าระหว่างประเทศ ดังที่จะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

๒) การค้าระหว่างประเทศ สภาพเศรษฐกิจโดยรวมในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นลักษณะเศรษฐกิจเพื่อยังชีพดังที่กล่าวมาเบื้องต้น ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ทำไร่ และหัตถกรรมในครัวเรือน เช่น ทอผ้า ทำเครื่องจักรสาน และเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น กระทั่งเกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทำให้ผลผลิตต่าง ๆ พอเพียงแก่การยังชีพของพลเมือง แต่ไม่พอเพียงสำหรับการใช้จ่ายของรัฐบาล ดังที่บังอร ปิยพันธ์ (๒๕๓๘: ๒๑๑-๒๑๒) กล่าวไว้ในหนังสือสังคมเศรษฐกิจ การเมือง สมัยกรุงธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ว่าสมัยรัชกาลที่ ๒ บางปีต้องเลื่อนจ่ายเบี้ยหวัดเงินปีของราชการออกไป จึงมีความจำเป็นต้องพยายามหารายได้มาให้เพียงพอ การค้ากับต่างประเทศจึงเป็นแหล่งรายได้สำคัญทางหนึ่ง โดยเฉพาะการค้าสำเภา จากข้อความดังกล่าวเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าการค้าระหว่างประเทศจะมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่ภาวะสงครามก็ชะลอทุกสิ่งทุกอย่างให้เสื่อมถอยลง ความเฟื่องฟูของการค้ากับต่างประเทศจึงเริ่มกลับมาเห็นเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้เอง

ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างประเทศไทยกับประเทศต่าง ๆ มีมาอย่างยาวนาน และต่อเนื่อง ซึ่งแต่ละประเทศนอกจากจะทำการค้าต่อกันแล้ว ยังนำมาซึ่งวัฒนธรรมและวิวัฒนาการด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการศึกษา อาหารการกิน เครื่องนุ่งห่ม แต่การแพทย์นั้นยังไม่ได้รับเอาวัฒนธรรมการรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วยใด ๆ เข้ามา ดังที่สุริย์ พงษ์จันทร์ (๒๕๒๕: ไม่มีเลขหน้า) กล่าวถึงประเทศที่มีบทบาทต่อประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่าหนึ่งในนั้นก็มีประเทศสหรัฐอเมริกาอยู่ด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและอเมริกาเริ่มขึ้นในตอนปลายสมัยของรัชกาลที่ ๒ เมื่อกัปตันแฮนซึ่งเป็นพ่อค้าชาวอเมริกันได้นำเรือสินค้าเข้ามายังแม่น้ำเจ้าพระยาเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๔ ซึ่งขณะนั้นไทยกำลังมีเรื่องยุ่งทางเมืองไทรบุรีและพม่า กัปตันแฮนมีปืนคาบศิลามาจำหน่าย พระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความดีความชอบจึงทรงตอบแทนด้วยการพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงราชภักดี เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีคณะมิชชันนารีอเมริกันเดินทางเข้ามายังประเทศไทย ซึ่งมีชชันนารีเหล่านี้ได้นำเอาวิทยาการแผนใหม่ของตะวันตก เช่น การแพทย์ การศึกษา เป็นต้น เข้ามาเผยแพร่ ทำให้คนไทยได้เรียนรู้วัฒนธรรมทางความรู้ ความคิด และความก้าวหน้าทางวิชาการ จากข้อความดังกล่าวเป็นการยืนยันให้เห็นถึงความสำเร็จของภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า เป็นภูมิความรู้ของไทยอย่างแท้จริง เช่นเดียวกับที่ สุกิจ ด่านยุทธศิลป์ (๒๕๓๔: ๒๕-๒๖) กล่าวไว้ว่า ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ รูปแบบการสาธารณสุขของไทยยังเป็นแบบโบราณ แม้จะมีชาติตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ความรู้ทางการแพทย์แก่ประชาชนตั้งแต่สมัยปลายกรุงศรีอยุธยา แต่ก็ไม่มีอิทธิพลพอที่จะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงใด ๆ คนไทยยังคงยึดถือในตำราแพทย์ที่บรรพบุรุษสะสมมาเพราะเชื่อว่าเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ แต่ในขณะเดียวกัน ชาวตะวันตกซึ่งไม่มีความรู้ความเข้าใจถึงรากฐานทางวัฒนธรรมของไทยอย่างลึกซึ้งก็ได้วิพากษ์วิจารณ์การรักษาโรคของคนไทยในยุคปลายกรุงศรีอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์เอาไว้ ดังที่ธวัช รัตนากิชาติ (๒๕๐๗: ๒๔) กล่าวไว้ในหนังสือเมืองไทยในทัศนะฝรั่งว่าลาลูแบร์กล่าวว่

การแพทย์และยารักษาโรคของไทยนั้นรู้สึกว่ายังล้าสมัยอยู่มาก แพทย์ไทยไม่เข้าใจวิวัฒนาการของร่างกาย และไม่รู้จักการผ่าตัด แต่ในความเป็นจริง แม้ว่าการรักษาโดยแบบแผนของแพทย์ไทยนั้นจะไม่สามารถตรวจวิเคราะห์ร่างกายโดยละเอียดได้ ทว่า ก็มีการตั้งสมมุติฐานแห่งการเกิดโรค อาทิ ตรวจดูวันเดือนปีเกิด เพื่อสังเกตถึงวัยอันเป็นพื้นฐานของการเกิดโรค การสอบประวัติความเจ็บป่วยในอดีต เพื่อเชื่อมโยงถึงความเจ็บป่วยในปัจจุบัน การซักถามอาชีพ และการดำเนินชีวิต เพื่อให้รู้ถึงลักษณะการดำรงชีวิตที่เกี่ยวข้องกับโรค การตรวจสอบอาการจากผิวหนัง ดวงตา การรับประทานอาหาร ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นรายละเอียดที่สามารถนำมาวิเคราะห์โรคต่าง ๆ ได้ แล้วจึงกระทำการรักษาโรคด้วยวิธีการซึ่งผสมผสานกันอย่างเหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นการใช้ยาสมุนไพรซึ่งหาได้ในท้องถิ่นและชุมชน การนวดเพื่อบำบัดอาการเจ็บปวดและกระตุ้นการไหลเวียนโลหิต หรือการทาอบ ประคบสมุนไพร

อีกหนึ่งประเทศที่มีบทบาทสำคัญในการการค้ากับประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยคืออังกฤษ ดังที่ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (๒๕๑๕: ไม่มีเลขหน้า) ได้แปลเอกสารของจอห์น ครอฟอร์ดเป็นภาษาไทย และมีข้อมูลว่า ค.ศ. ๑๘๒๑ หรือ พ.ศ. ๒๓๖๔ ผู้สำเร็จราชการแห่งอินเดียได้มีคำสั่งแต่งตั้งครอฟอร์ด แห่งหน่วยบริการแพทย์ ให้เป็นผู้เดินทางมาเจริญสัมพันธภาพทางการค้า ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และได้บันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในยุคนั้นเอาไว้เป็นจำนวนมาก เอกสารที่ครอฟอร์ดบันทึกไว้ ได้กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับกรุงสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเท่าที่เขาประสบพบเห็นเอาไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน นับว่าการเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีของครอฟอร์ดก็เป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของการเจริญความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและชาติตะวันตก

การค้าระหว่างประเทศมิใช่เพียงจะนำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นโอกาสให้ชาวไทยกับชาวต่างชาติได้แลกเปลี่ยนทัศนะต่อกัน อีกทั้งยังทำให้ชนรุ่นหลังมองเห็นสภาพความเป็นอยู่ และวิถีชีวิตผ่านการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอีกด้วย โดยเฉพาะในเรื่องของสุขลักษณะของชาวไทยในสายตาของชาติตะวันตก ดังที่วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์ (๒๕๒๓: ๔๙-๕๐) กล่าวไว้ในหนังสือบุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทัศนะของชาวตะวันตกสมัยอยุธยา พ.ศ. ๒๔๗๕ ว่าชาวตะวันตกพากันยกย่องว่าไทยเป็นชาติที่รักความสะอาดที่สุดชาติหนึ่งในโลก เช่น บาทหลวงปาลเลกัวซ์พูดถึงการรักษาความสะอาดของคนไทยว่า คนไทยอาบน้ำวันละ ๒-๓ ครั้ง การอาบน้ำบ่อย ๆ นับว่าถูกอนามัยและทำให้ร่างกายสะอาดสะอาด ชาวไทยรู้จักรักษาฟันได้ดี ไม่พบคนที่มีกลิ่นปากเลย จากข้อความดังกล่าวเห็นว่าสิ่งที่ชาวต่างชาติกล่าวนั้น พ้องกับสิ่งที่สะท้อนอยู่ในวรรณกรรมของสุนทรภู่ ซึ่งเป็นกวีที่มีชีวิตรุ่งโรจน์ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เรื่องสวัสดิรักษา ถึงแม้ว่าวรรณกรรมเรื่องนี้ไม่ได้ประพันธ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๒ แต่ความคิดและวิถีชีวิตของผู้ประพันธ์ที่สืบเนื่องอยู่ในช่วงเวลาอันคาบเกี่ยวกันของยุคสมัย ก็ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นถึงทัศนะและพฤติกรรมในเรื่องสุขลักษณะของคนไทยในยุคนั้นได้เป็นอย่างดี ดังที่สุนทรภู่ กล่าวว่า

อย่าลืมหลงจอตสำหรับรักษาศิริ	ตามคติโบราณท่านชานไช
ว่าเข้าตรุษสุริโยโณทัย	ตื่นนอนให้ห้ามมิให้อาโกธรา
ผินพักรู้สึบุรพทิศและทักษิณ	เสกวารินด้วยพระธรรมคาถา
ที่นับถือคือพระไตรสรณา	ถ้วนสามคราจึงชำระสระพระพักร
แล้วเอื้อนอรรถตรัสความที่ดีก่อน	จะถวารพุลเกิดประเสริฐศักดิ์
ด้วยราศีที่ชะลอนรลักษณ์	อยู่พระพักรแต่ทิวาเวลากาล
ยามกลางวันนั้นว่าพระราศี	สถิตที่วรงค์ให้สรสนาน
พระอุระประสุคนธ์วิมลมาลย์	จะสำราญโรคาไม่ราศี

สวัสดิรักษา (๒๕๑๘: ๕๓๓)

จากบทประพันธ์แสดงให้เห็นถึงการดูแลทั้งร่างกายและจิตใจ เพราะการห้ามมิให้อาโกธรา นอน รวมทั้งการท่องคาถา ๓ จบก่อนล้างหน้านั้น เป็นการทำสมาธิและฝึกจิตใจให้เปี่ยมไปด้วยความสงบ เมื่อจิตใจใสบริสุทธิ์ พร้อมทั้งจะเปิดรับสิ่งต่าง ๆ ที่ต้องเผชิญ ร่างกายก็ย่อมเต็มไปด้วยความกระฉับกระเฉง กระตือรือร้น นอกจากนั้น ความปลอดโปร่งของจิตใจ ยังนำมาซึ่งความปราดเปรื่องของสมองอีกทางหนึ่งด้วย และเป็นที่น่าสังเกตว่าในบทประพันธ์ได้แนะนำให้อาบน้ำในตอนกลางวัน เพราะโดยสภาพภูมิอากาศของเมืองไทยเป็นเมืองร้อน การอาบน้ำย่อมช่วยลดความร้อนที่สะสมในร่างกายได้เป็นอย่างดี แต่ตามความเชื่อโบราณก็มักจะอ้างถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่าหากปฏิบัติตามก็จะพบแต่ความสุข ซึ่งเป็นเรื่องของนามธรรมที่จับต้องยาก โดยไม่ได้อธิบายเหตุผลเป็นรูปธรรม เพราะความจริงถ้าปฏิบัติตามก็เท่ากับเป็นการใช้ชีวิตอย่างถูกสุขลักษณะ นอกจากนี้ยังมีทัศนะบางประการของชาวต่างชาติที่เข้ามาทำการค้ากับชาวไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ แล้วบอกกล่าวถึงวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับทัศนะของคนไทยที่สะท้อนอยู่ในวรรณคดีเรื่อง สวัสดิรักษา ของสุนทรภู่ก็เรื่องหนึ่งซึ่งมานพ ถนอมศรี (๒๕๓๔: ๖๑) กล่าวไว้ในหนังสือคนไทยสมัยก่อนว่า สิ่งที่นาฏมิใจและเป็นข้อเท็จจริงซึ่งออกมาจากปากของชนชาติตะวันตกเอง คือ คนไทยสมัยก่อนไม่เป็นกามโรค แต่โรคนี้ระบาดมาจากชาวยุโรปที่เข้ามาทำการค้ากับชาวไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จากข้อความดังกล่าวตรงกับวิถีดูแลสุขภาพและการป้องกันโรคของชาวไทยที่ปรากฏในสวัสดิรักษา บทประพันธ์ของสุนทรภู่ ดังนี้

แมนสตรีมีระดูอย่าอยู่ด้วย	ถ้าไม่ม้วยก็มักเสียจักขุ
มักเกิดมีฝีพองเป็นหนองพุ	ควรทำนุบำรุงองค์ให้จงดี

สวัสดิรักษา (๒๕๑๘: ๕๓๕)

ข้อความดังกล่าว เป็นการสอนให้รู้จักป้องกันโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์แบบตรงไปตรงมา ไม่มีพิธีรีตองที่ซับซ้อนใดๆ จึงทำให้เราทราบถึงลักษณะการใช้ชีวิตของผู้คนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดีว่า แม้วิทยาการทางการแพทย์รักษาโรคยังไม่ก้าวหน้า แต่เราก็เรียนรู้และรู้เท่าทันโรค

๓.๓ สภาพสังคมและวัฒนธรรม

สภาพสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นแตกต่างจากปัจจุบัน โดยสิ้นเชิง ไม่ว่าจะเป็นการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะที่อยู่อาศัย เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม วิธีการทำมาหากิน เลี้ยงชีพ ตลอดจนการศึกษาหาความรู้ และอาหารการกิน รวมไปถึงวิธีการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ หรือ แม้แต่รูปแบบความบันเทิงประเภทต่าง ๆ อีกทั้งจำนวนประชากรซึ่งพบหลักฐานจากเอกสารของ จอห์น ครอฟอร์ดที่ระบุว่าสมัยรัชกาลที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ นั้น ราษฎรในกรุงเทพฯ มีเพียง ๕๐,๐๐๐ คนเศษ ระบบสาธารณสุขมูลฐานยังไม่เกิด สภาพสังคมที่เกิดขึ้นดังกล่าว จึงมีส่วนสำคัญต่อการ ดำรงชีวิต และสุขภาพของประชากร ซึ่งสามารถแยกกล่าวได้ ดังนี้

๓.๓.๑ สภาพแวดล้อม

ประเทศไทยตั้งอยู่ระหว่างแผ่นดินและมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ ทำให้อิทธิพลของลม มรสุมที่เกิดจากความกดอากาศ ทำให้มีฝนตกชุก มีป่าไม้หนาแน่นและมี ๓ ฤดูกาล แต่ฤดูที่เด่นชัด มีเพียงฤดูฝนและฤดูแล้ง เนื่องจากฤดูหนาวและฤดูร้อนนั้นต่อเนื่องกันเป็นเวลานาน ทำให้มีผลต่อ พืชผลและการเพาะปลูก ประกอบกับการเป็นที่ราบลุ่ม เนื้อดินจึงเป็นดินเหนียวปนทรายที่อุ้มน้ำเป็น อย่างดี เหมาะแก่การปลูกข้าว แต่ข้อเสียของดินที่อุ้มน้ำ คือ หากมีน้ำขังเป็นเวลานานอาจเกิด ปัญหาน้ำเน่าเสียที่ทำให้ยุ้งฉาง โรคไข้มาลาเลียจึงเป็นโรคที่สร้างความเดือดร้อนให้ผู้คนในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นอย่างมาก ด้วยประการนี้เองสภาพแวดล้อมจึงมีส่วน เกี่ยวข้องกับประเทศสมุฏฐานซึ่งเป็นหนึ่งในหลักของการวินิจฉัยความเจ็บป่วยของแพทย์แผนไทย เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๐: ๗๕) กล่าวว่า ประเทศไทยเป็นรอยต่อระหว่างป่าดิบชื้นกับป่าผลัด ใบ เช่น ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าพรุและป่าชายเลน เป็นต้น พืชหลายชนิดจากป่าจึงถูกนำมาใช้ เป็นยาสมุนไพร เช่น สะเดา สัก กระวาน สมอ ข้าวเย็นเหนือข้าวเย็นใต้ ลูกจันทน์ ว่านหลายชนิด กระดอมและอบเชย เป็นต้น จากข้อความดังกล่าวทำให้เราทราบว่าสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ ยังอุดมสมบูรณ์ทำให้ปริมาณของสมุนไพรที่แพทย์แผนไทยนำมาปริญยานั้นมีมากและหาได้ง่ายกว่า ปัจจุบัน เนื่องสภาพสภาพบ้านเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นดังที่ เทพชู ทัพทอง (๒๕๒๕: ๑๔๘) กล่าวว่า สภาพกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ้นกำแพงพระนครที่มีความยาวเพียง ๗ กิโลเมตร และมีเนื้อที่ทั้งหมดเพียง ๒,๑๖๓ ไร่ ออกมาก็จะ พบสภาพที่เปลี่ยวและรกไปด้วยต้นไม้และวัชพืช ยิ่งไกลละแวกพระนครออกไป ก็มีสภาพเป็นป่า ครึ้ม มีทั้งไม้ดอกไม้ผลที่ขึ้นตามธรรมชาติ บางส่วนก็เป็นท้องไร่ท้องนาที่รกร้าง จากข้อความ ดังกล่าวสะท้อนสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวกับการใช้ชีวิตอยู่ในวงจำกัดของประชากรในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเนื่องจากสมัยนั้นยังเป็นยุคแรกของการสร้างบ้านแปงเมือง และเป็นสังคมเล็กๆ ที่ปัจจัยหลักของชีวิตทั้ง ๔ ประการ โดยเฉพาะการรักษาโรคจะเป็นสิ่งที่ทำได้ จากสภาพแวดล้อมใกล้ตัวนั่นเอง

๓.๓.๒ การตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัย

ในสมัยที่ยังไม่มีการสร้างถนนเพื่อเป็นเส้นทางสัญจรนั้น การเดินทางมักจะใช้แม่น้ำ ลำคลองเป็นเส้นทางสายหลัก ดังนั้น การตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยไม่ว่าจะเป็นวัง วัด บ้านเรือน ราษฎร และขุนนาง กระทั่งชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี ก็นิยมตั้งหลักแหล่งอยู่ตามริมแหล่งน้ำ ดังที่ศิริกุล สันติชาติ (๒๕๓๖: ๒๗-๕๐) กล่าวว่า การตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยของประชากรในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น มีปัจจัยประกอบหลายประการ อาทิ

๓.๓.๑.๑ ปัจจัยด้านธรรมชาติ

๑) แหล่งน้ำ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกของการดำรงชีวิต ทั้งเพื่ออุปโภค และบริโภค

๒) ดิน เป็นปัจจัยรองลงมาจากน้ำ ราษฎรย่อมต้องการความอุดมสมบูรณ์แห่งผืนดิน เพื่อการเพาะปลูก

๓) ภูมิอากาศ บริเวณที่มีความร้อนชื้น มักมีการตั้งชุมชนอยู่อย่างหนาแน่น เพราะมักมีปริมาณน้ำฝนเพียงพอต่อการยังชีพมากกว่าบริเวณที่อากาศหนาวเย็นหรือแห้งแล้ง

๓.๓.๑.๒ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ประกอบด้วย

๑) การค้า การประกอบกิจการประเภทยานี้จะเลือกตั้งอยู่บริเวณที่มีประชากรหนาแน่น มีการสัญจรสะดวก เมื่อมีการไปมาค้าขายเกิดขึ้น ความหนาแน่นของชุมชนก็เกิดขึ้นตามลำดับ

๒) การคมนาคม สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังไม่มีทางตัดถนน พื้นที่ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นป่า ประชากรจึงนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำ เพื่อความสะดวกในการสัญจร

๓) การเกษตร ไม่ว่าจะเป็นการปลูกข้าวหรือเลี้ยงสัตว์ย่อมต้องใช้ความอุดมสมบูรณ์ ของผืนดินและแหล่งน้ำ อีกทั้งการเกษตรและการเลี้ยงสัตว์เป็นจุดเริ่มของการค้าในชุมชนอีกด้วย

๓.๓.๓ การแต่งกาย

วัฒนธรรมการแต่งกายของคนไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังคงยึดตามแบบกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย สตรีในราชสำนักนิยมนุ่งผ้ายกหมี่สไบ ส่วนหญิงชาวบ้านมักนุ่งผ้าแถบและนุ่งโจงกระเบน หรือสวมเสื้อรัดรูปแขนกระบอก สำหรับผู้ชายมักจะนุ่งเสื้อโดยเปลือยกายท่อนบน ทั้งสามัญชนและขุนนาง สิ่งที่เป็นตัวชี้วัดความต่างของฐานันดรระหว่างบุคคลในสังคมสมัยรัชกาลที่ ๒ สามารถสังเกตได้จากการแต่งกายเป็นสำคัญ โดยดูได้จากเนื้อผ้าและวิธีการนุ่งที่แตกต่างกัน ชาวบ้านมักใช้ผ้าพื้นเมืองที่ผลิตด้วยตัวเอง จำพวกผ้าพื้นเนื้อเรียบ ใช้วัสดุธรรมชาติ เช่น ผ้าฝ้าย ในขณะที่ชนชั้นสูงมักจะใช้ผ้าทอเนื้อละเอียดสอดทอง หรือผ้าไหมทอง และผ้าที่สั่งจากต่างประเทศ อาทิ อินเดีย จีน และเปอร์เซีย ดังที่เอนก นาวิกมูล (๒๕๔๗: ๑๕) กล่าวว่า ผ้าเยียรบับมาจากคำว่าซาราบับในภาษาอินเดีย แปลว่าทอด้วยทอง ผ้าเยียรบับนี้จะได้ยินบ่อย ๆ ในวรรณคดี เพราะเป็นผ้าชั้นสูง มีราคา ใช้เป็นผ้านุ่งของฝ่ายใน ชาวบ้านไม่มีนุ่ง ผ้าเยียรบับมีหลายอัตรา ปัจจุบันก็ยังมียาย พวกกราละครมักซื้อไปตัดชุด ซึ่งข้อความดังกล่าวตรงกับทัศนะของ

พวงผกา คุโรวาท (๒๕๓๗: ๗๑) ที่กล่าวว่าสมัยรัชกาลที่ ๒ เฟื่องฟูทางการร้องรำมาก และมีนาฏศิลป์เกิดขึ้น โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงคิดทำรำ จึงมีการนุ่งยกทอง และห่มตาดกันในสมัยนั้น

นอกจากลักษณะการแต่งกายของผู้คนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะเป็นไปดังที่กล่าวมาแล้วนั้น สมุนไพรต่าง ๆ ก็มีส่วนเกี่ยวพันกับการแต่งกายของบุคคลในยุคนั้น ดังที่ญาดา อารุญเวช (๒๕๓๔: ๒๐๓-๒๐๘) กล่าวไว้ในพจนานุกรมพื้นบ้านในประเทศไทยว่าสตรีไทยโบราณรู้จักนำพืชมาย้อมผ้าเป็นเวลานานแล้ว ส่วนของพืชที่นำมาใช้มีตั้งแต่ราก เปลือก แก่น ดอก ผล และเมล็ด สีที่ได้จากพันธุ์ไม้ต่าง ๆ เช่น สีเขียวอ่อนจากใบแคกับลูกผักปราง สีแสด จากก้านดอกกรรณิการ สีดำจากยางของลูกมะเกลือ เป็นต้น นอกจากการย้อมผ้าแล้วยังสามารถนำพืชชนิดต่าง ๆ มาใช้ในการอบผ้าได้อีกด้วย เพราะเอกลักษณ์ของผ้าไทย คือ ผ้าสีสวย สดมีกลิ่นหอม ไม่ว่าจะเป็นผ้านุ่งหรือผ้าสไบ ต่างก็ผ่านกระบวนการที่เรียกว่าอบรำมาเป็นอย่างดีทั้งสิ้น การอบผ้าให้มีกลิ่นหอมนั้น ทำได้โดยนำผ้าที่ย้อมแห้งแล้วหรือผ้าที่ทำความสะอาดเรียบร้อยแล้วมาบรรจุในหีบหีบ หรือภาชนะที่กลั่นและควั่นไม่สามารถออกมาได้ ภายในอบด้วยเครื่องหอม เช่น ผงกำยานเผา หรือเทียนหอม และดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม ไม่ว่าจะเป็นดอกสารภี ลำดวน มะลิลำเจียก การะเกด หรือไม้หอม ได้แก่ จันทน์หอม กฤษณา แล้วปิดฝาไว้ ผ้าก็จะถูกอบด้วยกลิ่นหอมเหล่านั้น เป็นต้น สำหรับสาเหตุที่ชายไทยสมัยรัชกาลที่ ๒ ไม่นิยมสวมเสื้อนั้น หนังสือศิลปวัฒนธรรม (๒๕๔๐: ๘๗-๑๐๙) เสนอแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับสุขอนามัยที่ดี อันจะนำมาซึ่งความสมบูรณ์แข็งแรง ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บว่านอกจากเสื้อจะเป็นของหายากและมีราคาแพงแล้ว การทำความสะอาดยังเป็นเรื่องยาก เพราะในยุคนั้นยังไม่มีการผลิตสบู่หรือผงซักฟอกขึ้น หากใครจะทำความสะอาดเสื้อผ้าต้องนำขึ้นไถ้มาละลายน้ำ เรียกว่าต่าง แล้วนำมาซักล้างเสื้อผ้า แต่น้ำต่างมักกัดเนื้อผ้าให้เปื่อยยุ่ยและขาดง่าย จากข้อความดังกล่าวสอดคล้องกับเหตุผลในเรื่องของสภาพภูมิอากาศของเมืองไทยด้วยเช่นกัน เนื่องจากเมืองไทยเป็นเมืองร้อน เครื่องห่มจึงไม่ใช่สิ่งจำเป็นสำหรับการปกป้องร่างกายจากอากาศที่หนาวเย็นเช่นประเทศในแถบยุโรปและอเมริกา หากคนไทยนิยมใส่เสื้อผ้าที่แน่นหนา ร่างกายก็ไม่สามารถระบายความร้อนและเหงื่อที่อับชื้นได้ ปัญหาเรื่องโรคผิวหนังก็จะตามมา การที่ชายไทยไม่นิยมใส่เสื้อ และสตรีนิยมห่มสไบเฉียงดังที่ปรากฏอยู่นั้น ถือเป็นภูมิปัญญาในการแต่งกายของผู้คนในยุครัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เป็นอย่างดี

๓.๓.๔ อาหารการกิน

สิ่งหนึ่งที่คนไทยไม่เคยเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยอดีตจนถึงปัจจุบัน คือ เรื่องของวัฒนธรรมการบริโภคอาหาร ไม่ว่าสมัยใดข้าวยังคงเป็นอาหารหลักที่ใช้เลี้ยงชีวิตผู้คนมาเสมอ แม้จะมีกระแสอาหารตะวันตกกระเทาะเข้ามาเป็นระยะ แต่สำหรับต้ม ยำ ตำ แกง ก็ยังคงอยู่คู่ครัวไทยอย่างไม่มีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลง จะต่างกันก็เพียงกรรมวิธีในการประกอบอาหารที่มีผลจากความเปลี่ยนแปลงของสถาบันครอบครัวที่มีครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น และสมาชิกทุกคนในครอบครัวมี

ภารกิจนอกบ้านจนไม่มีเวลาพิถีพิถันในการประกอบอาหารรับประทาน การเลือกซื้ออาหารจากร้านค้า และการรับประทานอาหารนอกบ้าน กลายเป็นวิถีชีวิตปกติของคนในสังคมปัจจุบัน ซึ่งผิดแผกไปจากผู้คนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยสิ้นเชิง

วิถีชีวิตของประชากรในยุคต้นรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะสุภาพสตรีนั้น การมีเสน่ห์ปลายจวักหรือการมีฝีมือในการประกอบอาหารถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างหนึ่งและอาหารที่ประกอบขึ้นด้วยฝีมือของผู้รับประทานเองนั้น นอกจากรสชาติแล้วย่อมพิถีพิถันในเรื่องความสะอาดและคุณค่าทางโภชนาการด้วย ประเภทอาหารไทยที่นิยมรับประทานกันในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้แก่ แกงจืด แกงส้ม แกงป่า แกงเขียวหวาน แกงมัสมั่น รวมไปถึงอาหารจำพวกผัดและยำต่าง ๆ ซึ่งแตกต่างจากยุคปัจจุบันที่อาหารมักปนเปื้อนไปด้วยสารเคมี และขั้นตอนการปรุงอาหารจากร้านที่ไม่ได้มาตรฐานก็มักจะสกปรกและมีเชื้อโรค อาหารการกินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงเป็นอาหารที่ก่อให้เกิดปัญหาต่อสุขภาพได้น้อยกว่าปัจจุบัน

วิธีบริโภคอาหารแบบดั้งเดิมของไทยคันหลักฐานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่าไม่มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ เป็นการนั่งรับประทานอาหารกับพื้น มีสำรับตั้งตรงกลาง และใช้มือเปิบ โดยจะมีการล้างมือก่อนและหลังรับประทานอาหารทุกครั้ง อย่างไรก็ตาม วิธีบริโภคอาหารอย่างถูกสุขลักษณะนั้นอาจจะกระทำกันแต่เฉพาะในหมู่ชนชั้นกลางขึ้นไป สำหรับชาวไร่ชาวนาซึ่งอยู่ในดินแดนทุรกันดาร อาจไม่มีการทำความสะอาดร่างกายก่อนการบริโภคอาหาร วิธีการรับประทานอาหารโดยใช้มือเปิบจึงอาจเป็นสาเหตุหนึ่งของการนำเชื้อโรคเข้าสู่ร่างกายได้

๓.๓.๕ การศึกษาและการถ่ายทอดความรู้

การศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่อย่างใด กล่าวคือ เป็นการถ่ายทอดความรู้จากรุ่นสู่รุ่น ไม่มีโรงเรียน ไม่มีหลักสูตร และไม่มีแบบเรียน ค่านิยมที่ยกย่องให้ผู้ชายเป็นใหญ่ ทำให้สตรีถูกจำกัดสิทธิ์ในการเล่าเรียน และเหตุผลอีกประการหนึ่ง คือ การเรียนการสอนมักเกิดขึ้นที่วัด และพระสงฆ์มีฐานะเป็นครูผู้สอน ผู้เรียนจึงสมควรที่จะเป็นบุรุษเพศแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อป้องกันปัญหาความไม่เหมาะสมที่จะเกิดขึ้นระหว่างพระสงฆ์กับสตรี แต่สตรีก็จะได้รับการอบรมบ่มความรู้ในเรื่องงานบ้านงานเรือน เย็บปักถักร้อย และฝึกหัดการรักษาพยาบาล สุกัญญา เจียมวิเศษ (๒๕๔๘: ๒) กล่าวว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ ทรงโปรดให้สร้างโรงงานหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เพื่อใช้แสดงธรรม และสอนหนังสือแก่ประชาชน

การศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมุ่งเน้นไปที่การพัฒนาและยกระดับจิตใจตามแนวทางของพุทธศาสนา ต้องการให้ผู้เรียนมีความรู้และความประพฤติที่ดี จากการรวบรวมข้อมูลสามารถแบ่งรายละเอียดของระบบการศึกษาและการถ่ายทอดความรู้ของประชากรในยุครัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เป็นหัวข้อ ดังนี้

๓.๓.๔.๑ ผู้เรียนและผู้สอน ส่วนใหญ่เริ่มต้นจากผู้ใหญ่ในครอบครัวที่มีความรู้และความเชี่ยวชาญด้านใดด้านหนึ่ง เป็นผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่ลูกหลานของตน อาทิ ลูกชายจะหัดให้อ่านและเขียนหนังสือ ฝึกการต่อสู้และงานช่างฝีมือสำหรับใช้ประกอบอาชีพ ลูกสาวจะสอนเรื่องงานบ้านงานเรือน การทำอาหาร และงานเย็บปักถักร้อย จากนั้นจึงจะส่งไปศึกษาต่อยังศาสนสถาน ได้แก่ วัด แต่การเรียนกับพระสงฆ์นั้น จำกัดเฉพาะบุรุษ สตรีไม่สามารถเล่าเรียนเขียนอ่านได้ เนื่องจากค่านิยมของผู้คนในสังคมที่ต้องการให้ผู้หญิงเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดีแต่เพียงอย่างเดียว

๓.๓.๔.๒ สถานศึกษา สถานที่ที่ใช้ในการจัดการเรียนการสอน ได้แก่ บ้าน วัด สำนักผู้มีความรู้ต่าง ๆ ดังที่สุกิจ ด่านยุทธรศิลป์ (๒๕๔๓: ๓๓) กล่าวไว้ว่าการศึกษาวិชาพื้นฐานทั่วไปของไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ จะมีวัดเป็นศูนย์กลางที่สำคัญ แต่ทางด้านวิชาชีพต่างๆ อาทิ วิชาแพทย์มักจะเล่าเรียนกันตามตระกูล ซึ่งมีข้อดี คือ ผู้เรียนสามารถศึกษาได้ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติกับบิดาหรือญาติผู้ใหญ่ ทำให้เกิดความชำนาญก่อนที่จะแยกไปประกอบอาชีพส่วนตัวข้อเสีย คือ ทำให้ความรู้จำกัดอยู่ในวงแคบ

๓.๓.๔.๓ แบบเรียน ผู้สอนจะแต่งคำกลอนเพื่อให้ศิษย์ท่องจำ หรือนำวรรณคดีมาเป็นแบบเรียน อาทิ จินตามณี สุภาสิตพระร่วง เป็นต้น ในส่วนของตำรายาและการแพทย์ มีทั้งจารึก ตำราและเอกสารโบราณมาตั้งแต่ก่อนยุคสุโขทัย ดังที่ราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๓: ๑๘๖-๑๘๘) กล่าวไว้ว่าหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาไทยในการใช้สมุนไพร คือ ตำราพระโอสถสมัยพระนารายณ์ ซึ่งเป็นเอกสารทางการแพทย์ที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันได้เกือบสมบูรณ์ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เอกสารต่าง ๆ ถูกทำลายสูญหายไปมาก ล่วงมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการรวบรวมตำรายาต่าง ๆ ครั้งใหญ่จากหมอหลวง หมอเชลยศักดิ์ และหมอที่เป็นภิกษุ เมื่อรวบรวมและผ่านการชำระตรวจสอบเป็นอย่างดีแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบางส่วนของตำราให้จารึกลงบนหินอ่อน แล้วประดิษฐานไว้ที่วัดจอมทอง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาบำเรอราชแพทยาทำหน้าที่สืบทอดตำรายาและตำราลักษณะโรคทั้งปวงมาจารึกไว้บนแผ่นศิลา ติดไว้ตามศาลาราย จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงจุดเริ่มต้นของการบันทึกตำรายาและการรักษาโรคไว้เป็นหลักแหล่ง เพราะในภายหลังได้มีการรวบรวมจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามจัดพิมพ์เป็นตำรา ซึ่งยังคงเป็นต้นแบบในการศึกษาวิชาแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยจนถึงปัจจุบัน

๓.๓.๔.๔ วิธีสอน ส่วนใหญ่เป็นแบบท่องจำและสอนให้ปฏิบัติจริง ได้แก่ การถ่ายทอดวิชาความรู้ทางการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ สุกิจ ด่านยุทธรศิลป์ (๒๕๓๔: ๓๓) กล่าวว่าการเรียนการสอนจะเริ่มจากการให้รู้จักสรรพคุณของสมุนไพรต่าง ๆ แล้วศึกษาคัมภีร์แพทย์ควบคู่กันไป จากนั้นฝึกดูอาการไข้ โดยมีอาจารย์เป็นผู้แนะนำจนมีความเชี่ยวชาญ เมื่อสำเร็จการศึกษาก็ไม่มีประกาศนียบัตรรับรองความสามารถใด ๆ แต่สำหรับหมอหลวงจะมีบรรดาศักดิ์ เช่น ขุน หลวง พระ

พระยา เป็นต้น เป็นเครื่องยืนยันความสามารถ ซึ่งหมอลหลวงจะเป็นทายาทที่ได้รับการฝึกฝนจากครอบครัวมาตั้งแต่เล็ก โดยการติดตามหมอลหลวงไปรักษาตามที่ต่าง ๆ จึงมีประสบการณ์ทั้งในด้านการตรวจรักษาและการผสมยา เมื่อถึงวัยอันควรก็จะได้รับตำแหน่งหมอลหลวงเมื่อมีตำแหน่งว่างลง

๓.๓.๖ ความเชื่อ พิธีกรรม และวิธีการรักษาพยาบาล

มนุษย์ในแต่ละสังคม แต่ละยุคสมัยมีประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตหลากหลายรูปแบบ ทั้งเหตุการณ์ที่เคยเกิดขึ้นเป็นประจำ และเหตุการณ์ที่อยู่เหนือการคาดเดา มนุษย์ก่อนยุควิทยาศาสตร์จึงจำเป็นต้องสร้างสัญลักษณ์บางประการขึ้นเพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ความเชื่อ และพิธีกรรมต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นโดยมุ่งเน้นไปที่ผลกระทบทางด้านจิตใจเป็นสำคัญ ดังที่สุเมธ เมธาวิทยกุล (๒๕๓๒: ๒, ๒๒๑) กล่าวว่าเหตุผลของการสร้างพิธีกรรมขึ้นเพราะมนุษย์เชื่อในอำนาจสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้แก่ ผีसाง เทวดา การประกอบพิธีกรรมนั้นมีความหวังว่า สิ่งที่เป็นนามธรรมเหล่านั้นจะทำให้สมหวัง ในยามที่มนุษย์มีความเดือดร้อน เป็นช่วงเวลาที่เกิดวิกฤตขึ้นในชีวิต เช่น เจ็บไข้ได้ป่วย ก็จะมีการจัดพิธีกรรมขึ้นตามความเชื่อที่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะช่วยขจัดปัดเป่าวิกฤตเหล่านั้นให้หมดไป เป็นต้น เราเรียกพิธีกรรมประเภทนี้ว่า “พิธีกรรมรักษาโรค” ซึ่งมีวิธีการรักษาทั้งแบบข่มขู่ ปรามปรามให้เลิกเบียดเบียนผู้ป่วย และยกย่องบูชา ขอขมาลาโทษเพื่อขอภัย ให้ละเว้นการเบียดเบียนผู้ป่วย ข้อความดังกล่าวทำให้เราทราบว่พิธีรักษาโรคนี้ครอบคลุมไปถึงพิธีแก้ไขเรื่องร้ายที่เกี่ยวข้องกับโรคภัยไข้เจ็บทั้งทางร่างกาย และจิตใจ ดังที่เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา (๒๕๓๙: ๕๓-๕๔) กล่าวว่าประเพณีโบราณมีวิธีช่วยเหลือผู้ที่เจ็บป่วยด้วยพิธีกรรมหลายแบบ ตั้งแต่การทำบุญตักบาตร หรือประกอบพิธีสะเดาะเคราะห์ ซึ่งข้อความดังกล่าวตรงกับพิธีกรรมรักษาโรคในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๔๒: ๑๒๓-๑๒๕) ทรงกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า พระราชพิธีอาพาธพินาศนี้ ได้ทำเมื่อปีมะโรงโทศก ๑๑๘๒ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึงสองคราว การที่ทำขึ้นนั้นอาศัยเหตุที่เกิดโรคภัยที่เป็นมาก ๆ ทั่วกัน เช่น ไข้ทรพิษ อหิวาตกโรค ซึ่งเริ่มเกิดที่อินเดียก่อน แล้วแผ่ไปทั่วยุโรปและเอเชีย เมื่อเกิดโรคใหม่ที่พิษร้ายเท่าๆ พิษขึ้น โดยไม่ทราบสาเหตุ ยาที่จะกินก็เป็นยาใหม่ที่ต้องเป็นการทดลองไปในตัว คนจึงตายลงมาก เมื่อไม่มียาอันใดแก้ได้ ความคิดที่เชื่อผีผู้ดี คือเทวดา เชื่อผีไพร่ คือปีศาจ ก็เข้าครอบงำ เมื่อมีภัยเกิดขึ้นเช่นนี้ จึงได้คิดตั้งพระราชพิธีให้มีการสวดอาฏานาฏิยปริตร แต่ตั้งชื่อว่าอาพาธพินาศขึ้นเพื่อให้เป็นการเย็นใจของชนทั้งปวง

นอกจากนั้นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (๒๕๔๘: ๘๖-๘๘) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ความไข้ซึ่งบังเกิดทั่วไปครั้งนี้ ไข้จะเป็นแต่ที่กรุงเทพมหานครเท่านั้น เมืองต่างประเทศก็เป็นเหมือนกัน ซึ่งจะรักษาพยาบาลด้วยยาเห็นจะไม่หาย จึงตั้งพระราชพิธีอาฏานาฏิยสูตร เมื่อวันจันทร์ เดือนเจ็ด ขึ้นสิบค่ำ แล้วเชิญพระแก้วมรกตออกแห่ไปรอบทวาร ให้นำปริตรทั้งทางบกและทางเรือ ปลอยสัตว์สี่เท้าสองเท้า และปลาที่จะฆ่าซื้อขายกันในตลาด รับสั่งห้ามอาณาราษฎรมิให้ออกไป

เที่ยวฆ่าสัตว์ทั้งบนบกและในน้ำ ให้อยู่แต่บ้านเรือน ต่อเมื่อมีความจำเป็นจึงค่อยไป เตะอะนินสงค์ และทานบารมีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวความไข้จึงระงับลงโดยเร็ว ความไข้ครั้งนั้นผู้หญิงตายมากกว่าผู้ชายสองส่วน คนครั้งนั้นยังโง่เขลามากพูดซุบซิบกันว่าเพราะไปเอาก้อนศิลาใหญ่ในทะเลมาก่อเขาในพระราชวัง เจ้าโกรธผิโกรธจึงบันดาลให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ มิได้ใช้ปัญญาพิจารณาว่า โรคนี้มีอยู่ทั่วพิภพ ที่เมืองพม่าก็เป็น แผ่นดินยุโรปก็มีบ้าง แผ่นดินจีนเป็นอยู่ห่าง ๆ แม้ นักปราชญ์ของจีนจะคิดหาเหตุผลก็หาไม่พบ แต่โรคนี้มักเกิดกับของโสโครกโสम्म คนที่สะอาดบ้านเรือนไม่เปราะเปื้อนก็ตายน้อย

นอกจากการทำพิธีกรรมในการรักษาโรคดังที่กล่าวมาแล้ว วิธีการรักษาโรคของประชากรในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น สังฆราชปาลเลกัวซ์ (๒๕๒๐: ๓๒๑-๓๒๕) กล่าวไว้ในหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยามว่า เมื่อมีอาการป่วยไข้ ชาวบ้านจะเรียกหมอมาล่าอาการให้ฟัง หลังจากนั้นก็พิจารณาสมุฏฐานโรคอย่างลึกซึ้งแล้วก็จะเรียกเทียนมาสองเล่มเพื่อบูชาครูอินเตีย หรือท่านหมอชีวกโกมารภักจ์และคำกานลือกหกสสิ่งเพื่อซื้อเครื่องยา จากนั้นก็จะลงมือรักษาพยาบาลคนไข้ด้วยโอสถขนานต่าง ๆ ซึ่งตัวยาประกอบด้วยสมุนไพรหลากชนิด มีทั้งชนิดผงละลายดื่ม บั่นเป็นเม็ดลูกกลอนและต้มดื่ม ยาเหล่านี้ไม่ได้บำบัดโรคให้หายเสมอไป แต่ก็ไม่มีพิษร้ายต่อร่างกาย ระบบการรักษาคนไข้ของชาวไทยต่างจากที่กระทำกันในยุโรป หมอจะให้คนไข้กินแต่ข้าวต้มน้ำใส ๆ กับปลาแห้ง และให้คนไข้ลูบตัวด้วยน้ำมันละ ๓-๔ วัน จากนั้นหมอจะอมน้ำยาผสมรากไม้ฟันไปบนตัวคนไข้ ฟนอยู่สักเสี้ยวชั่วโหม่ง บางครั้งจะมีการนวดเฟ้นร่างกายควบคู่ไปด้วย คนไทยมักอ้างว่าโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ นั้นมาตามลม ฉะนั้นเมื่อผู้ใดเป็นอะไรขึ้นมาเขาก็เรียกว่าลมจับ และรักษาโดยการให้ดมพิมเสน หรือเครื่องหอมต่าง ๆ เพื่อขับลมร้ายให้ออกไปจากร่างกาย

สภาพสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยดังที่กล่าวมา ช่วยให้เข้าใจถึงสภาพการปกครอง การแบ่งชนชั้นในสังคม สภาพเศรษฐกิจ การทำมาหากินของราษฎร สภาพสังคมและวัฒนธรรมในเรื่องการตั้งหลักแหล่งและชุมชน การแต่งกาย อาหารการกินและการถ่ายทอดความรู้ รวมถึงความเชื่อ พิธีกรรมและวิธีการรักษาพยาบาล ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นความรู้พื้นฐานเป็นบริบทที่สำคัญอันจะนำไปสู่ความเข้าใจในการวิเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต่อไป

บทที่ ๔

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดี รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

วรรณคดีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ใช้เป็นข้อมูลศึกษาครั้งนี้ ทั้ง ๘ เรื่อง คือ บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน บทละครเรื่องอิเหนา บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐา บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง บทละครนอกเรื่องไกรทอง บทละครนอกเรื่องมณีพิชัย บทละครนอกเรื่องคาวี และบทละครนอกเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ได้ปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยตามประเด็นที่ศึกษา คือ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค การบำบัดรักษา การฟื้นฟูสุขภาพ การป้องกันความเจ็บป่วย และการการผดุงครรภ์ ดังนี้

๔.๑ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค

บุศรา กาญจนบัตร และคณะ (๒๕๔๗: ๑๓) กล่าวว่า การแพทย์แผนไทยมีความเชื่อว่าการเจ็บป่วยมีสาเหตุมาจากความไม่สมดุลภายในตัวผู้ป่วย ได้แก่ ขวัญ วิญญาณ และธาตุเจ้าเรือน อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ และเพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๔: ๕๕-๗๙) กล่าวไว้ในหนังสือการแพทย์แผนไทย การแพทย์แบบองค์รวมว่า การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคโดยวิธีทางการแพทย์แผนไทยจะกระทำด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังนี้

- ๑) การซักประวัติของผู้ป่วยเกี่ยวกับข้อมูลส่วนตัว เช่น วัน เดือน ปีเกิด ธาตุเจ้าเรือนนิสัย

และพฤติกรรมที่อาจเป็นมูลเหตุแห่งโรค อาทิ การกินอยู่หลับนอน ตลอดจนถิ่นที่อยู่อาศัย เป็นต้น

- ๒) การตรวจอาการ โดยสังเกตจากอวัยวะของผู้ป่วย เช่น หู ตา ผิวหนัง และอวัยวะต่าง ๆ

สามารถ บ่งบอกถึงความผิดปกติของร่างกายได้อย่างชัดเจน ซึ่งแพทย์แผนไทยจะเรียกอาการของโรคที่สังเกตได้จากอวัยวะที่ผิดปกติไปจากเดิมว่าพิการและกำเริบ อาทิ ผมพิการ เส้นผมจะแห้ง หนึ่งศีรษะมีตุ่มคัน เป็นต้น

- ๓) การตรวจชีพจรและการตรวจไข้ จะใช้มือสัมผัสตัวผู้ป่วย การจับชีพจรตามจุดต่าง ๆ ของร่างกายจะนำมาสัมพันธ์กับข้างขึ้นข้างแรม เพื่อดูกำลังของผู้ป่วย และเพื่อวัดความร้อนในร่างกายว่ามีไข้หรือไม่ นอกจากนั้น ยังมีการตรวจประตูลม โดยการจับชีพจรที่ข้อมือเทียบกับชีพจรที่หลังเท้า เพื่อดูการเดินของเลือดลมว่าไหลเวียนดีหรือไม่

- ๔) การตรวจดูพื้นชะตา ดูดวงเคราะห์ที่มีอิทธิพลต่อสุขภาพ เพื่อทำนายว่าความเจ็บป่วยครั้งนี้จะรักษาได้หรือไม่

จากวรรณคดีที่ใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ พบว่าการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่างๆ ดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคไว้หลายตอน ดังนี้

๑) ตอนที่พลายงามกับขุนแผนไปพักที่บ้านพระพิจิตรด้วยกัน เมื่อพลายงามได้พบกับนางศรีมาลาบุตรของพระพิจิตรก็เกิดความชอบพอขึ้น ตกตึกจึงหาอุบายลักลอบออกไปพบกับนางศรีมาลา แต่ถูกขุนแผนจับได้ พลายงามจึงอ้างกับขุนแผนว่าเหตุที่ต้องออกจากห้องยามวิกาลนั้นเพราะตนอาจจะป่วยเป็นโรคกล่อน เนื่องจากมีอาการปวดบัสสาวะตลอดเวลา และกำลังจะไปขอยาจากขุนแผน ขุนแผนรู้ทันจึงพาตัวกลับเข้าไปในห้อง สมอ้างว่าจะหายาให้รับประทาน ดังข้อความว่า

“วันนี้มันให้ปวดแต่ท้องเยี่ยว หลายเที่ยวแล้วด้วยกล่อนสังหาร

จะปลุกพ่อขอยารับประทาน ขุนแผนว่าไม่ได้การแล้วเจ้าพลาย

อ้ายโรคกล่อนเช่นนี้มันขี้ถ่อย หมอสักร้อยก็รักษาไม่หาย

ว่าพลางทางจงมือลูกชาย อย่างกรายเข้าห้องต้องระวัง”

(ขุนช้างขุนแผน. ๒๕๑๓: ๖๔๓)

อาการที่พลายงามนำมาเป็นข้อแก้ตัวเพราะกลัวว่าขุนแผนจะจับได้ว่าตนกำลังจะลอบเข้าห้องนอนของนางศรีมาลานั้น ตรงกับอาการของผู้ที่ป่วยเป็นโรคกระษัยกล่อน ดังที่หน่วยข้อมูลสมุนไพร มหาวิทยาลัยมหิดล (๒๕๓๕: ๑๐) กล่าวว่า กล่อน คือ โรคที่เกิดขึ้นจากความผันผวนของระบบธาตุในร่างกาย หากเกิดขึ้นเพราะปฏิจาตฺตเรียกว่ากล่อนดิน จะทำให้อาการท้องอืด จุกเสียด ท้องผูกมากจนมือเท้าชา นัยน์ตาฟางได้ หากเกิดเพราะอาโปธาตุเรียกว่ากล่อนน้ำ จะทำให้เกิดอาการกับทางเดินอาหาร และน้ำปัสสาวะมีความผิดปกติ หากเกิดกับเตโชธาตุเรียกว่ากล่อนไฟ จะทำให้เกิดอาการร้อนรุ่ม จุกเสียดแน่นหน้าอก มีเหงื่อออกทุกฤดูร้อน หากเกิดขึ้นเพราะวาโยธาตุเรียกว่ากล่อนลม ทำให้เกิดอาการท้องลั่น เจ็บปวดในท้อง มีลมแล่นขึ้นจุกหน้าอก

๒) ตอนที่นางศรีมาลาเกิดความเขินอายที่จะได้พบกับพลายงามต่อหน้าผู้หลักผู้ใหญ่ จึงใช้ให้ป้าคนสนิทออกไปบอกถึงเหตุผลที่ตนไม่สามารถออกมาตามที่มีการดาเรียกพบได้ว่า เพราะมีอาการเจ็บป่วย ปวดศีรษะ อ่อนเพลีย มึนงง ปวดเมื่อย ดังข้อความว่า

“.....

ปวดศีรษะตบตบแต่กลางคืน

มีนเมื่อยเป็นกำลังเห็นยังนอน

วันนี้นายศรีมาลาเธอตัวร้อน

พอนอนตื่นก็ละเหี่ยวให้เพลียอ่อน

.....”

(ขุนช้างขุนแผน. ๒๕๑๓: ๗๕๖)

อาการที่นางศรีมаланำมาอ้างเพื่อจะไม่ต้องออกไปพบแขกตามที่มารดาเรียกนั้น ตรงกับอาการของผู้ที่ป่วยเป็นไข้ ซึ่งเป็นความเจ็บป่วยที่สามารถรักษาได้ด้วยยาสามัญประจำบ้าน คือสมุนไพรต่างๆ ที่หาได้ภายในบริเวณบ้าน เพราะผู้คนในยุครัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนิยมปลูกพืชผัก ไม้ดอก ไม้ผลต่างๆ ไว้สำหรับประดับประดาและเก็บกินลูกผลอยู่เป็นนิจ ซึ่งอาการของการเป็นไข้มีหลายระดับและหลายประเภท ในส่วนที่นางศรีมалаเป็นอยู่นั้น เรียกว่าไข้จับ คือ มีอาการตัวร้อน ปวดศีรษะ เบื่ออาหาร ซึ่งถือว่าไม่ใช่โรคร้ายแรงอันใด นอกจากการนอนพักผ่อนแล้ว อาจมีการต้มยาสมุนไพรรับประทานควบคู่กันไป เพื่อให้มีอาการไข้ทุเลาลงโดยเร็ว

๓) ตอนที่ขุนช้างถูกหมายเรียกจากในวังเพื่อไปให้ปากคำในเรื่องที่ไปกล่าวแจ้งว่าขุนแผนได้เสียชีวิตจากการรบ ขุนช้างกลัวจะได้รับโทษจากความผิดที่ตนก่อขึ้น จึงแกล้งนำอาการของผู้ป่วยด้วยโรคไข้สันนิบาตที่เคยพบมาแจ้งต่อทหาร ดังข้อความว่า

“ร้องตอบไปพลันทันใด	ข้าลูกหนึ่งไม่ได้เจ้าขรัวนาย
หม่อว่าเป็นไข้สันนิบาต	วันนี้ถึงขาดในตอนบ่าย
เมื่อตะกี้นั้นหนึ่งไม่ถึงกาย	”

(ขุนช้างขุนแผน. ๒๕๑๓: ๓๒๐)

ในตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ (๒๕๔๒: ๓๗) กล่าวว่าสันนิบาตเป็นชื่อโรคชนิดหนึ่งเกิดจากธาตุ ๓ กอง ในร่างกาย คือน้ำดี เสลด และลมเป็นโทษขึ้นพร้อมกัน ทำให้ร่างกายเป็นไข้มีอาการหนาว สั่น และเพ้อ และอาจถึงขั้นหมดสติได้ แพทย์จะวินิจฉัยจากอาการของผู้ป่วยและวิเคราะห์ว่าสามารถรักษาให้หายได้หรือไม่ ในวรรณคดีตอนนี้ ขุนช้างจับอาการจากโรคดังกล่าวที่เคยมีประสบการณ์เห็นมาจากผู้อื่นที่ป่วยหนักจนแพทย์วิเคราะห์ว่าไม่มีทางรักษา มาอ้างกับเจ้าหน้าที่ราชการที่มาจากวังหลวง เพื่อจะหลบเลี่ยงการเข้าเฝ้าเนื่องจากตนกระทำความผิด

๔) ตอนที่นางแก่นแก้วภรรยาของขุนช้างล้มป่วยลง แต่แรกไม่มีใครใส่ใจที่จะหาหมอมารักษา จนกระทั่งอาการปรากฏให้เห็นจากรูปหน้าตาและผิวพรรณที่เปลี่ยนไปในทางที่ไม่ดี ดังข้อความว่า

“.....	
ล้มเจ็บไข้หลายเวลา	แล้วกลายมาเป็นบิตริดสีดวง
ผอมแห้งหน้าแข็งจนเป็นเกล็ด	อยากเบิดอยากไถ่นั้นใหญ่หลวง
ของแสลงมันแก่งให้ตากลง	ขุนช้างเศร้าเหงาหงวเป็นทุกข์ร้อน
เห็นเมียเจ็บไข้ใจคอยหาย	วุ่นวายให้ไปหาหมอด่วน
เงินใส่พานตั้งข้างที่นอน	บนบานวานอนให้ว่างยา
หม่อว่าโรคตัดอติสาร	ป่วยการพิทักษ์รักษา
เมื่อใช้หนักเกือบจักมรณา	แต่แรกลืมหินเข้ามาคู”

(ขุนช้าง ขุนแผน.๒๕๑๓: ๕๑)

ความเจ็บป่วยของแต่ละบุคคลสามารถตรวจดูอาการได้จากการสังเกตความเปลี่ยนแปลงของอวัยวะส่วนต่างๆ ของร่างกาย เช่น นางแก่นแก้วภรรยาของขุนช้างที่ต้องเสียชีวิตลงดังที่ปรากฏในวรรณคดีตอนนี้ว่าเกิดความเปลี่ยนแปลงของรูปร่างและผิวพรรณ มีความอยากอาหารที่ไม่ปกติหรือที่เรียกว่าแสดงหมายถึงการบริโภคอาหารที่ไม่ถูกกับโรค เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าผิคล้ำแดงจนทำให้อาการของโรคกำเริบหนักขึ้นหรืออาจมีโรคแทรกซ้อน จึงต้องเรียกหมอมาตรวจอาการ แต่เมื่อหมอวิเคราะห์แล้วจึงพบว่าไม่สามารถรักษาให้หายได้ เพราะคำว่าโรคตัดอติสสารนั้นมีความหมายว่าเป็นอาการไข้หนักมากถึงระยะใกล้ตาย ในวรรณคดีตอนนี้กล่าวถึงการนำเงินใส่พานมาตั้งข้างที่นอน เป็นการสะท้อนธรรมเนียมการรักษาของแพทย์ในยุครัชกาลที่ ๒ ดังที่พิทยา ว่องกุล (๒๕๓๔: ๑๐๑) กล่าวว่า การรักษาพยาบาลคนเจ็บ หลังจากซักประวัติ และตรวจอาการแล้ว หมอจะกำหนดด้วยยาที่ใช้รักษาผู้ป่วย เรียกว่า วางยา ก่อนการวางยาจะต้องมีการจ่ายค่าเปิดหีบยาเสียก่อน ยิ่งถ้าเป็นหมอที่มีชื่อเสียงหรือมีตำแหน่งค่าเปิดหีบก็จะสูงขึ้นตามลำดับประกอบกับฐานะของผู้ป่วยเองด้วย แต่การเรียกหมอไปรักษานั้นก็ไม่ใช่ว่าหมอทุกคนจะทำการรักษาคนไข้ให้ได้ทุกราย หมอจะวิเคราะห์ว่าอาการของคนไข้หนักมากน้อยเพียงไร หากคนไข้มีแต่ทรงกับทรุด หมอก็จะปฏิเสธการรักษา เช่น นางแก่นแก้วที่หมอตรวจดูจากอาการเบื้องต้นแล้วก็ปฏิเสธการรักษาเช่นกัน สุดท้ายนางแก่นแก้วจึงเสียชีวิตในที่สุด เป็นต้น

๕) ตอนที่นางพิมพิลาไลยตรอมใจด้วยความคิดถึงพลายแก้ว ดังข้อความว่า

“ครานั้นศรีประจันต์แม่เฒ่า
กลัดกลุ้มคลุ้มคลั่งไม่ฟังยา
หมอมะเอยอะไรให้ทุกสิ่ง
วุ่นวายทั้งบ้านแกบ้านบน
ถามหมอลางหมอว่าไม่ตาย
บ้างก็ว่าลมบาทยักษชักหัวใจ

เห็นลูกสาวซุบเซราลงหนักหนา
มดหมอมามาก็หลายคน
ข้าไทชายหญิงวังสับสน
จนใจไม่รู้ว่าเป็นไร
ลางหมอก็ว่าร้ายเห็นไม่ได้
บ้างว่าไข้เพื่อเลือดระดูท่า”

(ขุนช้างขุนแผน. ๒๕๑๓: ๒๒๐)

ความเจ็บป่วยของนางพิมพิลาไลยในครั้งนี้เกิดจากความกระทบกระเทือนทางจิตใจที่ต้องพลัดพรากจากสามี คือขุนแผน ความเศร้าโศกอย่างหนักส่งผลให้เกิดความเจ็บป่วยทางร่างกายขึ้น ในสมัยนั้นสิ่งผิดปกติที่เกิดขึ้นในชีวิตไม่ว่าจะเป็นความทุกข์ร้อนหรือเจ็บไข้ได้ป่วย ถือกันว่าเกิดขึ้นจากการกระทำของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็น นางศรีประจันต์ผู้เป็นแม่จึงหาวิธีบำบัดรักษาทั้งการบนบานวานขอต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ลูกของตนพ้นจากความเจ็บป่วย และหาแพทย์มาตรวจวินิจฉัยอาการ แต่เนื่องจากความเจ็บป่วยครั้งนี้ไม่ได้เกิดจากเชื้อโรคหรือความบกพร่องของอวัยวะส่วนใดในร่างกาย การวินิจฉัยของแพทย์จึงวิเคราะห์จากอาการที่เกิดขึ้นกับร่างกาย ได้แก่ ความโรยราซุบซิดของผิวพรรณ อารมณ์ขุ่นมัวที่เกิดจากความวิตกกังวล

บางครั้งมีอาการคลุ้มคลั่ง เช่น กำมือ ขบฟัน ตาเหลือก เป็นต้น อันเป็นอาการที่เกิดขึ้นได้ทั้งจากการเป็นไข้หัดและเป็นลมบ้าหมู ซึ่งแพทย์วิเคราะห์ว่าอาจจะเกิดจากไข้หัดเพราะเพราะคำว่าเพื่อ แปลว่าเกิดขึ้นเพราะ หรือเป็นไปเพราะ เพื่อเลื้อยกระดูกทำ จึงหมายถึงอาการที่เกิดขึ้นจากความผิดปกติของเลือดลมในร่างกาย ซึ่งสามารถเชื่อมโยงไปสู่โรคลมบ้าหมูได้ ดังที่มุทิตา เสถียรวัฒน์ชัย (๒๕๔๐: ๖๖) กล่าวถึงอาการกระดูกทื่อในสตรีว่าตามตำราแผนโบราณลักษณะกระดูกทื่อของกระดูกที่มีอาการระส่ำระสาย เพื่อพอก ชีโกธร ใจคอหงุดหงิดนั้น บังเกิดมาแต่หัวใจ ซึ่งในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ (๒๕๔๒: ๘๕๔) กล่าวถึง ลมบ้าหมูว่าเกิดจากกองลมอันเนื่องมาจากโรคซาง ทำให้มีอาการไข้ ชัก หมดสติ หน้าเขียว ตัวร้อนจัด ซึ่งอาการของโรคทั้งสองมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แพทย์แต่ละคนจึงวินิจฉัยแตกต่างกันไป

๖) ตอนที่นางวันทองพาขุนช้างไปร่วมงานแต่งงานของพลายงาม ขุนช้างเมาขาดสติและตำทอพลายงามหรือจหมื่นไวยวรนาถต่อหน้าแขกเหรื่อรวมทั้งยอมรับว่าเคยคิดจะฆ่าเสียให้ตายตอนพระไวยเป็นเด็ก พระไวยโกรธมากจึงทำร้ายร่างกายขุนช้างจนสลบไป นางวันทองกลัวเรื่องจะบานปลายจึงลากตัวขุนช้างลงจากเรือนและเริ่มปฐมพยาบาลโดยการตรวจชีพจร ดังข้อความว่า

“ครั้นโศกคลายคลำฝ่าตัวยังอุ่น

ทรวงอกอุ่นคลายค่อยหายใจ

เทพจรเบื้องหลังยังรักเด็น

เอ๊ะเห็นฤทธิ์เฝ้าค่อยเบาบาง”

(ขุนช้าง ขุนแผน. ๒๕๑๓: ๘๑๑)

นางวันทองใช้หลักการตรวจร่างกายเบื้องต้นที่ระบุในทฤษฎีการแพทย์แผนไทย คือ ตรวจการเต้นของชีพจร สัมผัสร่างกายบริเวณทรวงอก ทำให้รู้ว่าสามีของตนไม่ได้เจ็บป่วยร้ายแรง แล้วจึงหาวิธีพยาบาลรักษากันต่อไป ซึ่งการตรวจชีพจรจะตรวจที่ข้อมือ เพราะชีพจรส่วนที่ข้อมือเป็นเส้นโลหิตที่มาจากหัวใจ เมื่อหัวใจเต้นอย่างไร ชีพจรก็เต้นอย่างนั้น อีกจุดหนึ่งที่สามารถตรวจชีพจรได้ก็คือข้อเท้า

๗) ตอนที่นางทองประศรีให้บ่าวที่บ้านไปแจ้งแก่ขุนแผนซึ่งไปเข้าเฝ้าในวังว่านางลาวทองล้มป่วย ขุนแผนติดงานราชการไม่สามารถกลับมาดูแลได้ทันที จึงใช้หลักโหราศาสตร์ที่ร่ำเรียนมาตรวจดวงชะตาของนางลาวทองเกี่ยวกับความเจ็บไข้ได้ป่วย ดังนี้

“ขุนแผนฟังบ่าวบอกข่าวน้อง

แล้วนั่งระงับจิตใจ

วันเสาร์ข้างเช้าเป็นยามจันทร์

แต่ยามจันทร์ท่านทายว่าคลาไคล

ผิดทั้งราวเหล็กกราหุจร

ฤกษ์ยามตามตำราว่าไม่ตาย

ประวันถึงลาวทองที่เป็นไข้

ดูในฤกษ์ยามตามนาทิจ

ไข่นั้นหนักเจียนจะเป็นผี

ผู้มาบอกนั้นก็มิร้าย

อยู่ข้างต้นศรว่าพลันหาย

แต่แก้วตาจะกระวายเป็นใจ”

(ขุนช้าง ขุนแผน. ๒๕๑๓: ๓๒๓)

ในยุคก่อนความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ หลักโหราศาสตร์มีความเกี่ยวเนื่องกับวิธีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ดังนั้น โหราศาสตร์จึงเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค ดังที่พญมาจารย์ วิพุทโยคะ รัตนรังสี (๒๕๓๔: ๖๓-๗๒) ได้กล่าวถึงอิทธิพลของหลักโหราศาสตร์ที่ส่งผลกระทบต่อมนุษย์ว่า โหราศาสตร์เป็นเรื่องของระบบสุริยจักรวาลและดวงดาวที่เป็นตัวต้นเหตุให้เกิดสิ่งมีชีวิตขึ้น ในเรื่องของโหราศาสตร์กับสุขภาพนั้น มีองค์ประกอบสำคัญ ๔ ประการ คือ อำนาจและอิทธิพลของวัน ลักษณะของธาตุกำเนิด กำลังของวัน คือ บริวาร อายุ เดช และศรี ประการสุดท้ายคือ ดาวสัมพันธ์จากภพ ได้แก่ ลัคนา คือ ตัวผู้เกิด มรณะ คือ ความตาย ความเสื่อม กรรมะ คือ ผลของการกระทำที่ก่อไว้ ฯลฯ เป็นต้น ในการทำนายชะตาชีวิตและสุขภาพของมนุษย์ โหราจารย์จะตรวจดูเวลา วัน เดือน ปีเกิดของผู้คนว่าปฏิสนธิตรงกับดาวสัมพันธ์ดวงไหน ธาตุอะไร อิทธิพลของวันเป็นอย่างไร เกิดในราศีอะไร เมื่อได้ข้อมูลที่กำหนดแล้วก็จะสามารถทำนายชะตาชีวิต และสุขภาพของผู้คนได้ตัวอย่างเช่น

- อิทธิพลของผู้เกิดวันอาทิตย์ จุดอ่อน คือ ระบบไหลเวียนของกระแสโลหิต และโรคหัวใจ

- อิทธิพลของผู้ที่เกิดวันจันทร์ จุดอ่อนอยู่ที่โรคเกี่ยวกับกระเพาะอาหาร ลำไส้และเลือดลม

- อิทธิพลของผู้ที่เกิดวันอังคาร จุดอ่อนอยู่ที่ระบบกล้ามเนื้อ

- อิทธิพลของผู้ที่เกิดวันพุธ จุดอ่อนอยู่ที่ระบบทางเดินหายใจ ระบบประสาท

- อิทธิพลของผู้ที่เกิดวันพฤหัสบดี จุดอ่อนอยู่ที่ระบบทางเดินอาหาร และระบบทางเดิน

ปัสสาวะ

- อิทธิพลของผู้ที่เกิดวันศุกร์ จุดอ่อนอยู่ที่ระบบไหลเวียนของกระแสโลหิต ระบบทางเดินปัสสาวะ หากเป็นสตรีจะเกี่ยวกับรังไข่

- อิทธิพลของผู้ที่เกิดวันเสาร์ จุดอ่อนอยู่ที่ระบบกระดูก ได้แก่ ฟันผุกร่อน รวมถึงอวัยวะบางชนิด เช่น ม้าม หู เป็นต้น

นอกจากนี้การตรวจวิเคราะห์อาการของความเจ็บป่วยยังต้องยึดหลักของดวงลัคนาของผู้ที่เกิดปีนักษัตรต่าง ๆ ควบคู่กันด้วย ในส่วนที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้น เป็นการตรวจดูพื้นดวงชะตา ดูดาวที่จรมากระทำโทษในราศีต่าง ๆ ได้แก่ ดาวราหูเกี่ยวกับโรคลมดาวอังคารเกี่ยวกับธาตุไฟ และตรวจดูมหาทักษาว่าดาวอะไรเสวยอายุ ดาวอะไรแทรก ดูดวงเคราะห์ที่มีอิทธิพลต่อสุขภาพเช่นเดียวกับทฤษฎีที่ใช้กันมาแต่โบราณ ซึ่งขุนแผนเป็นผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้แขนงต่าง ๆ จนเชี่ยวชาญจึงสามารถใช้โหราศาสตร์ในการวินิจฉัยอาการของนางลาวทองได้ว่าความเจ็บป่วยครั้งนี้จะหายยากง่าย เป็นตายร้ายดีประการใด

๔.๑.๒ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอิเหนา

ในวรรณคดีเรื่องอิเหนาได้กล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคไว้ ดังนี้

๑) ตอนที่พระอัยกีของอิเหนาประชวรและสิ้นพระชนม์ ท้าวหมันหย่าซึ่งมีศักดิ์เป็นลุงได้ส่งราชสารแจ้งข่าวและระบอบอาการที่เกิดขึ้น ดังข้อความว่า

“แต่แรกประชวรมาได้ห้าวัน	พระโรคนั้นเห็นพอจะเปลี่ยนปลด
โภชนาอาหารก็มีรส	เสวยพระโอสถทุกเวลา
.....	
พระโรคนั้นก็กลับกลายเมื่อภายหลัง	หนักลงเหลือกำลังจะแก้ไข
สองวันก็สวรรคาลัย	ภูวไนยจงทราบฝ่าธุลี”

(อิเหนา. ๒๕๔๓: ๒๗)

หนึ่งในกระบวนการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค การรับประทานอาหารได้สม่ำเสมอ ถือเป็นการวินิจฉัยอาการเบื้องต้น ดังที่เกิดขึ้นกับตัวละคร คือ เมื่อผู้ป่วยรับประทานอาหารได้เป็นปกติ แพทย์จะตีความจากอาการว่าพอจะมีทางรักษาให้หายเป็นปกติ แต่พระอัยกีของอิเหนากลับสิ้นพระชนม์ลงทั้งๆ ที่มีอาการบ่งชี้ว่าโรคที่เป็นนั้นกำลังจะทุเลาลง และเสียชีวิตในที่สุด ซึ่งก็ไม่ได้ถือว่าการตั้งสมุฏฐานที่ผิดพลาดประการใด เพราะสิ่งที่เหนือความคาดหมายทางการรักษาย่อมเกิดขึ้นได้ไม่ว่าจะเป็นการรักษาแผนใดก็ตาม

๒) ตอนที่วิหยาสะกำหลงรูปนางบุษบา จนกินไม่ได้นอนไม่หลับ มีนิสัยและพฤติกรรมเปลี่ยนไป กระทั่งประชวร ดังข้อความว่า

“เมื่อนั้น	ระตูผู้ผ่านไอสวรรย์
จึงตรัสแก่มอหลวงทั้งปวงนั้น	จงช่วยกันแก้ไขพระลูกรัก
ด้วยอาการกิริยาน่าสงสัย	จะเจ็บปวดเป็นใจไม่ประจักษ์
กันแต่ครวญคร่ำละล่ำละลัก	กันแสงชบพักตร์ไม่พุดจา
ท่านจงพิเคราะห์ดูให้รู้แท้	จะเป็นข้ออะไรแน่เร่งรักษา
แม้ลูกเราเคลื่อนคลายหายโรคา	เงินทองเสื้อผ้าจะรางวัล”

(อิเหนา. ๒๕๔๓: ๒๔๒)

เมื่อใดที่เกิดความผิดปกติขึ้นกับทางร่างกายและจิตใจจนส่งผลให้ผู้นั้นมีความผิดปกติในพฤติกรรมประจำวัน ผู้ที่ดูแลหรืออยู่ใกล้ชิดย่อมมีความวิตกกังวลและคิดว่าบุคคลนั้นเกิดความเจ็บป่วยขึ้นด้วยโรคใดโรคหนึ่งอย่างแน่นอน โดยการสังเกตจากพฤติกรรมของผู้ป่วยเพื่อรายงานให้กับแพทย์ผู้รักษากระทำการตรวจอาการในขั้นต่อไป ดังที่ตัวละครมีความผิดปกติของพฤติกรรมและอารมณ์ จนต้องเรียกแพทย์มาทำการตรวจรักษา

๓) ตอนที่อิเหนาไปเฝ้าท้าวหมันหย่า เพื่อร่วมงานศพพระอัยกี เมื่อได้พบนางจินตหราวาทีก่เกิดความชอบพอ จนไม่สามารถควบคุมอารมณ์และความรู้สึกได้ เมื่อเฝ้าแต่ครุ่นคิดที่จะสมปรารถนาในความรัก จึงมีผลต่ออาการทางร่างกาย ทำให้หน้าตา ผิพรรณชুব

ชืด ไม่สดใส คล้ายคนที่กำลังเจ็บป่วย ผู้พบเห็นจึงตั้งสมมุติฐานว่าอิเหนาอาจจะเจ็บไข้ไม่สบายได้ ดังข้อความว่า

“จึงบัญชาถามด้วยความรัก
 ฤาโรคาพยาธิประการใด

เป็นไรผิวพัศตร์จึงหม่นไหม้
 ด่วนเข้ามาเฝ้าไม่สบาย”
 (อิเหนา.๒๕๔๓: ๗๔)

๔) ตอนที่นางบุษบามีใจต่ออิเหนา แต่พระบิดาตกลงกับจรรยาผู้มาสู่ขอไปแล้ว และอิเหนากำลังจะก่อศึกเพื่อชิงตัวนาง ทำให้บุษบาเกิดความไม่สบายใจจนแสดงอาการทางร่างกาย เมื่อพระบิดาได้พบนางบุษบาจึงมีความสงสัยว่าพระธิดาของพระองค์จะเจ็บป่วยด้วยโรคใดหรือไม่ โดยใช้การตั้งสมมุติฐานในด้านการสังเกตรูปร่างและผิวพรรณที่เปลี่ยนแปลงไป ดังข้อความว่า

“.....
 ครั้นเห็นระเด่นบุษบา
 จึงถามว่าเป็นโรนะลูกรัก
 เจ้าเจ็บป่วยเป็นประการใด

.....
 พักตราเศร้าหมองมัวไป
 ผิวพัศตร์พิกลหม่นไหม้
 ฤาใครทำไมให้ขัดแค่น”
 (อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๑๓)

๕) ตอนที่สียะตราคิดถึงอิเหนา บุษบาและวียะดาซึ่งพลัดพรากจากกันไปนาน ความไม่สบายใจที่เกิดขึ้นก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางร่างกาย คือความโรยราของผิวพรรณ พระพี่เลี้ยงซึ่งสังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลงของร่างกายและผิวพรรณของสียะตรา จึงตั้งสมมุติฐานว่าอาจจะมีสาเหตุมาจากความเจ็บป่วย จึงเข้าไปเฝ้าถาม ดังข้อความว่า

“บัดนั้น
 ครั้นเห็นระเด่นสียะตรา
 ทั้งพี่เลี้ยงจึงทูลถาม
 ฤาขุนเคืองบหมาลย์ประการใด

พระพี่เลี้ยงทั้งสี่ซึ่งรักษา
 ผิวพัศตร์โรยราประหลาดใจ
 พระโณมงามประจวบเป็นโฉน
 ข้าน้อยสงสัยมาหลายวัน”
 (อิเหนา.๒๕๔๓: ๗๖๘)

๔.๑.๓ การวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัย

ในวรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัยได้กล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคไว้ในตอนที่ท้าวเสนากุญชรตัวนางเกสรสมุณทาซึ่งเป็นน้องสาวกลับจากป่า โดยเข้าใจว่าพระศรีสันท์โอรสองค์โตของพระองค์เป็นผู้พากลับมา แต่ความจริงนั้นนางเกสรสมุณทาได้มีโอกาสพบกับสังข์ศิลป์ชัย โอรสของท้าวเสนากุญชรที่ถูกขับไล่ไปพร้อมนางประทุมনারีผู้เป็นมารดา เมื่อครั้งที่สังข์

ศิลปินชัยคลอดออกมาพร้อมสังข์ศิลป์และพระขรรค์ โดยถูกกล่าวหาว่าเป็นกาลกิณี เมื่อพระศรี
 สันท์พบว่าสังข์ศิลป์ชัยยังไม่ตาย จึงลงไปปลุกให้ตกเหว และพานางเกสรสมุณฑากลับวัง เมื่อ
 นางเกสรสมุณฑาเล่าความจริงให้ท้าวเสนากุญพิง พระองค์ก็ไม่ทรงเชื่อ และเข้าใจว่านิสยและ
 พุทธิกรรมที่เปลี่ยนไปของนางเกิดจากความเจ็บป่วย ดังข้อความว่า

“.....

ท่านช่วยพิเคราะห์ดูให้เต็มที่
 องค์พระน้องยาแต่มาถึง
 ดูจิริเห็นผิดกิริยา

.....

เรายังมีพะวงสงกา
 ให้ไกรธาซึ่งเป็นหนักหนา
 จะถูกต้องผีป่าหรืออย่างไร”

(สังข์ศิลป์ชัย.๒๕๔๕: ๕๒๐)

และปรากฏอาการต่อเนื่อง ดังนี้

“เมื่อนั้น

จึงตรัสสั่งหมอหลวงทั้งปวงนั้น
 จะเป็นโรคอย่างไรไม่ประจักษ์
 ให้ชิงชังทั้งหกถูก
 แม้ใครแก้หายคลายคลุ้มคลั่ง
 เร่งทำตามวิชาอย่ารั้งรอ

พระผู้ผ่านนครเขตชั้นท์

จงช่วยกันแก่น้องกุลองดู
 เห็นละล้าละลักประหลาดอยู่
 ไม่แลดูหน้าตาเฝ้าตำทอ
 กูจะตั้งให้เป็นกรมหมอม
 ตั้งใจตั้งคอให้จงดี”

(สังข์ศิลป์ชัย.๒๕๔๕: ๕๒๑)

ลักษณะของพุทธิกรรมที่เปลี่ยนไปของแต่ละบุคคล หากเป็นไปในทางที่ไม่เป็นปกติสุข
 ดังที่

เกิดขึ้นกับพุทธิกรรมของตัวละครในเรื่องสังข์ศิลป์ชัยนั้น ผู้คนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธ เลิศหล้านภาลัยจะตั้งสมมุติฐานว่าเกิดจากความเจ็บป่วยและมักหาแพทย์มาทำการตรวจ
 รักษา โดยไม่ทราบว่าคุณภาพ ความวิตกกังวล ความอัดอั้นตันใจและการหมกมุ่นครุ่นคิดใน
 เรื่องใดเรื่องหนึ่งจนทำให้เกิดความไม่สบายใจขึ้น ส่งผลต่อการแสดงออกทางพุทธิกรรมของ
 บุคคลโดยตรง ไม่จำเป็นต้องเกิดความเจ็บป่วยตาอย่างใด ดังที่นางเกสรสมุณฑากำลังมีทุกข์ใจ
 แต่ท้าวเสนากุญยังคงเชื่อว่ามีสาเหตุมาจากความเจ็บป่วยและพยายามหาทางบำบัดรักษาเพื่อให้
 นางกลับมาใช้ชีวิตที่เป็นปกติสุขต่อไป

๔.๑.๔ การวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องไชยเชษฐ

ในวรรณคดีเรื่องไชยเชษฐได้กล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคไว้ในตอนที่พระ
 บิดาของพระไชยเชษฐเห็นว่าพระโอรสมีลักษณะอาการทางร่างกายที่เปลี่ยนแปลงไป เพราะ
 พระไชยเชษฐเสียพระทัยที่ขับไล่นางสุวิญชาออกจากวังเมื่อคลอดบุตรและถูกใส่ความว่าเป็น
 กาลกิณี ความตรอมตรมพระราชหฤทัยทำให้พุทธิกรรมและลักษณะทางร่างกายผิดปกติไป พระ

บิดาจึงทรงตั้งสมมุติฐานจากอาการดังกล่าวว่าอาจจะเป็นเพราะพระไชยเชษฐ์ทรงประจวบ ดังข้อความว่า

“เมื่อนั้น	พระบิตุรงค์เห็นองค์โอรสา
สะกิดบอคมเหสีโสภา	หน้าตาลูกเราเศร้าโศกไป
ดูท่วงทีกิริยาไม่สบาย	ดีร้ายชะรอยจะเจ็บไข้
จึงตรัสถามไปพลันทันใด	เจ้ามาถึงเมื่อใดนะลูกยา”
	(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕: ๒๕๑)

๔.๑.๕ การวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องมณีพิชัย

ในวรรณคดีเรื่องมณีพิชัยได้กล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคไว้ในตอนที่นางจันทระเทวีเมเหสีของท้าวพิชัยนุราชถูกงูกัดสันสติไป แม้จะตกใจแต่ท้าวพิชัยนุราชก็ยังไม่ลืมนิธิปฐมพยาบาลเบื้องต้นด้วยการตรวจชีพจรและวัดไข้ โดยสังเกตความอบอุ่นของร่างกายเป็นหลัก ถึงแม้จะตกใจที่ร่างกายของผู้ป่วยเย็นเฉียบราวกับเสียชีวิต แต่พระองค์ก็ยังคงเรียกหมอหลวงมาทำการตรวจรักษาในลำดับต่อไป ดังข้อความว่า

“หั่งลงทรงลูบปฤษฎางค์	กายนางเย็นฉ่ำดังน้ำท่า
ตกใจสำคัญว่ากัลยา	มอดม้วยมรณาก็จาบัลย์
จึงตรัสสั่งลูกกรักเร่งหา	หมอญเข้ามาขมิ้นมัน”
	(มณีพิชัย.๒๕๔๕: ๓๖๐)

การตรวจอาการเบื้องต้นจากผู้ใกล้ชิดของผู้ป่วยและแพทย์จะใช้วิธีสัมผัสร่างกายผู้ป่วยเพื่อวัดไข้และสังเกตว่าร่างกายที่ยังอุ่นแสดงถึงความเป็นชีวิตของมนุษย์ กระทั่งปัจจุบันการตรวจอาการด้วยวิธีดังกล่าวก็ยังคงใช้กันในเบื้องต้นก่อนที่จะส่งผู้ป่วยให้แพทย์รักษาต่อไป และเป็นการตั้งสมมุติฐานของโรคจากการสังเกตอาการของร่างกาย ดังที่ปรากฏในเรื่องมณีพิชัยซึ่งบ่งชี้ให้เห็นถึงความไม่มีความรู้ทางการรักษา ประจวบกับสถานการณ์ที่น่าตกใจ เมื่อสัมผัสร่างกายผู้ป่วยแล้วพบว่ามีอาการสลับแฉ่งรวมทั้งความอบอุ่นในร่างกายไม่เป็นปกติ ทำให้ผู้ตรวจอาการเกิดความวิตกกังวล หากเกิดภาวะเช่นนี้ขึ้นก็ถือว่าผู้ป่วยตกอยู่ในความเสี่ยงที่จะเกิดอันตรายถึงชีวิต ความมีสติและรู้หลักการปฐมพยาบาลเบื้องต้นจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก

๔.๑.๖ การวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง

ในวรรณคดีเรื่องสังข์ทองได้กล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของโรคไว้ในตอนที่ท้าวยศวิมลดีใจที่ได้พบกับนางจันทเทวีและพระสังข์หลังจากที่พลัดพรากกันไปเนิ่นนานจนควบคุมอารมณ์ไม่อยู่และสลับไป นางจันทเทวีจึงใช้วิธีตรวจวัดความอบอุ่นของร่างกาย ดังข้อความว่า

“เมื่อเห็นพระสลับชบพักตรา
เอาน้ำสุคนธามาลูบพักตร์

ต้องดูรู้ว่าไม่บรลย
ผัวรักค่อยฟื้นขึ้นมาได้”
(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๕๑)

เมื่อเกิดความเจ็บป่วยขึ้น ระดับความร้อนของเลือดและของเหลวในร่างกายจะเปลี่ยนไปไม่คงที่และส่งผลมาสู่ผิวหนัง การตรวจอาการเบื้องต้นด้วยการใช้มือสัมผัสจึงสามารถตั้งสมมุติฐานที่บอกถึงความผิดปกติของร่างกายผู้ป่วยได้ โดยใช้มือแตะที่หน้าผาก คอ ทรวงอก และเบื้องหลังคือ บริเวณท้ายทอยไปจนถึงบั้นเอวเพื่อดูว่าร่างกายที่อุ่นยังสามารถแสดงถึงความมีชีวิตของมนุษย์อีกด้วย ดังที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทองที่สัมผัสร่างกายผู้ป่วยและรู้ว่ายังไม่เสียชีวิต เพียงแค่สลับ จึงทำการรักษาอย่างง่ายคือวกน้ำขึ้นล้างหน้า ทำให้ผู้ป่วยได้สติและฟื้นขึ้นมา

๔.๒ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย

การบำบัดรักษาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายกับการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ

๔.๒.๑ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย

จากวรรณคดีที่ใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ ปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย ๔ วิธี ได้แก่ การบำบัดรักษาโดยใช้สมุนไพร การบำบัดรักษาโดยการนวด การบำบัดรักษาโดยใช้เวทมนตร์ และการบำบัดรักษาโดยการนวด นอกจากนี้แล้วยังปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ไว้ด้วย ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑.๑ การบำบัดรักษาโดยใช้สมุนไพร พบว่ามีการใช้สมุนไพรบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย ๔ อาการ คือ อาการฟกช้ำ แผลถลอกมีบาด โรคสันนิบาต ฝีหนอง และอาการเกี่ยวกับดวงตา แต่ละอาการใช้สมุนไพรในการรักษา ซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่ศึกษาดังต่อไปนี้

๑) อาการฟกช้ำ

การบำบัดรักษาอาการฟกช้ำโดยใช้สมุนไพรปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

๑.๑) ขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการบำบัดรักษาอาการฟกช้ำโดยใช้สมุนไพรไว้หลายตอน ได้แก่

- ตอนที่ขุนช้าง ขุนแผน และนางพิมพิลาไลยยังเป็นเด็ก ทั้ง ๓ คนเล่นชิงตัวนางพิมพิลาไลย ขุนช้างกับขุนแผนมีการต่อสู้กันจนขุนช้างบาดเจ็บจริง ๆ ครอบครัวของขุนช้างจึงบำบัดรักษาแผลฟกช้ำโดยใช้สมุนไพร ดังข้อความว่า

“เจ้าขุนช้างหัวฟกวิ่งตกใจ
ฝนไฟไล่ทาตาเป็นมัน

ข้าไทก็กลัววิ่งตัวสั่น
ยิงฟันแลบลิ้นแทบสิ้นใจ”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๑๒)

- ตอนที่พลายงามถูกขุนช้างลงโทษเกินกว่าเหตุ และหลบไปร้องให้กับสมภาร
สมภารเมตตาจึงให้พระลูกวัดช่วยกันนำสมุนไพรมารักษาแผลฟกซ้ำ ดังข้อความว่า

“จะกล่าวถึงพลายงามทรมองสาร
พวกศิษย์เณรเถรชิตันช่วยฝนไฟ
ฟุ้งสมภารอยู่ในห้องนั่งร้องไห้
มาลูบไล่แผลที่มันตึ้น”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๕๒๑)

- ตอนที่พลายงามหนีจากบ้านขุนช้างเพราะทนความทารุณไม่ไหว นางวันทอง
จึงแนะนำให้เดินทางไปอยู่กับย่า คือ นางทองประศรี แต่เมื่อพบกันครั้งแรก นางทองประศรีไม่รู้
ว่าเป็นหลานของตน คิดว่าเป็นเด็กชนที่จะมาขโมยของหรือทำข้าวของเสียหายจึงไล่ตีเอา เมื่อ
สอบถามรู้ความจริง นางจึงรีบนำสมุนไพรมารักษาอาการฟกซ้ำจากแผลที่ถูกตีให้พลายงาม
ดังข้อความว่า

“แล้วดำตัวชั่วเหลือไม่เชื่อเจ้า
จนหัวห้อยพลอยนอพื่อนี้หา
ช่วยฝนไฟให้เหลวเร็วเร็วเข้า
แก้ดักน้ำร่ำรดหมดราศี
แล้วทาไฟให้หลานสงสารเหลือ
.....”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๕๒๗)

๑.๒) คาวี

วรรณคดีเรื่องคาวีกล่าวถึงการบำบัดรักษาอาการฟกซ้ำด้วยสมุนไพรวัวในตอน
ที่นางเฒ่าทศประสาธถูกลงโทษ เนื่องจากนางเฒ่าได้ลักพาตัวนางจันท์สุดามาให้ท้าวสนนุราช
แล้วพระคาวีตามมาช่วยเหลือโดยการปลอมตัวเป็นฤๅษีอ้างจะประกอบพิธีให้ท้าวสนนุราช
กลับไปเป็นหนุ่มเพื่อให้นางจันท์สุดารัก ก่อนจะผลักท้าวสนนุราชจมกองไฟสิ้นพระชนม์และ
ปลอมตัวเป็นท้าวสนนุราช ฝ่ายนางคันธมาลีเมเหสีท้าวสนนุราชคิดว่าพระสวามีแปลงกายสำเร็จ
ก็หลงรักพระคาวี ผนวกกับความแค้นที่นางทศประสาธนำนางจันท์สุดามามอบให้สามีตน จึงลง
มือตบตีนางเฒ่า นางเฒ่าวิ่งหนีไปหานางจันท์สุดาซึ่งรับรู้แผนการของพระคาวีหมดแล้วก็
บังเกิดความแค้นต่อนางเฒ่าจึงเอาไม้ไล่ตี จนนางเฒ่าได้รับความเจ็บปวด มีอาการฟกซ้ำ และ
บำบัดรักษาด้วยสมุนไพรวัว ดังข้อความว่า

“บัดนั้น
เจ็บปวดยับย้อยด้วยรอยไม้

เฒ่าทศประสาทชาติไพร่
ฝนไหลทาแผลที่บวมฟก”
(คำวิ.๒๕๔๕: ๔๖๗)

๒) แผลสด

การบำบัดรักษาแผลสดด้วยสมุนไพรปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง ตอนที่พระสังข์
ลอบเข้าไปในเขตหวงห้ามที่นางพันธุรัตน์กำชับไว้ก่อนไปหาอาหาร โดยบอกแก่พระสังข์ว่าจะ
ไปถือศีล พระสังข์ได้พบกับบ่อเงินบ่อทอง เมื่อลองจุ่มนิ้วลงไปและล้างมือออก กล่าวว่าเมื่อแม่
เลี้ยงกลับมาเห็นจะลงโทษที่ตนไม่เชื่อฟัง จึงเอาผ้าพันนิ้วไว้ นางพันธุรัตน์กลับมาเห็นก็ถามด้วย
ความเป็นห่วงพระสังข์ตอบว่าตนถูกมีดบาดและทำการรักษาโดยการใส่ยาสมุนไพร ดังข้อความ
ว่า

“จับมีดเข้ามาผ่าไม้ บาดเลือดขับไหลฝนไหลทา”
(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๖๖)

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในวรรณคดีศึกษา กล่าวถึงการใช้ไฟในการ
บำบัดรักษาอาการฟกช้ำและแผลถูกมีดบาด ซึ่งสรรพคุณของไฟในตำรับยาไทยนั้นมีอยู่มาก
ดังที่ศศิธร วสุวัต (๒๕๒๗: ๒๑๘-๒๑๙) กล่าวว่าไฟเป็นสมุนไพรที่ผ่านการวิจัยทาง
วิทยาศาสตร์ มีคุณสมบัติรักษาแผลภายนอก ระวังปวด ลดการอักเสบ บรรเทาอาการเคล็ดขัด
ยอก รักษาบาด ช่วยย่อยอาหาร แก้อริตีสดวงทวาร แก้ฝี เป็นยาระบาย ด้านเชื้อราและเชื้อ
แบคทีเรียได้ ด้วยเหตุที่ไฟมีสรรพคุณทางยาหลายประการ ไฟจึงเป็นเสมือนยาสามัญประจำ
บ้านที่มีไว้สำหรับปฐมพยาบาลเบื้องต้น

๓) โรคสันนิบาต

การบำบัดรักษาอาการโรคสันนิบาตด้วยสมุนไพรปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัย
และอิเหนา ดังนี้

๓.๑) อิเหนา

วรรณคดีเรื่องอิเหนากล่าวถึงการบำบัดรักษาโรคสันนิบาตด้วยสมุนไพรไว้ในตอนที่
ท้าวกะหมังกุหนิงสั่งให้หมอลองเข้ามาถวายการรักษาแก่พระโอรสคือวิหยาสะก่า ซึ่งหลงรูป
นางบุษบาจนกินไม่ได้นอนไม่หลับและล้มป่วยลง หมอลองแต่ละคนตรวจอาการ บ้างก็ว่าเป็น
โรคสันนิบาต บ้างก็ว่าเป็นไข้เหนือ แล้วจึงถวายพระโอสถ พระโอสถที่ถวายนี้แม้ไม่ได้บอกชัด
ว่าเป็นสมุนไพร แต่ข้อความที่ว่า “จึงประกอบโอสถบดละลาย” และบริบททางสังคมการแพทย์
ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ชวนให้เชื่อได้ว่าเป็นสมุนไพร ดังข้อความว่า

“บัดนั้น	ขุนหมื่นหมอยาคนขยัน
หวดลองต้องดูพระนาภี	แล้วซูลีทูลสองกษัตรา
พิเคราะห์ดูพระโรคฉับพลัน	อภิวันทูลไปด้วยใจจง
อันองค์พระโอรสราช	เป็นสันนิบาตคลั่งไคล้ไหลหลง
จะต้องถ้ายถวยยาทุเลาลง	พิษสงจึงจะค่อยเคลื่อนคลาย
บ้างว่าเป็นไข้เหือดเพื่อดี	พระโรคนี้รักษาจะซ้ำหาย
จึงประกอบโอสถบดละลาย	ใส่ถ้วยมาถวายทันที”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๒๔๓)

๓.๒) สังข์ศิลป์ชัย

วรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัยกล่าวถึงการบำบัดรักษาโรคสันนิบาตด้วยสมุนไพรไว้ในตอนที่ท้าวเสนากุฎให้ตามหมอมารักษานางเกสรสมุณฑาผู้เป็นพระขนิษฐา เพราะเข้าใจผิดคิดว่านางป่วย เนื่องจากโอรสหลงรับสินบนจากมเหสีทั้ง ๖ นางให้ใส่ความว่านางเกสรสมุณฑาฟ้นเพื่อน เพราะป่วยไข้ เพื่อปิดบังความจริงเกี่ยวกับการลอบฆ่าสังข์ศิลป์ชัย ท้าวเสนากุฎจึงเรียกหมอหลวงแขนงต่างๆ ให้มาบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“บัดนั้น	หมอยาใคร่ครวญถ้วนถี่
จึงกราบทูลพลันทันที	ไข่นี้มีพิษติดจะร้าย
ชื่อสันนิบาตเลือดให้เดือดดุ	ถ้าถวยยารูเห็นจะหาย
ลมกระทบหฤทัยไม่สบาย	จึงกระวนกระวายข้างภายใน
หมอนวดต้องลงตรงบาทา	แล้วว่าเส้นปัตคาดพอกแก้ไข
จะต้องห่อใบส้มตำกับไพล	ประคบให้เส้นสายกระจายดี”
	(สังข์ศิลป์ชัย.๒๕๔๕: ๕๒๑)

สำหรับโรคสันนิบาต ตามจารึกตำรายาวัตราชโอรสราชมราชวรวิหารกล่าวว่าสันนิบาตทั้งหลายมี ๗ ประการ คือ สันนิบาตเพื่อเลือด ๑ เพื่อลม ๑ เพื่อเสม็ด ๑ เพื่อดี ๑ เพื่อน้ำเหลือง ๑ เพื่ออัมพฤก ๑ และสันนิบาตสแกเวียน ๑ คำว่าเพื่อ หมายถึง เกิดขึ้นเพราะ เป็นไปเพราะ ซึ่งหน่วยข้อมูลสมุนไพร มหาวิทยาลัยมหิดล (๒๕๓๕: ๒๓๒) กล่าวว่า “สันนิบาตเพื่อเลือดเป็นอาการไข้ที่เกิดขึ้นเพราะความผิดปกติของระบบการไหลเวียนโลหิตในร่างกาย เมื่อบังเกิดแก่ผู้ใด ให้เจ็บตั้งแต่รากขนจนถึงปลายหู แล้วเข้าจับที่ดวงตา ทำให้ตามืด หากพิษนั้นแล่นเข้าหัวใจ อาจถึงขั้นสลบประจวบเสียชีวิต แต่บางคนอาจโลดโผนโจนไปตลอดเวลา บางคนอาจนั่งเรียกไม่ได้ยิน อ้าปากไม่ออก และบางคนจะตัวร้อนเป็นกำลัง วิ่งเวียนศีรษะ ลุกเดินไม่ได้” สำหรับตัวยาที่แพทย์ปรุงถวาย ปรากฏในหนังสือพจนานุกรม โรคและสมุนไพรไทย ของวิทย์ เทียงบุญธรรม (๒๕๓๓: ๒๔๓) คือ แกแล แก่นขนุน แก่นสน ข่า สักชี แก่นขี้เหล็ก ไม้สัก จันทร์แดง จันทร์ขาว ตับเต่าน้อย ตับเต่าใหญ่ แก่นกันเกรา แก่นปฐู เมล็ดฝ้าย ดอกสารภี ดอก

บุณฑก ดอกบัวหลวง ดอกมะลิ นำมาต้มรับประทานแก้โรคสันนิบาตเลือด นอกจากนั้นแพทย์ยังทำการรักษาด้วยการนวดควบคู่ไปกับการใช้สมุนไพรประคบ คือ ใบส้ม และไพล ซึ่งมีคุณสมบัติในการแก้เคล็ดขัดยอก ฟกช้ำ ซึ่งอาการเจ็บป่วยของตัวละครที่ปรากฏในวรรณคดีแพทย์แต่ละแขนงได้วิเคราะห์และทำการรักษาต่างกัน เมื่อหมอয়ারรักษาด้วยการใช้ยาสมุนไพรหมอนวดก็เสนอวิธีการรักษาด้วยการจับเส้น และวิเคราะห์ว่าอาการดังกล่าวเกิดจากความผิดปกติของเส้นปัตคาด ซึ่งหมายถึงเส้นที่อยู่ในแนวเดียวกับเส้นเลือดบริเวณท้องน้อย และหน้าขา เมื่อกดเส้นนี้จะรู้สึกถึงการเต้นตุบ ๆ หากเส้นปัตคาดพิการเพราะดานเถาที่เกิดจากลม ทำให้เส้นนั้นพองขึ้นเท่าข้อแขน ขวางอยู่บริเวณหัวหน่าว ก่อให้เกิดอาการเสียดตลอดชายโครง ยอดอกจนถึงลำคอ นอกจากจะบำบัดอาการด้วยการนวดคลายเส้นแล้ว ในจารึกวัดราชโอรสสารามวรวิหารยังกล่าวถึงตัวยาที่ใช้รักษาโรคเกี่ยวกับลมที่ทำให้เส้นปัตคาดพิการว่าขนานหนึ่ง ท่านให้อาภุชฌนา กระลำพัก ลูกจันทร์ ดอกจันทร์ กระวาน กานพลู เทียนทั้งห้า โกฐสอ โกฐพุงปลา โกฐกำนพร้าว โกฐกระดูก สิ่งละ ๑ สลึง สมอทั้งสาม สิ่งละ ๒ สลึง ลูกสลอดประสะแล้วเทายาทั้งหลายทำเป็นจุนบดด้วยน้ำผึ้งกิน ๕ กล้าลง ๕ ครั้ง ยานี้มีคุณมาก

ส่วนไข้เหนื่อที่ปรากฏในเรื่องอิเหนานั้น การรักษาไข้เหนื่อปรากฏในคัมภีร์ตักกะศิลา ซึ่งกระทรวงสาธารณสุข (๒๕๓๗: ๕๕) กล่าวไว้ในหนังสือคู่มือเวชกรรมแผนโบราณว่า ข้อห้ามของผู้ป่วยที่เป็นไข้เหนื่อ คือ ห้ามกินยารสร้อน เผ็ด เปรี้ยว ห้ามประคบนวด ห้ามกอกเอาโลหิตออกจากร่างกาย ซึ่งหมายถึงการนำปลิงมาดูดเลือดเสียออกจากร่างกาย ห้ามไม่ให้ถูกน้ำมันและสุรา ห้ามอาบและดื่มน้ำร้อน ห้ามกินส้ม และกะทิ เนื่องจากไข้เหนื่อเป็นไข้ที่ก่อให้เกิดความร้อนจากภายใน และสำหรับตำรายาที่ใช้รักษาไข้เหนื่อนั้น พระธรรมวโรดม (๒๕๓๖:๑๐๕) กล่าวไว้ในตำรายากลางบ้านว่ายารักษาไข้เหนื่อเป็นตำรับยาของพระเลื่อน คนธำโร ท่านให้นำเกสรทั้ง ๕ คือ พิกุล ๑ ดอกบุณฑก ๑ ดอกมะลิ ๑ ดอกสารภี ๑ เกสรบัวหลวง ๑ สมอทั้ง ๓ คือ สมอไทย ๑ สมอเทศ ๑ สมอพิเภก ๑ ผลมะขามป้อม ๑ มะแว้งทั้ง ๒ คือ มะแว้งต้น ๑ มะแว้งเครือ ๑ บอระเพ็ด ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ ผลมะตูมอ่อน ๑ ลูกกระดอม ๑ รากหญ้าคา ๑ รากหญ้านาง ๑ หัวยายม่อม ๑ หัวคัลล่า ๑ ยาข้าวเย็นทั้ง ๒ คือ ยาข้าวเย็นเหนื่อ ๑ ยาข้าวเย็นใต้ ๑ หนังก้อยางละ ๑ บาท และกำนสะเดา ๓๓ กำน นำมาต้มรับประทาน

๔) ฝีหนอง

การบำบัดรักษาฝีหนองด้วยสมุนไพรปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนที่นางสร้อยฟ้าคิดว่านางศรีมาลาหนีทาตนให้สามีฟังเรื่องที่ทั้งสองเคยแข่งกันละเลงขนมเบื้องแล้วตนแพ้ จึงร้องตำนางศรีมาลาจนเกิดการโต้เถียงกันขึ้น โดยเนื้อความได้กล่าวถึงสมุนไพรที่นำมาเปรียบเปรยกับอุปนิสัยของแต่ละฝ่าย ดังข้อความว่า

“จริงแล้วชาติเกลือกเจือทุกขนาน	ถึงท้องยุงพุงมานก็รู้หาย
ถ้าไม่แทรกสัณทิตจะปิดตาย	ไข่นกก็คลายเพราะดีเกลือ
ตำราข้าไม่ถึงชี้ฝั่งฝรั่ง	ที่เปื่อยพังน้ำฝาดแลดีเหลือ

เข้าลูกเบญจกานีสี่เสียดเจือ
ถึงจะเป็นปรวดปรวดอยู่ใน
หนองไหนไหลคั่นเป็นมันยับ

เรียกเนื้อให้ชิตติดกระชับ
ก็ดูตสารอกออกได้จนในตับ
ถ้ากระชับแล้วก็แน่นดั่งแผ่นดิน”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๙๐๙)

ตามตำราการแพทย์แผนไทยคุณสมบัติของลูกเบญจกานีสี่นั้น พะยอม ตันติวิวัฒน์ (๒๕๓๔: ๑๗๑) กล่าวไว้ในเอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องพฤกษศาสตร์พื้นบ้านในประเทศไทยว่า ลูกเบญจกานีเป็นสมุนไพรที่มีต้นกำเนิดจากอินเดีย มีรสฝาดจัด เป็นยาสมานแผล โดยนำลูกเบญจกานีฝนกับน้ำแถมแผล สำหรับสี่เสียดก็มีคุณสมบัติเดียวกัน คือ สมานแผล โดยสามารถทำให้แผลแห้งเร็วและเรียกเนื้อให้กลับมาติดกระชับ หายสนิทดี ในวรรณคดีได้ยกตัวอย่างการเป็นปรวด หมายถึงฝีชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นตามตัว แต่ไม่มีหัว ซึ่งจะเป็นหนองก้อนแข็งฝังอยู่ในเนื้อ ก็สามารถนำสมุนไพรทั้ง ๒ ชนิดนี้มารักษาได้

๕) อาการเกี่ยวกับดวงตา

การบำบัดรักษาอาการเกี่ยวกับดวงตาด้วยสมุนไพรและภูมิปัญญาพื้นบ้านปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนและไกรทอง ดังนี้

๕.๑) ขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการบำบัดรักษาอาการเกี่ยวกับดวงตาด้วยสมุนไพรไว้ในตอนที่นางศรีมาลาใช้ให้ปาวมาบอกแก่มารดาว่าแสบตาเนื่องจากผงเข้าตา เพราะเหนียมอายุที่ต้องออกไปพบพลายงาม มารดาเชื่อว่าเป็นจริงจึงเอ็ดปาวที่ไม่รู้จักดูแลเจ้านาย และแนะนำวิธีบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“อี่เม้ยบอกไปใจคอย
ยังปวดแสบเต็มทีเห็นยี่ตา
ทั้งนายมานั่งตั้งสำออย
ชาติอี่มอญหน้าเป็นเห็นแก่กิน

ผงเข้าตานายเมื่อล้างหน้า
บุษบาว่ามึงเป็นแต่เล่นลิ้น
สักหน้อยตาอ่อนจะบวมปลิ้น
น้ำขมิ้นไม่เอาไปให้หยอดตา”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๖๕๔)

เมื่อพลายงามทราบเช่นนั้นจึงแนะนำวิธีบำบัดรักษาด้วยภูมิปัญญาพื้นบ้าน ดังข้อความว่า

“คุณแม่แก้ผงเข้าตาซ้ำ
กระตูกหนึ่งตาช่วยไปด้วยกัน

ถ้าลืมตาในหน้าตึขยัน
ทำอย่างนั้นก็จะหายระคายตา”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๖๕๕)

เนื้อหาที่ปรากฏในวรรณคดีตอนนี้แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ใช้รักษาโรคพื้นฐานเกี่ยวกับดวงตา ได้แก่ การแก้มงเข้าตาด้วยวิธีการง่ายๆ คือ การลืมน้ำในน้ำสะอาด และกระตุกหนังตาเบาๆ เพื่อให้มดที่ติดอยู่ในดวงตาลุดออก เพียงเท่านี้ก็สามารถบำบัดอาการเคืองตาจากฝุ่นผงเข้าตาได้เป็นอย่างดี และยังปรากฏสมุนไพรที่ใช้บำบัดอาการเคืองตาด้วย คือ น้ำขมิ้น เป็นที่ทราบกันดีว่า คนไทยนิยมใช้ขมิ้นในการปรุงอาหาร ย้อมสีผ้า และขัดผิวมาแต่โบราณ เพราะขมิ้นมีคุณสมบัติในการรักษาแผลพุพอง แก้อาการอักเสบ ลดอาการท้องอืดเฟ้อ แน่น จุกเสียดและอาหารไม่ย่อยได้ รวมทั้งยังมีสีและกลิ่นที่ดี เหตุที่น้ำขมิ้นสามารถนำมาหยอดตาแก้อาการระคายเคืองดวงตาได้ เนื่องจากเหง้าขมิ้นมีสารสำคัญชนิดหนึ่งที่มีฤทธิ์ฆ่าเชื้อแบคทีเรียและเชื้อราได้ หากเกิดแผลที่ผิวหนังสามารถนำเหง้าขมิ้นฝนกับน้ำต้มสุกทาบริเวณที่เป็นวันละ ๓ ครั้ง ไม่นานอาการก็จะทุเลาลง เมื่อมีอาการระคายเคืองดวงตาให้นำเหง้าขมิ้นไปฝนกับน้ำต้มสุกและนำมาหยอดดวงตา ตำรับยาที่ใช้ในการรักษาตาเจ็บและตาอักเสบอีกขนานหนึ่งคือ การใช้ผงขมิ้นโรยลงในเตาถ่านให้มีควันลอยออกมา แล้วให้ผู้ป่วยลิ้มดามควันไฟวันละครั้ง อาการระคายเคืองตาจะหายไป ดังที่ปรากฏใน nedplant.mahidol.ac.th (๒๕๕๑: ออนไลน์) กล่าวว่า การรักษาด้วยวิธีนี้ น่าจะมีผลมาจากน้ำมันระเหยในขมิ้นลอยขึ้นปะทะดวงตา ทำให้สาร VOLATILE OIL คือ น้ำมันหอมระเหยและสารCURCUMIN ซึ่งมีฤทธิ์ฆ่าเชื้อแบคทีเรียและลดอาการแพ้ อาการอักเสบทำปฏิกิริยากับดวงตา ซึ่งสามารถบำบัดอาการให้หายขาดได้

๕.๒) ไกรทอง

วรรณคดีเรื่องไกรทองกล่าวถึงการบำบัดรักษาอาการเกี่ยวกับดวงตาด้วยสมุนไพรไว้ในตอนที่ไกรทองเล่านิทานให้นางวิมาลาฟัง หลังจากที่ไคร้ฆ่าชาละวันตายและรับนางวิมาลาเป็นภรรยา เนื้อเรื่องในนิทานกล่าวถึงการบำบัดรักษาดวงตาที่ถูกของเผ็ดร้อนกระเด็นใส่ดวงตา ดังข้อความว่า

“ส่วนเถรอยู่ในทะนงพ่นแกงเอา	ถูกเข้าที่หน้าหน้าตาปิด
เถรครองดินแทบสิ้นชีวิต	เอ๊ะอะไรพ่นพิษแสนสุดใจ
เถรองค์นั้นจึงถลันออกมา	แล้วว่าข้าจะช่วยดับพิษให้
จึงเอาโอตักน้ำมาทันใด	รดลงไปที่หน้าตาเถรคง
เห็นเพื่อนกันหายปวดช้ำอวดรู้	นี้ว่ากูได้คาถาตามูญส่ง
จึงแก้มงไว้ได้ไม่ปลดปลง	ที่นี้จึงอุตส่าห์รักษาตัว”

(ไกรทอง.๒๕๔๕: ๓๔๖)

การรักษาอาการถูกของเผ็ดร้อน เช่น พริกกระเด็นเข้าดวงตา ตามตำรับแพทย์แผนไทยวิทย์ เทียงบูรณธรรม (๒๕๒๓: ๑๓๕) กล่าวว่า ให้เอาน้ำเย็นรดที่หน้าข้าง โดยมีเคล็ดว่าถ้าพริกเข้าตาข้างขวา ให้เอาน้ำเย็นรดหน้าข้างซ้าย ถ้าพริกเข้าตาข้างซ้าย ให้เอาน้ำเย็นรดที่หน้า

แข่งขางขวา หลังจากนั้นจึงลืมนตาในน้ำสะอาด อาการปวดแสบปวดร้อนจะหายไป แต่สิ่งที่ปรากฏในวรรณคดีมีเพียงการตักน้ำรดลงไปใต้ใบหน้าของผู้ป่วย ซึ่งคงคล้ายการลืมนตาในน้ำสะอาด เพราะตัวละครในเรื่องเป็นเพียงสามัญชน จึงไม่มีใครมีพิธีรีตองในการรักษาความเจ็บป่วยที่สลับซับซ้อนมากนัก และวิธีการเอาน้ำเย็นรดหน้าแข้งก็ยังเป็นคติความเชื่อที่ยึดถือกันมาจนถึงปัจจุบัน

๔.๒.๑.๒ การบำบัดรักษาโดยการนัตถุยา พบว่ามีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย โดยการนัตถุยาปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องสังข์ทองในตอนที่พระสังข์กับพระมารดาได้พบกับ พระบิด และเข้าอกเข้าใจกันเป็นอย่างดี ความปลื้มปิติทำให้ทั้ง ๓ พระองค์ไม่สามารถควบคุมอารมณ์ได้ จึงหมดสติไป ข้าราชการบริพารทั้งหลายจึงช่วยกันบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“เต็นแรงเต็นกาต่อ	เร่งหมอให้แก้อยู่แอด
บ่างหวดบ่างเข้าเป่ายาหัตถ์	สามกษัตริย์ก็ฟื้นคืนมา”
	(สังข์ทอง.๒๕๔๓: ๒๐๙)

การนัตถุยาเป็นการรักษาความเจ็บป่วยซึ่งเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางสำหรับชนชั้นสูงในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น กรรมวิธีในการรักษาผู้ป่วยโดยการนัตถุยาเริ่มจากนำผงยาเทลงบนฝ่ามือ ใช้ปลายกลัองยานัตถุกวาดยาลงไปแล้วกระทุ้งให้ยาลงไปอยู่ในลำกล้อง นำปลายกลัองยานัตถุด้าน ที่มียาจ่อตรงรูจมูก ปลายอีกด้านหนึ่งจ่อที่ริมฝีปากของหมอ ค่อยๆบรรจงเป่าที่ละน้อย ตัวยาจะแล่นขึ้นสู่สมอง เมื่อยาออกฤทธิ์ผู้ป่วยก็จะรู้สึกโล่งศีรษะ หากมีอาการเป็นหวัดคัดจมูกก็จะบรรเทาลง น้ำมูกก็จะหยุดไหล การนัตถุยาจึงนิยมใช้รักษาทั้งโรคไข้หวัดและผู้ที่เป็

๔.๒.๑.๓ การบำบัดรักษาโดยใช้เวทมนตร์ พบว่ามีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายโดยใช้เวทมนตร์ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องมณีพิชัยตอนที่นางจันทระเทวีพระมารดาของ พระมณีพิชัยถูกงูพิษกัดหมดสติไป จึงได้ประกาศหาหมอจากทั่วสารทิศมารักษา ขณะนั้นนางยอพระกลืนซึ่งปลอมตัวเป็นพราหมณ์และได้เรียนวิชารักษาพิษงูมา จึงอาสาทำการบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“จึงหยิบเอาหมากมาสาคำ	เสกคำทำตามทีโกสัยสอน
ส้ารวมจิตให้แน่นนอน	ประนมกรรมสการอ่านมนต์
.....	
เมื่อเห็น	เจ้าพราหมณ์ชีสีใส
จึงร่างพระเวทอันเรืองชัย	เป่าไปได้ครบสามครา
งูเห่าเข้าสู่บเอาพิษสง	โดยจำนงดังปรารถนา

แล้วเลื้อยหายไปมิได้ช้า

กัลยาค่อยรู้สีกองค์

.....
เจ้าพราหมณ์จึงสั่งในทันใด

.....
เร่งให้อ่าน้ำมาโสรจสรง

สุคนธาอุบลไฉไลโฉมองค์

นางโฉมยงคงคินพินกาย”

(มณีพิชัย.๒๕๔๕: ๓๖๖-๓๖๗)

กระบวนการรักษาโรคภัยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องมณีพิชัยนั้น ปรากฏในตำราการรักษาโรคแผนโบราณหลายฉบับมีหลักใหญ่ใจความตรงกัน กล่าวคือ แพทย์จะทำการซักประวัติเกี่ยวกับระยะเวลาที่ถูกกัดก่อนมาพบแพทย์ ตรวจดูบริเวณบาดแผล จากนั้นจะเป่ามนต์คาถา โดยจะเริ่มเป่าบริเวณที่ถูกกัด จากนั้นจะเป่าจากศีรษะไปยังปลายเท้า เรื่องการเป่ามนต์บริเวณแผลนั้นเพื่อเป็นการประเินอาการของผู้ป่วยว่ามีความรู้สึกรับรู้ต่อสัมผัสหรือไม่ สำหรับคาถามีเนื้อความเกี่ยวกับอำนาจของพระปริตรว่าสามารถขับพิษงูให้สิ้นไป เมื่อเสร็จสิ้นการเป่าคาถาแล้วแพทย์จะเตรียมสมุนไพรพอกปิดบาดแผล สมุนไพรที่ใช้เป็นตัวยาคือ รากต้นกันตรวงตัวผู้ และตัวเมียฝนผสมกับรากต้นมะละกอต้มกับตัวเมีย ในสัดส่วนเท่า ๆ กัน ผสมน้ำพอกปิดบาดแผลไว้ หรือจะเป็นใบเสลดพังพอน โดยการเด็ดใบเสลดพังพอนที่ไม่อ่อนหรือแก่จนเกินไป มาล้างน้ำสะอาดแล้วนำไปให้ผู้ป่วยเคี้ยว น้ำยาของใบเสลดพังพอนจะเข้าไปทำลายพิษงู เมื่อคนไข้คายกากออกมาให้นำกากนั้นผสมสุราพอกบริเวณปากแผล กากยาจะดูดพิษออกมาทำลายให้เป็นกลาง เพราะจากการทดสอบทางเภสัชวิทยาของชะลอ อุทกภาชน์ (๒๕๒๕: ๒๙) พบว่าใบเสลดพังพอนสดมีไอสธสาร (PRINCIPLE ACTIVE) ที่สามารถต่อต้านการทำลายระบบประสาท ระบบกล้ามเนื้อ ระบบไหลเวียนโลหิต และระบบทางเดินปัสสาวะ (ไต) จากพิษงูทุกชนิดได้ ซึ่งคุณสมบัติของเสลดพังพอนนี้เป็นที่เชื่อถือและใช้รักษาผู้ป่วยงูกัดมาเป็นเวลาหลายร้อยปี

นอกจากนี้ คำนวล คำมณี (๒๕๔๕: ๗๗) ยังกล่าวถึงยาสมุนไพรแก้พิษงูและวิธีตรวจอาการผู้ป่วยจากพิษงูว่า ถ้าผู้ป่วยถูกงูกัดหมดสติ ให้พิสูจน์ว่ายังมีชีวิตอยู่หรือไม่ โดยให้ถอนเส้นผมผู้ป่วยมาแตะที่เล็บ หากเส้นผมติดกับเล็บ ถือว่ายังไม่ตาย แต่หากเส้นผมไม่ติดเล็บแสดงว่าผู้ป่วยเสียชีวิตแล้ว แต่ก็มีตัวยารักษาผู้ป่วยที่เพิ่งเสียชีวิตโดยการนำเปลือกหอยมาสุกตำแล้วเอาน้ำมะนาวมาคลุกเข้าด้วยกัน แล้วเอามาพอกไว้ที่หัวใจ ก็จะทำให้ผู้ป่วยฟื้นขึ้นมาได้ แต่ไม่มีตำราเล่มใดกล่าวถึงการนำงูมาสูบพิษออกจากร่างกายของผู้ป่วยดังที่ปรากฏในวรรณคดี

๔.๒.๑.๔ การบำบัดรักษาโดยการนวด พบว่ามีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายโดยการนวดปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่ศึกษาดังต่อไปนี้

๑) ขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการบำบัดรักษาโดยการนวดไว้ ดังนี้

- ตอนที่ขุนช้างถูกพระพันวษาตัดสินจำคุก เนื่องจากการทะเลาะวิวาทกับพระไวยที่งานแต่งงานของพระไวย นางวันทองซึ่งรอฟังคำตัดสินอยู่ที่บ้านด้วยความกังวลไม่ยอมให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต้องถูกลงโทษ พอรู้ข่าวจึงหมดสติไป บ่าวไพร่ช่วยกันนำบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“วันทองฟังเล่าบอกข่าวผัว	ทอดตัวร้องไห้จนลมจับ
กลิ้งเกลือกเสือกนอนอ่อนพับ	ดังจะดับชีวิตไปทันใด
พวกบ่าวช้อนอกตกตะลึง	อ้ออิงอัดแอเข้าแก้ไข
หวดเหยียบหน้าตาหน้าดอกไม้	พอลมถอยค่อยได้สติพลัน”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๘๓๑)

- ตอนที่นางวันทองถูกประหารชีวิต ผู้คนที่มารอดูต่างพากันออกสั่นขวัญหายจนเป็นลมกับภาพที่เห็นเพศฆาตตัดศีรษะนางวันทอง ต้องช่วยกันปฐมพยาบาลคนที่มาด้วย ส่วนขุนแผนกับพระไวยมีความเสียใจอย่างมาก จนหมดสติไป หมอหลวงที่อยู่ในบริเวณพิธีจึงเข้ามาบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“พวกคนมาดูอยู่แออัด	บ้างล้มกลิ้งแน่นิ่งบ้างวิ่งหนี
บ้างก็เข้าหวดฟันคั่นคะยิ	แก้กันเองมีเป็นหมู่ไป
พระไวยพลายงามกับบิดา	หมอหลวงเข้ารักษานัดยาให้
หน้าทำทาลูบให้ชื่นใจ	ต่างคนค่อยได้สติมา”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๘๘๓)

ในตอนเดียวกันนั่นเอง ฝ่ายนางศรีประจันกับขุนช้างซึ่งรอฟังคำตัดสินอยู่ที่บ้าน เมื่อทราบข่าวต่างก็ตกใจและเสียใจอย่างสุดซึ้ง จนหมดสติไป บ่าวไพร่ต้องช่วยกันบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“ศรีประจันครันรู้ว่าลูกตาย	นอนหงายลมจับลงพับนิ่ง
ขุนช้างแก้ไขไม่ไหวดิ้ง	ให้บ่าววิ่งตามหมอsosไป
ทั้งหมอนหวดหมอยามาพรั่งพร้อม	หิ้วล้อมอัดแอเข้าแก้ไข
บ้างหวดฟันหน้าบิดาบิดาตระไกร	เป็นครูใหญ่จึงพินคินสมประดี”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๘๘๙)

๒) อิเหนา

วรรณคดีเรื่องอิเหนากล่าวถึงการบำบัดรักษาโดยการหวดไว้ ดังนี้

- ตอนที่มีการเตรียมจัดงานแต่งงานระหว่างนางบุษบาและจรงกา อิเหนารู้สึกเสียใจจนหมดสติไป จึงได้รับการบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“สองกษัตริย์นั่งแนบแอบบองค์	สุริยวงศ์พร้อมพรั่งทั้งหมด
-----------------------------	----------------------------

พิศพัตรรู้รักแล้วรันทด
หมอนวดก็เข้าหวดฟัน
แก้ไขเท่าไรไม่เคลื่อนคลา

ให้ประกอบโอสถเป็นโกลา
หมอยาช่วยกันพร้อมหน้า
พระยอดฟ้าแน่นิ่งไม่ดิ้นกาย”
(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๔๙)

- ตอนที่ท้าวกะหมังกุหนิงตามหมอลงมารักษาวิหยาสะกำซึ่งหลงรูปนางบุษบา จนล้มป่วย ซึ่งหมอลงยังไม่ทราบสาเหตุที่แน่ชัด จึงวิเคราะห์ว่าอาการน่าจะเกิดจากการที่วิหยาสะกำอาจมีอาการเคล็ดขัดยอกจากการเดินป่าและขี่ม้า ดังข้อความว่า

“.....
หมอนวดก็กัมประนมการ
อันพระโรคจะหายเห็นยังลึก
เป็นเพื่อพระองค์ทรงอาชา

.....
เข้าไปอยู่งานช้างที่
เพราะเส้นอัมพฤกษ์นั้นพานกล้ำ
ไปเล่นป่าไล่หมุ่มฤๅศี”
(อิเหนา.๒๕๔๓: ๒๔๓)

การบำบัดอาการเจ็บป่วยด้วยการนวดที่ปรากฏในวรรณคดีข้างต้น น่าจะตรงกับวิธีการนวดเพื่อแก้อาการข้อเท้าแพลงที่เกิดจากเส้นเอ็น พังผืด และกล้ามเนื้อที่ยึดรอบข้อเท้าถูกยืดออกหรือฉีกขาดเนื่องจากถูกกระแทกหรือได้รับความกระทบกระเทือน ซึ่งต้องใช้เวลาในการรักษานานพอสมควร เหตุที่วิเคราะห์ว่าอาการข้างต้นเป็นอาการของผู้ป่วยข้อเท้าแพลงเพราะหากไม่ได้รับการรักษาที่ถูกวิธีผู้ป่วยมักเคลื่อนไหวร่างกายไม่ได้ และถึงแม้จะได้รับการนวดบำบัดก็จำเป็นต้องใช้เวลารอให้อาการบรรเทาอย่างยาวนานเช่นกัน แพทย์จึงกล่าวว่าอาการดังกล่าวเกี่ยวข้องกับเส้นอัมพฤกษ์

- ตอนที่อิเหนามีความเศร้าพระทัยเมื่อรู้ว่านางบุษบาต้องแต่งงานกับจรงกา จึงล้มป่วยลงและไม่มีแก้ไขที่จะประกอบกิจกรรมตามปกติใดๆ ร่างกายจึงยิ่งอิดโรย แต่เมื่อได้รับการฟื้นฟูสภาพจิตใจ อิเหนาก็มีกำลังใจที่จะรักษาความเจ็บป่วย โดยมีวิธีบำบัดรักษาดังข้อความว่า

“เมื่อนั้น
แต่ประชวรอยู่กว่าเดือนมา
อันข้อพระบาทนั้นปลกเปลี้ย
จึงสั่งให้ผูกกรวขึ้นไว้
ทั้งหยุดยออยู่จนหวดฟัน
ทั้งสร้งทั้งเสวยโภชนา

พระสุริยวงศ์เทวัญอัญญา
พระมิได้ลีลาไปแห่งใด
เพลี่ยไปไม่ย่ำดำนินได้
พระยุตราวเดินไปเดินมา
กลางคืนกลางวันเร่งรักษา
สักร้าหกวันก็บรรเทา”
(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๖๑)

การบำบัดรักษาอาการของอิเหนาดังข้อความนี้เป็นการทำกายภาพบำบัดแผนไทย ด้วยการบริหารข้อเท้าด้วยการฝึกเดินโดยการพุงตัวกับราวที่ผูกขึ้น และนวดบรรเทาอาการเจ็บป่วย พร้อมทั้งการรักษาสุขภาพและสุขอนามัยด้วยการรับประทานอาหารที่มีประโยชน์ พักผ่อนเพียงพอ อาการจึงทุเลาลงโดยเร็ว ซึ่งไม่มีความแตกต่างจากการทำกายภาพบำบัดของแพทย์แผนปัจจุบันแต่อย่างใด นับเป็นภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่สะท้อนให้เห็นถึงประสิทธิภาพในการรักษาความเจ็บป่วยด้วยการนวด

๓) สังข์ศิลป์ชัย

วรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัยกล่าวถึงการบำบัดรักษาโดยการนวดไว้ในตอนที่สังข์ศิลป์ชัยถูกผลัดตกเหว แต่ด้วยบุญบารมีเหล่าเทวดาจึงพากันมาช่วย และมีวิธีบำบัดรักษาเช่นเดียวกับมนุษย์ ดังข้อความว่า

“วางองค์ลงเหนืยยอดบรรพต
ลู่ไปทั่วทั้งกายา
ที่เจ็บปวดหายฉิบดังหยิบทิ้ง

.....

เอน้ำทิพย์รินรดเกศา
พวกเทวานวดพื้นให้บรรเทา
ทั้งรูปร่างงามยิ่งขึ้นกว่าเก่า

.....”

(สังข์ศิลป์ชัย.๒๕๔๕: ๕๒๙)

๔) ไชยเชษฐ์

วรรณคดีเรื่องไชยเชษฐ์กล่าวถึงการบำบัดรักษาโดยการนวดไว้ ดังนี้

- ตอนที่ท้าวสิงหลมาพบนางสุริยชาในป่า หลังจากที่นางถูกขับไล่ออกจากวัง ดังข้อความว่า

“อุ้มองค์ลูกน้อยกลอยใจ
ก้มเกล้าประณตบทมาลย์
เมื่อนั้น
แปลกนางสุริยชาโฉมยง
พิศดูเฝ้านี้มีริดา
ท้าวคอยประคองต้องตัว
ตรัสเรียกเท่าไรก็ไม่ขาน
พลงทรงนวดพื้นให้ทันที

ร้องให้เข้าไปตรงหน้าฉาน
นงคราญชวนชนสลบลง
ท้าวสิงหลเร่งคิดพิศว
ด้วยพระองค์รหาหุตามัว
เป็นโรมาสลบชวนหัว
ลู่ทั่วสรรพางนางเทวี
พระยามารเรียกหมออิงมี
เสนีนึงได้ไม่ช่วยกู”

(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕ :๒๔๕)

- ตอนที่พระไชยเชษฐ์สำนักผิดตามมารับนางสุริยชาที่เมืองท้าวสิงหล แต่นางไม่ให้ภัย พระไชยเชษฐ์เสียพระทัยจนหมดสติไป ท้าวสิงหลต้องช่วยบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“เห็นลูกเขยชอบชบสลับไสล
ไปหาลูกกูอีกำนัล

ก็ตกใจเรียกหมอปากคอสัน
พลางเข้าหวดฟันสั้นเหื่อตัว”

(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕: ๒๙๔)

- ตอนที่นางสุวิญชาพบว่าพระไชยเชษฐ์หมดสติไปด้วยความเสียพระทัยที่นางไม่ยอมคืนดี จึงรีบเข้าบำบัดรักษาพระสวามี ดังข้อความว่า

“ถึงปราสาทบิดาเห็นสามี
ลืมนองคัลลิมอายกำนัลนาง
แล้วเอาสุคนธ์อมชโลมให้
ลืมนายลั่นกลัวพระอาญา

ไม่ไหวติงอินทรีย์เหมือนผีสิง
เข้านั่งหนุนปฤษฎางค์ภัสดา
นางรำไรเรียกร้องเป็นหนักหนา
ออกปากว่าข้าจะดีด้วยแล้ว”

(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕: ๒๙๕)

๕) สังข์ทอง

วรรณคดีเรื่องสังข์ทองกล่าวถึงการบำบัดรักษาโดยการหวดไว้ในตอนที่เขยทั้งหกแพ้เจ้าเงาะในการแข่งขันหาปลา และจะเข้ามารุมทำร้ายเจ้าเงาะ แต่เจ้าเงาะป้องกันตัวไว้ได้ โดยตอกลงกลับไปแผลของเขยใหญ่ จนต้องทำการบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“เขยใหญ่ย่างเท้าก้าวถล่ำ
ล้มลงกลอกคอทำท้อแท้

เงาะตำต่อยจุมูกถูกแผล
เมียมมาแก้ช่วยทุบตันคอ”

(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๑๒๕)

ข้อความในวรรณคดีเรื่องสังข์ทองตอนนี้ แม้ไม่ได้กล่าวว่าเป็นการหวด แต่โดยทั่ว
ไปการใช้กำปั้นทุบตามเหื่อตัวเบา ๆ ก็นับว่าเป็นการหวดวิธีหนึ่งและแม้ข้อความไม่ได้ระบุว่าการช่วยทุบตันคอของมเหสีเขยใหญ่นั้นเพื่อช่วยในเรื่องใด แต่ก็พอจะคะเนได้น่าจะเป็นการบรรเทาอาการเคล็ดขัดยอกที่เกิดขึ้น

๖) คาวี

วรรณคดีเรื่องคาวีกล่าวถึงการบำบัดรักษาโดยการหวดไว้ในตอนที่นางคันธมาลีมเหสีของท้าวสันนุราชรู้ความจริงว่าหลวิชัยปลอมตัวมาเป็นฤๅษี โดยสมรู้ร่วมคิดกับพระคาวี ผลักท้าวสันนุราชจมกองไฟสิ้นพระชนม์ แล้วอ้างตัวเป็นท้าวสันนุราช ครองรักกับนางจันท์สุดา ดังข้อความว่า

“เห็นนางนึ่งแนเข้าแก้ไข
บ่างวิ่งไปเรียกหมอพลวัน

อกใจระรัตัวสั้น
หวดฟันค้อยฟันสมประดี”

(คาวี.๒๕๔๕: ๔๖๙)

จากข้อมูลในวรรณคดีที่ศึกษาครั้งนี้ พบว่าการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยด้วยการนวด มักใช้ในกรณีที่ตัวละครเป็นลมและหมดสติ เนื่องจากตัวละครมีความไม่สบายใจ ทุกข์โศก ตกใจ หรือเสียใจจนเกินไป สภาวะเปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหันทางอารมณ์จึงส่งผลกระทบต่อระบบไหลเวียนโลหิตในร่างกาย รวมไปถึงระดับความดันโลหิตที่อาจสูงหรือต่ำจนเกินไป ทำให้ร่างกายปรับสภาพไม่ทัน จึงเกิดอาการเจ็บป่วยที่เรียกว่าเป็นลมหรือสิ้นสติ เมื่อตัวละครมีอาการเช่นนี้จะมีการบำบัดรักษาโดยการนวด เพราะการนวดเป็นการคลายกล้ามเนื้อ และทำให้เลือดลมเดินสะดวก

สำหรับการนวดเพื่อแก้ไขอาการเป็นลมนั้น ปรากฏในเว็บไซต์สมุนไพรดอจคอม (๒๕๕๑: ออนไลน์) ว่ามีขั้นตอนดังนี้

- ๑) ใช้นิ้วหัวแม่มือกดจุดร่องใต้จมูก คลึงเบา ๆ นิ้วที่เหลือประคองไว้ได้คาง
- ๒) คว่ำฝ่ามือผู้ป่วย ใช้นิ้วหัวแม่มือกดจุดง่ามนิ้วระหว่างนิ้วหัวแม่มือกับนิ้วชี้

ประมาณ ๒-๓ นาที

- ๓) ใช้ปลายนิ้วทั้งสี่ซ้อนกัน กดจุดลิ้นปี่ นับ ๑-๓ ปล่อย แล้วเริ่มกดใหม่
- ๔) กดจุดตามแนวขา เพื่อช่วยให้การไหลเวียนโลหิตสะดวกขึ้น จากนั้นใช้ผ้า

ชุบน้ำสะอาดเช็ดตามใบหน้าและลำตัวของผู้ป่วย ก่อนพาไปนอนพักยังที่ที่อากาศถ่ายเทสะดวก อาการ จะดีขึ้นตามลำดับ

นอกจากนี้ สิ่งหนึ่งที่ปรากฏในวรรณคดีทุกเรื่อง คือการใช้น้ำสะอาดลูบตัวของผู้หมดสติ และเป็นลม เนื่องมาจากความเย็นของน้ำช่วยให้ผู้ป่วยรู้สึกผ่อนคลายและประสาทสัมผัสบริเวณผิวหนังถูกกระตุ้นให้ทำงาน ร่างกายจึงสามารถปรับสภาพให้คืนสู่ความเป็นปกติได้ตามลำดับนั่นเอง

การนวดแผนไทยหรือหัตถเวชแผนไทย นับเป็นวิธีการบำบัดรักษาโรคแบบดั้งเดิม ที่มีประสิทธิภาพและได้รับการยอมรับอย่างต่อเนื่องจวบจนปัจจุบัน เพราะการบีบนวดเพื่อบรรเทาความเจ็บปวดถือเป็นสัญชาตญาณเบื้องต้นของมนุษย์ เริ่มต้นจากการบีบนวดตัวเอง คนในครอบครัว เพื่อนบ้าน แล้วจึงพัฒนามาเป็นวิชาชีพตามลำดับ การบำบัดความเจ็บไข้ได้ป่วยด้วยการนวดนั้นมีหลักฐานปรากฏตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงเกี่ยวกับการแบ่งส่วนราชการ กล่าวถึงกรมหมอนวด มีการมอบตำแหน่งหลวง ขุน หมื่น พัน เช่นเดียวกับข้าราชการฝ่ายต่างๆ แม้แต่ชาวต่างชาติก็บันทึกเรื่องการรักษาความเจ็บป่วยด้วยการนวดเอาไว้ เช่น จดหมายเหตุของราชทูตลาอูแบร์ เป็นต้น ดังที่แพทย์หญิงเพ็ญภา ททรัพย์เจริญ(๒๕๔๕: ๒๖) กล่าวไว้ในหนังสือการแพทย์แผนไทย สายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรมว่า ในเมืองไทยนั้นถ้าใครเจ็บป่วยก็จะเริ่มทำเส้นสายให้ยืดโดยให้ผู้ชำนาญในทางนี้ขึ้นไปบนร่างกายคนไข้แล้วใช้เท้าเหยียบ หึงมีครรภ์ก็มักใช้ให้เด็กเหยียบเชื่อว่าเพื่อให้คลอດบุตรง่าย

การวางแผนไทยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ การหนดแบบราชสำนักและการหนด
 เชลยศักดิ์ ความแตกต่างของการหนด ๒ ประเภทนี้ คือ การหนดแบบราชสำนัก หมายถึงการ
 หนดสำหรับพระมหากษัตริย์และเจ้านายชั้นสูง การหนดจึงจำเป็นต้องพิถีพิถัน ละเอียดย่อนและ
 ถูกต้อง แพทย์ผู้ทำการหนดต้องมียศความรู้ในเรื่องเส้นประธานสิบ ดังที่ปรากฏในคู่มือการ
 อบรมนวดไทย โครงการพัฒนาตำราการแพทย์แผนไทย(ม.ป.ป: ๘๘-๑๑๓) ว่าเส้นประธานสิบ
 การเกิดโรค ได้แก่

๑) เส้นนิทาพิการ ทำให้ปวดศีรษะ เป็นไข้ ตาพร่ามัว ชัก บางครั้งหากมีอาการ
 ลมปะกังกำเริบด้วยจะทำให้เป็นไข้สันนิบาต

๒) เส้นปิงคลาพิการ ทำให้ใบหน้าแดง ตาแดง บางครั้งอาจเป็นหนักถึงขั้น
 สิ้นสติ วิธีแก้ให้หนดตามเส้นปิงคลา ตั้งแต่กระหม่อม ตา ไผ่ผม และต้นคอ

๓) เส้นสุมนาพิการ หากเกิดจากลมบาทจิตจะทำให้เสียจริต พูดเพ้อเจ้อ วิธี
 แก้ให้หนดตามเส้นสุมนาอย่างแผ่วเบา เมื่ออาการดีขึ้นให้วางยาสหอมหรือรสมขมิ้น ไม่ควรวางยา
 รสเย็นหรือร้อน

๔) เส้นกาลทารีพิการ ทำให้มีอาการชา หนาวสั่น โดยเกิดจากการกิน
 อาหารผิดสำแดง เมื่อนวดตามเส้นกาลทารีแล้วให้วางยาปถวีธาตุ

๕) เส้นสหัสรังษีพิการ (ตาซ้าย) ทำให้เจ็บกระบอกตา วิงเวียน ลืมตาไม่ขึ้น
 ให้หนดไล่ไปตามเส้น

๖) เส้นทวารีพิการ (ตาขวา) เกิดได้กับดวงตาทั้งสองข้างหรือเกิดที่ตาขวา
 ข้างเดียว อาการรุนแรงกว่าเส้นสหัสรังษี หากเกิดกำเริบบ่อย ๆ จะเป็นโรคปัตคต เกิดจากการ
 รับประทานอาหารหวาน มัน วิธีแก้ ให้หนดท้องไล่ตามเส้นไปที่ต้นคอ

๗) เส้นจันทกฐังพิการ (หูซ้าย) ทำให้เกิดลมปวดในโสต วิธีแก้ คือนวดไล่
 ไปตามเส้นจันทกฐัง

๘) เส้นทຸຣິງพิการ (หูขวา) ทำให้เกิดอาการหูตึง หูอื้อ วิธีแก้ ให้หนดตามเส้น
 ทຸຣິງบริเวณใบหู หากอาการไม่คลายลง ให้หนดไปจนถึงบั้นเอว และประคบยาเกิน

๙) เส้นสิขินีพิการ ทำให้เกิดอาการปัสสาวะขุ่น เจ็บหัวเหน่า หากเป็นในเพศ
 ชาย เกิดจากองคชาต หากเกิดในเพศหญิง เกิดจากมดลูก วิธีแก้ ให้หนดเส้นที่ขวางเส้นดังกล่าว
 บริเวณบั้นเอว สะโพก ท้องน้อย แล้วประคบยารับประทาน

๑๐) เส้นสุขุมังพิการ ทำให้รู้สึกตึงทวาร อึดอัดแน่นท้อง เกี่ยวข้องกับระบบ
 ขับถ่าย วิธีแก้ ให้หนดท้องน้อย โดยกดให้รู้สึกเสียวไปที่ทวาร จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่า
 เส้นประธานสิบในร่างกายมนุษย์มีความเชื่อมโยงกับระบบอวัยวะในส่วนอื่นทุกระบบ หากจุดใดจุด
 หนึ่งเกิดความไม่ปกติขึ้น ก็จะทำให้ระบบต่างๆ ในร่างกายพลอยผิดปกติตามไปด้วย

สำหรับการหนดเชลยศักดิ์ คือ การหนดของสามัญชนทั่วไป ไม่มีพิธีรีตอง หรือความ
 ละเมียดละไมเท่าการหนดแบบราชสำนัก หวังผลเพื่อบรรเทาความเจ็บปวดของอวัยวะส่วนต่าง
 ๆ การหนดเชลยศักดิ์จึงสามารถใช้ทั้งมือ เท้า เข่า ศอก และอวัยวะทุกส่วนของผู้นวดเพื่อบรรเทา

ผ่อนคลายเส้นและกล้ามเนื้อของผู้ป่วย อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นการนวดแบบราชสำนักหรือ การนวดเชลยศักดิ์ย่อมมีผลลัพธ์ที่ไม่ต่างกัน กล่าวคือ การบำบัดด้วยการนวดทั้ง ๒ ประเภท ส่งผลให้มีการลดการเกร็งตัวของกล้ามเนื้อส่วนต่างๆ เพิ่มระบบการไหลเวียนที่ดีของโลหิตและ น้ำเหลือง ช่วยกระตุ้นระบบประสาท เพิ่มประสิทธิภาพของระบบทางเดินหายใจ รวมทั้งบำบัด ความเครียดฟื้นฟูสภาพจิตใจของผู้ป่วยจากการสัมผัสอีกด้วย

การบำบัดความเจ็บป่วยด้วยการนวดสามารถใช้ร่วมกับสมุนไพร ได้แก่ การประคบ สมุนไพร หรือเรียกว่าลูกประคบ การประคบสมุนไพรนิยมใช้หลังจากเสร็จสิ้นการนวดแล้ว เพราะตัวยาสมุนไพรจะซึมซาบผ่านผิวหนังเข้าสู่ร่างกาย ทำให้เนื้อเยื่อพังผืดยืดตัวออก ลด อาการเกร็งของกล้ามเนื้อ บรรเทาปวด ลดอาการบวม เพิ่มระบบไหลเวียนโลหิตที่ดีให้กับ ร่างกาย เนื่องจากตัวยาสมุนไพรที่บรรจุในลูกประคบมักประกอบไปด้วยเหง้าไพลสด เหง้า ขมิ้นชันและเหง้าขมิ้นอ้อย ตะไคร้ พิมเสน ซึ่งมีคุณสมบัติ แก้ฟกช้ำ เคล็ด ชัด ยอก สมานแผล บางครั้งก็มีใบส้มป่อย ซึ่งมีคุณสมบัติแก้เส้นเอ็นหย่อน และเถาเอ็นอ่อน ซึ่งมีคุณสมบัติแก้เส้น เอ็นตึง บำรุงเส้นเอ็นประกอบอยู่ด้วย

๔.๒.๒ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ

การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจส่วนใหญ่ที่ปรากฏในวรรณคดี มักเป็นเรื่องของ อารมณ์และความรู้สึกในด้านความเศร้าโศก ผิดหวัง ไม่สมปรารถนาจนนำไปให้เกิดความ เจ็บป่วยทางกายตามมา วิธีการรักษาจึงมักเป็นพิธีทางไสยศาสตร์ เนื่องจากเรื่องของอารมณ์ และความรู้สึกที่ก่อให้เกิดโรคร้ายขึ้นนั้น ผู้คนในยุคนั้นยังไม่เข้าใจว่าเป็นผลมาจากกระบวนการ ของระบบความสัมพันธ์ระหว่างร่างกายและจิตใจ จึงมักโทษว่าเป็นเรื่องที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูตผี ปีศาจบันดาลให้เกิดขึ้น จนเกิดแนวคิดทางความเชื่อในเรื่องกรรมเวรที่เกี่ยวข้องกับความ เจ็บป่วย และมีพิธีกรรมในการบำบัดรักษาโรคเกิดขึ้น ซึ่งกระบวนการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย ทางใจ มิได้มีความแตกต่างไปจากความเจ็บป่วยทางกายแต่อย่างใด กล่าวคือ เริ่มที่การ วิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค เช่น ชักประวัติและตรวจอาการก่อน หลังจากนั้นก็ทำ การรักษา ฟื้นฟูและป้องกันความเจ็บป่วย ดังนี้

๔.๒.๒.๑ การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค แพทย์จะซักถามผู้ป่วยหรือญาติ อย่างละเอียดว่าก่อนเจ็บป่วยมีอาการใดบ้างมาก่อน หรือเกิดอาการหลังจากไปทำอะไรมา เช่น เข้าป่า ตากแดดตากลม และสอบถามอาการปัจจุบัน ว่ามีอาการปวดศีรษะ อาเจียน หรืออาการ เจ็บป่วยตามร่างกายหรือไม่ ดังที่สุภาพร อาจเดช (๒๕๔๔: ๖๓) กล่าวว่าแพทย์จะกระตุ้นให้ ผู้ป่วยแสดงสิ่งที่อยู่ในจิตใจออกมาด้วยคำถามที่ผู้ป่วยได้แสดงความคิดเห็น ซึ่งหมอจะสังเกต จากพฤติกรรมที่ผู้ป่วยกระทำ ได้แก่ การสบตา การควบคุมอารมณ์ รวมทั้งอาการทางร่างกาย ผิวพรรณ อวัยวะส่วนต่างๆ พฤติกรรมการกินอยู่หลับนอนของผู้ป่วย เพราะผู้ป่วยที่เชื่อว่า เจ็บป่วยจากสาเหตุเหนือธรรมชาติมักจะไม่นับตาคู่สนทนา พุดในเรื่องที่ไม่เคยพูดหรือแสดง ออกมาก่อน รวมถึงอาจมีอาการปวดบวมบางส่วนของร่างกาย ผิวพรรณ หน้าตาหมองคล้ำ กิน ไม่ได้นอนไม่หลับ และควบคุมอารมณ์ไม่อยู่ จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าความเจ็บป่วยที่ไม่

สามารถหาสาเหตุแห่งโรคได้ หรือเจ็บป่วยเรื้อรังไม่หายขาด ซึ่งมีสาเหตุมาจากความกระทบกระทั่งทางจิตที่แบ่งออกเป็นสองประเภท คือ เหตุการณ์ที่มีผลต่ออารมณ์และความรู้สึก ความวิตกกังวล ความเศร้าโศก ผิดหวังกับชีวิต โรคทางจิตเวชเป็นอาการทางจิตที่เกิดจากความผิดปกติของสมอง ทำให้การรักษาด้วยยาสมุนไพรหรือการนวดเพื่อบำบัดอาจไม่เกิดประสิทธิภาพที่ดี และเมื่อผู้ป่วยมีพฤติกรรมที่ผิดแปลกไปจากคนปกติ โดยอาจจะร้องไห้โดยไม่ทราบสาเหตุ พูดคุยไม่รู้เรื่อง เห็นภาพหลอน หรืออาละวาดโวยวาย คนใกล้ชิดก็จะโทษว่าเป็นการกระทำของภูติผีปิศาจ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังที่ปรากฏในวรรณคดี ดังต่อไปนี้

๗) อิเหนา

วรรณคดีเรื่องอิเหนากล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของความเจ็บป่วยทางใจไว้หลายตอน ดังนี้

- ตอนที่นางบุษบามีความทุกข์ใจที่ต้องแต่งงานกับจรกา ความไม่สบายใจจึงสะท้อนสู่ความไม่สบายกาย ดังข้อความว่า

“กิริยาอาการก็เห็นดี	จะมีโรคาก็หาไม่
หน้าจะเคราะห์ร้ายไม่สบายใจ	จึงหมองมัวไปกว่าทุกวัน”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๑๓)

- ตอนที่สังคามะระตามีความทุกข์เพราะความคิดถึงบ้านจึงมีอาการ ดังนี้

“.....	
ที่เคยเห็นอยู่เป็นอดีตา	แต่ว่าพานผอมครันไป
ลืมนเลยเสวยสรลงหลับนอน	ฤาจะใจทุกข์ร้อนเป็นไหน
เรานี้จะตั้งหน้าแต่อาลัย	เห็นจะไม่ได้กลับไปธานี”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๓๗๔-๓๗๕)

- ตอนที่อิเหนาหลงรักนางจินตะหราและมีความมุ่งมั่นปรารถนาที่จะได้เชยชมนางกระทั่งมีความกลัดกลุ้ม ดังข้อความว่า

“พระหัตถ์ซ้ายกายเขนยคะเห็งคิด	เจ็บจิตประชวรเช่นเป็นไข้
แสนกระสั่นรันทดหฤทัย	พระมิได้วายอาวรณ์ร้อนรน”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๗๐)

- ตอนที่ท้าวทุเรปันแจ้งต่อท้าวดาหาว่าอิเหนาสำนึกในความผิดที่เคยปฏิเสธการแต่งงานกับนางบุษบาจนเกิดความทุกข์ ดังข้อความว่า

“ด้วยตัวได้ทำความผิด
 พี่เห็นเศร้าศรีนวิวรรณ
 จนมอมผิตรูปชูปทรงนักษ

.....

สุดที่จะคิดผ่อนผัน
 หน้าจะคร่ำครวญครันด้วยเสียใจ
 ผิวพักตรมัวคล้ำดำไหม้

.....”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๓๘)

- ตอนที่ยาหรรณหลงรักหญิงสาวที่ตนไม่รู้จัก จึงเกิดความทุกข์ใจขึ้น ดังข้อความว่า

“เจ้าอย่าได้พะวงสงสัย
 ดูน้องก็น่าปราณี
 แม้ว่าเป็นโรคอื่นไกล
 อันไข้ใจนี้สุดปัญญา

นานไปจึงจะเห็นจริงพี่
 ฝ่ายผมมดงมีโรค
 จะไม่พอเป็นโรหนักหนา
 ที่จะรักษาพยาบาล”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๗๙๖)

- ตอนที่ประสันตหายอกล้อสังคามาระตาซึ่งกำลังมีความรักหรือเรียกว่าอยู่ในช่วงข่าวใหม่ปลามันจนร่างกายผ่ายผอม โดยเปรียบเปรยว่าอาการที่เป็นน่าจะเป็นเหตุมาจากญาติที่เมืองลำสาซึ่งเป็นเมืองของนางกุสุมาลวดีผู้รักของสังคามาระตา และหากจะรักษาให้หายก็ต้องใช้หมอยาจากเมืองนั้น ดังข้อความว่า

“ปีศาจร้ายกาจราวี
 ทั้งอาเพศผีซ้ำด้าพลอย
 แล้วซุบซิดไปทั้งกายา
 จำต้องหาแพทย์เมืองลำสา
 ละไว้จะกำเริบรุ่มนวย

ให้ภูมิประชวรกลับมา
 ดูเป็นรื้อดังรอยนขา
 หมออื่นจะรักษาเห็นไม่คลาย
 มาแก้ผีกระทำจึงจะหาย
 ยิ่งจะร้ายแซ่ซนขึ้นกว่านี้”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๙๖๓)

- ตอนที่อิเหนามีความกลัดกลุ้มไม่รู้จะหาทางขัดขวางการแต่งงานระหว่างนางบุษบากับจรงกาได้อย่างไร จนมีอาการดังข้อความว่า

“เมื่อนั้น
 ได้ยินเสียงฆ้องกลองก้องไป
 ทั้งอดโภชนาหลายวัน
 วาตะปะทะขึ้นมา

ระเด่นมนตรีเร่งหมั้นไหม้
 ยิ่งกลัดกลุ้มคลุ้มในวิญญาน
 กำลังนั้นก็ถอยลงหนักหนา
 พระราชาไม่รู้สมประดี”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๔๘)

๘) ขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของความเจ็บป่วยทางใจไว้หลายตอน ดังนี้

- ตอนที่นางพิมพิลาไลยมีความทุกข์เนื่องจากคิดถึงขุนแผนซึ่งต้องจากไปปรียังนครเชียงใหม่ กระทั่งมีอาการ ดังข้อความว่า

“รำลึกคิดตื่นทุกคืนคอย
นอนวันฝันเห็นให้เป็นไป
อยู่อยู่แล้วก็จู่ออกจากห้อง
เพิกขื่นเป็นไข้ไม่คืนคง

แต่ละห้อยหาหลับสนิทไม่
หลงใหลเพื่อพูดดังผีสิง
หัวเราะร้องรำเรอละเมอหลง
แต่ทรุดทรุดแล้วทรงเสมอไป”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๒๓๐)

- ตอนที่ขุนช้างคิดถึงนางวันทองซึ่งหนีไปกับขุนแผน หลังจากที่แต่งงานกับตน เนื่องจากทะเลาะขุนแผนที่พานางลาวทองกลับมาจากการรบกับเชียงใหม่ แต่เมื่อขุนแผนลอบขึ้นเรือนขุนช้างกลางดึกเพื่อปรับความเข้าใจ นางวันทองซึ่งยังมีเยื่อใยต่อขุนแผนอยู่จึงตัดสินใจหนีเข้าป่าไปกับขุนแผน ขุนช้างเต็มไปด้วยความเศร้ากระทั่งมีอาการต่าง ๆ ดังข้อความว่า

“.....
เฝ้าฝันถึงวันทองทุกเวลา
นั่งไม่เป็นสุขลุกขึ้นยืน
หลับตาลงไม่ได้ให้เห็นผี
นอนสะดุ้งเป็นกุ่มเต้นไม่เว้นวัน

แต่ปวดท้องนอนคร่ำทุกคำคืน
ข้าวปลากินไม่ได้ให้ขมขื่น
พอมื่อยหลับกลับตื่นนัยน์ตาช้ำ
เพิกขื่นให้เห็นนี้แล้วเห็นนั้น
แต่ไก่อ้นจนสายไม่คลายเลย”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๕๐๘)

๙) ไชยเชษฐ

วรรณคดีเรื่องไชยเชษฐกล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมมุติฐานของความเจ็บป่วยทางใจไว้ในตอนที่นางศรีสุริยามเหสีของพระไชยเชษฐมากระแนะกระแหนพระองค์ที่วิตรุกข์ร้อนถึง นางสุริยาที่ถูกขับไล่ออกจากวัง เนื่องจากถูกกลั่นแกล้งว่าคลอดลูกออกมาเป็นท่อนสัก ดังข้อความว่า

“สมเพชเวทนาน่าหัวร่อ
รู้กระนั้นขับเมียเสียทำไม

ทุกข์ร้อนนอนหงอเหมือนจับไข้
แล้วจะมาอาลัยเมื่อปลายมือ”
(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕: ๒๕๗)

๑๐) สังขศิลป์ชัย

วรรณคดีเรื่องสังขศิลป์ชัยกล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของความเจ็บป่วยทางใจไว้ในตอนที่ท้าวเสนากุญเข้าใจผิดคิดว่านางเกสรสมณทาถูกผีเข้า เนื่องจากนางเกสรสมณทารู้ความจริงว่าพระศรีสันท์หลานชายองค์ใหญ่ของท้าวเสนากุญพยายามฆ่าสังขศิลป์ชัยเพื่อไม่ให้กลับมาแย่งราชบัลลังก์ แต่เมื่อพูดออกไปกลับไม่มีใครเชื่อ นางจึงกลัดกลุ้มคลั่งคลั่งดังข้อความว่า

“.....

.....

อันพระน้องนางนารีนิรมล

เป็นพิกลจริตจิตคลั่งไคล้

เหตุเพระยักร้ายที่วายปราน

ประจำองค์นคราญให้หลงไหล

จงหาหมอหลวงทั้งปวงไซ้

มาดูแลแก้ไขให้หายตา”

(สังขศิลป์ชัย. ๒๕๔๕: ๕๒๐)

การวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรคที่เกิดจากความเจ็บป่วยทางใจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ปรากฏในวรรณคดี มักวิเคราะห์ว่าเกิดจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูตผีและสิ่งที่ไม่มีความดีตนบันดาลให้เป็น จากนั้นจึงทำการบำบัดรักษาควบคู่ไปกับการฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วย เนื่องจากยังไม่มีการศึกษาเรื่องความรู้สึกรู้ใจของจิตใจที่สัมพันธ์กับอารมณ์ซึ่งสามารถส่งผลสู่ระบบการทำงานของร่างกายดังเช่นปัจจุบัน

๔.๒.๒.๒ การบำบัดรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจ ความเจ็บป่วยทางใจมักบำบัดรักษาพร้อมกับการฟื้นฟูและการป้องกันด้วยพิธีกรรมมากกว่าที่จะใช้สมุนไพรหรือหัตถเวช โดยกระบวนการบำบัดรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันเริ่มจากแพทย์จะนั่งทางในหรือเรียกว่าส่องโรคเพื่อวินิจฉัยอาการ สุภาพร อาจเดช (๒๕๔๔: ๖๓) กล่าวว่า การส่องโรคถือเป็นขั้นตอนสำคัญที่จะทำให้รู้ว่าความเจ็บป่วยที่หาสาเหตุไม่ได้เกิดจากอะไร โดยแพทย์หรือที่นิยมเรียกว่าหมอธรรมจะนั่งสมาธิระลึกถึงคุณครูบาอาจารย์ พระพุทธ พระธรรม สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายให้มาแจ้งต่อหมอธรรมว่าความเจ็บป่วยครั้งนี้เกิดจากอะไร พร้อมกับถามว่าควรรักษาอย่างไร แล้วแพทย์จะนัดวันประกอบพิธีกรรมเพื่อขอขมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพราะแพทย์จะวิเคราะห์อาการผู้ป่วยว่าเกิดจากการลบหลู่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เจ้าป่าเจ้าเขาขณะเดินทางท่องเที่ยวหรือไปประกอบกิจธุระ หรือลบหลู่ผีบ้านผีเรือน วิญญาณบรรพบุรุษ จึงควรรวดมนต์ เช่น ไหว้ ขอขมาลาโทษ แล้วจึงตรวจดูฤกษ์ยามในการกำหนดวันประกอบพิธีกรรมเพื่อการบำบัดรักษา การฟื้นฟูและการป้องกันความเจ็บป่วยไม่ให้กลับมาอีกต่อไป

เอกสารการสอนมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (๒๕๓๙: ๕๔) กล่าวว่าพิธีกรรมรักษาโรคมักครอบคลุมไปถึงการแก้ไขเรื่องร้ายให้กลายเป็นดี ด้วยผู้ป่วยอาจกำลังประสบกับอุปสรรคต่างๆ ในชีวิตจนเกิดความวิตกกังวลอย่างรุนแรง หากควบคุมสติไม่ได้ก็อาจล้มป่วยหรือมีอาการทางจิต ตามประเพณีโบราณนั้น การบำบัด การฟื้นฟูและป้องกันโรคทางใจ จะให้ผู้ป่วยประกอบ

พิธีกรรมเพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดของปัญหาและสถานการณ์ โดยพิธีกรรมมีหลายแบบ ตั้งแต่การทำบุญกับพระสงฆ์ เช่น ตักบาตร ถวายสังฆทาน หรือมีจะนั้นก็เป็นการประกอบพิธีกรรมสะเดาะเคราะห์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่สรรพสัตว์และเจ้ากรรมนายเวร เป็นต้น จึงเห็นได้ว่าทางออกของการบำบัดรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจนั้น ได้อาศัยความเชื่อทางศาสนาเข้ามาเป็นตัวเชื่อม เช่น ความเชื่อในเรื่องกรรมเก่าอันจะนำความอัปมงคลต่างๆ มาสู่ชีวิต หรือความเชื่อในเรื่องวิญญาณและชีวิตหลังความตาย เนื่องจากสาเหตุแห่งการเกิดโรคส่วนใหญ่มักเกิดจากความเชื่อในสิ่งที่พิสูจน์ไม่ได้ อาทิ การถูกคุณไสย ได้แก่ การเสกหนังสือ เสกตะปูลงในท้อง การถูกภูตผีรบกวน ผีปอบ ผีพราย ผีกระสือ กระทั่งผีบรรพบุรุษ เป็นต้น การบำบัดรักษาจึงตอบสนองความเชื่อโดยเน้นเรื่องจิตใจเป็นสำคัญ เพราะจุดมุ่งหมายในการรักษาก็เพื่อให้เกิดผลทางด้านจิตใจของผู้ป่วย และผู้เกี่ยวข้องให้เกิดความสบายใจ เกิดกำลังใจ คลายวิตกกังวล และหายจากความเจ็บไข้ได้ป่วยทางร่างกายอันมีผลมาจากจิตใจที่อยู่ในภาวะอ่อนแอ ดังที่ปรากฏในวรรณคดี ต่อไปนี้

๑๑) ขุนช้างขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการบำบัดรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจไว้ในตอนที่ขุนแผนถูกจำคุก เนื่องจากไปขอพระพันวษาให้ปล่อยตัวนางลาวทองออกจากวัง ทำให้นางลาวทองมีความทุกข์หนักเมื่อต้องพลัดบ้านพลัดเมืองมาจากเชียงใหม่ มีคนที่รู้จักเพียงคนเดียวคือขุนแผน ก็ต้องมาพราดจากกัน จนกระทั่งล้มป่วยและต้องบำบัดรักษา ดังข้อความว่า

“จะกล่าวถึงวันทองผ่องใสภา
ล้มเจ็บเจียนตายมาหลายวัน
ไม่หายท่านยายก็รื้อนรน
แต่ประทุงยังรอไม่มรณา

อยู่กับมารดาของผัวขวัญ
มดหมอหากันมาวางยา
บวงบนเช่นวักเป็นหนักหนา
ทองประศรีรักษาก็สุดใจ

.....
เจ็บไข้ผัวมิได้อยู่เห็นหน้า
จะหมอมัวเพราะผัวนี้อยู่ไกล

.....
ถึงสิบหมอจะรักษาหาเหมือนไม่
โรคภัยจึงได้กลุ้มรุมร้อน”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๓๒๓)

๑๒) อิเหนา

วรรณคดีเรื่องอิเหนากล่าวถึงการบำบัดรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจไว้ในตอนที่ท้าวกะหมิงกุหนึ่งไม่สบายพระทัยที่วิหยาสะก่าล้มป่วยลง จึงทรงหาวิธีบำบัดรักษาต่างๆ นานา กระทั่งต้องฟังไสยศาสตร์ ดังข้อความว่า

“หมอมฤตปิศาจก็ทูลทัด
ต้องตั้งกิจกรรมทำบัตรพลี

ว่ารำเพราพัดต้องผี
วางไว้ใกล้ที่พระบรรทม

ปั้นรูปคนใส่ใหล่งผ้า
เสกซัดข้าวสารอ่านอาคม

ทั้งเหื่อปล่าปลาอย่ากลัวล้ม
มือถือใบมะยมปิดไป”
(อิเหนา.๒๕๔๓: ๒๔๓)

ในการบำบัตร์รักษา การฟื้นฟูและป้องกันความเจ็บป่วยทางใจนั้น เมื่อกระทำด้วยกรรมวิธีต่าง ๆ แล้วไม่ประสบผลสำเร็จ ประชาชนส่วนใหญ่ก็มักจะพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็นทั้งภูตผีและเทวดา โดยการบนบานเช่นไหว้เพื่อร้องขอต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มีเมตตาต่อตนเองหรือญาติมิตรที่กำลังเจ็บป่วย โดยเฉพาะวิญญาณบรรพบุรุษ ซึ่งพิธีกรรมในการบนบานเช่นไหว้นั้นก็แตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละท้องถิ่น

สำหรับพิธีบัตร์พลีนั้น เว็บไซต์พราหมณ์ 78.com (๒๕๕๑: ออนไลน์) ได้กล่าวถึงการทำบัตร์พลีไว้ว่า บัตร์ ในที่นี้ หมายถึง ใบตองกล้วยตานี ที่นำมาทำเป็นกระทงใส่อาหารที่จะกระทำการพลีให้แก่เทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บัตร์พลีจึงหมายถึง การถวายเครื่องเช่นไหว้โดยใช้ภาชนะที่ทำด้วยใบตองสำหรับใส่กับข้าว กุ้งพล่า ปลาอย่า หมากพลู บุหรี่ เงิน บัตร์พลีมี ๔ ลักษณะด้วยกัน คือ

๑) บัตร์พลีเทวดา ใ้บูชาเพื่อขอให้เทวดาประทานความสมหวัง

๒) บัตร์พลีเทพนพเคราะห์ ใ้บูชาดาวประจำวันเพื่อสะเดาะเคราะห์

๓) บัตร์พลีเจ้ากรุงพาลี ใ้บูชาพระภูมิเจ้าที่

๔) บัตร์พลีทั่วไป ใ้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผีสงนางไม้ เช่น การบูชาบัตร์พลีเพื่อให้หายเจ็บป่วยเครื่องเช่นนอกจากกุ้งพล่า ปลาอย่า หมาก พลู บุหรี่ เงินแล้ว ยังมีน้ำ เหล้า ตูกตาเสียกะบาล ซึ่งเป็นตูกตาที่ปั้นจากดินเหนียวใช้เป็นหุ่นแทนตัวผู้ป่วย โดยนำไปวางไว้ตรงทางสามแพร่ง หรือโคนต้นไม้ใหญ่เพื่อขอขมาที่เคยล่วงเกินและช่วยบันดาลให้หายจากความเจ็บป่วยเป็นต้น เมื่อเช่นไหว้ด้วยเครื่องบัตร์พลีแล้วก็มีการปรายข้าวสารเสก ซึ่งเป็นข้าวที่ได้ลงอาคมเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บริเวณพิธี รวมทั้งมีการโบกปิดใบมะยมในอากาศ เนื่องจากมีความเชื่อว่ามะยมเป็นต้นไม้ที่ป้องกันความเสื่อมถอยและป้องกันผีร้ายไม่ให้มาล้ากราย อีกทั้งยังเป็นต้นไม้ที่มีชื่อเป็นมงคล สามารถสร้างเมตตาตามหานิยมให้เกิดขึ้นได้

สำหรับพิธีทรงเจ้าเข้าผี ปรากฏดังนี้

“บัดนั้น
รับสั่งพระองค์ทรงธรณี
จึงหล่นลายอย่างดีมีเชิงต่อ
ประนมมือถือเทียนท่างงัน
หลับตาศักดิ์พยำเฝย
ลุกขึ้นเหลือกตาตูกนากลัว

ยายมดคนทรงลงผี
แล้วให้ตีโทนทับขึ้นฉับพลัน
ผ้าซมพุดคล้องคอเจดเงิน
ขัดสมาธิสองชั้นสั้นร้าว
กระดิกเท้าหาเรอแล้วส่ายหัว
โลดเต้นเล่นตัวไปมา

บัดนั้น
ไหว้พลทางถามกิจจา
เจ้าเสื้อเมืองฤาคือใคร
มีประสงค์สิ่งใดเร่งบอกกัน

บัดนั้น
แผดเสียงกริ้วกราดตวาดไป
อันถิ่นฐานเราอยู่เขาหลวง
มีผู้ทำให้ได้แค้นเคือง
อหังการอาจองทะหงศักดิ์
อย่าพักบวงบนให้บรรเทา

ลูกสมุนซึ่งนั่งอยู่พร้อมหน้า
ทำนมาแต่ไฉนนะเทวัญ
เหตุไฉนจึงเคืองขุนหุ่นหัน
จะสั่งเวรเทวัญให้ทันใจ
ยายมดขบฟันหันหลังให้
กุมิไฉ่เสื้อเมืองทรงเมือง
คนทั้งปวงนับถือลือเลื่อง
ไปไล่ฆ่าทรงเครื่องของเรา
ดูหมิ่นไม่รู้จักปู่เจ้า
แค้นหักจักเอาชีวิตไป”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๒๔๔-๒๔๕)

๑๓) สังข์ศิลป์ชัย

วรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัยกล่าวถึงการบำบัตรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจไว้ในตอนที่ท้าวเสนากุฎเรียกยายมดคนทรงเจ้าให้เข้ามารักษานางเกสรสมณทา เพราะพระองค์ปักใจเชื่อว่าพระขนิษฐาถูกผีเข้า ดังข้อความว่า

“บัดนั้น
ประนมมือถือเทียนงงัน
ฉวยขวดตีเมเหล้าจนเมามึน
ทำหน้าตาเบื้อวบุดพุดเพื่อ
เอ็งอย่าอยู่ไม่ได้เร่งไปเสีย
เอาเปิดไ้ไปกินเถิดเกลออา

นางท้าวไหว้ผีขมิขมัน
ทำตัวสั้นเทาหาเรอ
ลุกขึ้นเดินรำผย่าผยอง
ออกมุกกัณฑ์เกลอของกุมมา
มาโกรธซึ่งหลานเมียโยนักหนา
.....”

(สังข์ศิลป์ชัย.๒๕๔๕: ๕๒๒)

การทรงเจ้าเป็นพิธีกรรมในการบำบัตรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจอีกวิธีหนึ่งที่ได้รับการนิยมเป็นอย่างสูง เนื่องจากความเชื่อดั้งเดิมที่สืบทอดมาว่า ความเจ็บป่วยเกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติบันดาลให้เป็น โดยเฉพาะความเจ็บป่วยที่หาสาเหตุไม่พบอย่างความเครียด ความเศร้าโศกเสียใจ ความโกรธแค้น ซึ่งเป็นเรื่องของสภาวะทางอารมณ์ที่ส่งผลต่อระบบการทำงานของร่างกาย เป็นเรื่องซับซ้อนที่ผู้คนในสมัยรัชกาลที่ ๒ ยังไม่สามารถวิเคราะห์เช่นนี้ได้ จึงมองว่าความเจ็บป่วยที่ไม่อาจหาสมุฏฐานของการเกิดโรคได้นั้น เกิดจากผู้ป่วยกระทำผิดต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์และควรรักษาด้วยวิธีที่ปัจจุบันเรียกว่าจิตเวชพื้นบ้าน อันมีรายละเอียดปลีกย่อยในการประกอบพิธีแตกต่างกันไปตามภูมิลำเนา ท้องถิ่น และชุมชน แต่ส่วนใหญ่จะมีความคล้ายคลึงกันในรูปแบบของพิธีกรรม เช่น กระบวนการและขั้นตอนในการ

ประกอบพิธีทรงเจ้าของชาวบ้านหนองขาว จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น ดังที่เบญจรงค์ เมืองไทย (๒๕๔๓: ๑๔๒) กล่าวไว้ในพิธีทรงเจ้า: พิธีกรรมกับโครงสร้างสังคมที่หนองขาวว่า เมื่อเจ้าเริ่มประทับทรงจะเริ่มมีอาการหาวหลาย ๆ ครั้ง เนื้อตัวเริ่มสั่นมากขึ้นเรื่อย ๆ และมีอาการแตกต่างกันไปเมื่อเจ้าประทับทรงเต็มที่ อาจมีลุกขึ้นตบไม้ตบมือ ร้องห่มร้องให้ หรือแสดงอาการเจ็บปวด โดยเจ้าแต่ละองค์จะมีผ้าถุงที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ บางองค์ นุ่งโจง บางองค์นุ่งโจงกระเบน นุ่งซิ่น ซึ่งจะเลือกเอาเองหลังจากประทับร่างแล้ว โดยมีพี่เลี้ยงจัดเตรียมไว้ให้ ระหว่างประกอบพิธีกรรมจะมีการบรรเลงดนตรีไทยตลอดเวลา จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าแม้เวลาจะผ่านมาเป็นร้อยปีแต่พฤติกรรมที่ทรงทรงในปัจจุบันแสดงออกขณะทำพิธีรักษากับพฤติกรรมของตัวละครที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีนั้นมีความคล้ายคลึงกันอย่างเห็นได้ชัด

สำหรับผู้ที่สามารถประทับร่างทรงได้นั้น ชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นจะมีชื่อเรียกแตกต่างกัน แต่ส่วนใหญ่มักจะเรียกว่าหมอธรรมหรือหมอสงฆ์ ซึ่งเป็นบุคคลที่ผ่านการบวชเรียนมาแล้ว และประพฤตินอนอยู่ในศีลในธรรม สามารถติดต่อกับเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อสอบถามอาการเจ็บป่วยได้ตามความเชื่อของชาวบ้าน ซึ่งเป็นเรื่องที่อยู่เหนือการพิสูจน์มาตลอด

๑๔) อิเหนา

วรรณคดีเรื่องอิเหนากล่าวถึงการบำบัดรักษา การฟื้นฟู และการป้องกันความเจ็บป่วยทางใจไว้ ดังนี้

- ตอนที่อิเหนาป่วยเพราะไม่มีใครเห็นใจในความรักที่ทรงมีต่อนางจินตะหรา ประสันตาผู้เป็นพี่เลี้ยงจึงแจ้งต่อท่านเสนาบดีเมืองหมันหยาดถึงวิธีบำบัดและฟื้นฟูสภาพจิตใจขององค์อิเหนา ดังข้อความว่า

“พระโรคเรื้อรังประดังอยู่	ไม่สุดรู้มดหมอพอแก้ไข
ฤาษะรอยทรงกระบี่วันนีไซ้	จะเป็นไข้เนื้อขาดประหลาดนัก
ดูอาการที่ทำให้คร่ำครวญ	จะประจวบสิ่งใดไม่ประจักษ์
แม้ได้โอสถรสรัก	เห็นไม่พักหนวดฟันจะพลันคลาย
เจ้าจอมหม่อมมุลช่วยเมตตา	ช่วยเข้าไปขอยามาถวาย
ที่พระรื้อนรจนกระวนกระวาย	นั้นแหละเห็นจะหายเป็นมั่นคง”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๗๒)

- ตอนที่อิเหนาตัดสินใจเสด็จกลับเมือง เหล่าทหารที่ตามเสด็จมีความปีติยินดี จึงมีผลต่อสภาพร่างกาย ดังข้อความว่า

“บัดนั้น	เสนานายมุลขุนหมื่น
บ้างเดินรำทำเพลงเครื่องครื้น	ดีใจจะได้คืนไปพารา
ที่เจ็บป่วยจับไข้ได้ข่าว	ก็หายหนาวไม่พักห่มผ้า

เรียกเพื่อนสูบฝิ่นกินน้ำชา

พูดจาเข้าหยอกกันออกอึง”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๙๐)

นอกจากความเจ็บป่วยทางใจที่รักษาด้วยพิธีกรรมแล้ว ยังมีความเจ็บป่วยทางใจที่ส่งผลสู่ร่างกายและสามารถรักษาได้ด้วยพฤติกรรมบำบัด เช่น วรรณคดีเรื่องอิเหนาที่กล่าวถึงความเศร้าโศกจากความไม่สมปรารถนาในความรักของตัวละคร จนทำให้เกิดความเจ็บป่วยทางกายตามมา และปรากฏทางออกของการบำบัดรักษาด้วยได้รับความดูแลห่วงใยจากคนรัก หรือการพลัดบ้านพลัดเมืองจนทำให้เกิดความทุกข์ใจจนล้มป่วย เมื่อได้ข่าวคราวที่ทำให้สมหวังอาการเจ็บไข้ได้ป่วยก็ทุเลาลงได้โดยไม่ต้องมีการบำบัดรักษาด้วยวิธีใดๆ ทั้งสิ้น

- ตอนที่จรรยาได้เห็นภาพวาดของนางบุษบาแล้วตะลึงในความงามจนไม่สามารถควบคุมอารมณ์และร่างกายได้ ดังข้อความว่า

“พิศทวนรลัษณ์พักตรา

รสรักจึงเฝือกไฟกลบ

บัดนั้น

เข้าแก้ไขนวดพื้นบันพระองค์

ตั้งหยาดฟ้ามาแต่กระยาหั้น

ทรงธรรมชวนชบสลบไป

ตะมึงยาสาตำมะหงง

ค่อยดำรงได้สมประดีมา”

(อิเหนา.๒๕๔๓: ๙๒)

สำหรับความเจ็บป่วยทางใจที่เกิดขึ้นอย่างกะทันหัน ไม่จำเป็นต้องใช้ระยะเวลาหรือพิธีกรรมบำบัดแต่อย่างใด เช่นเดียวกับอาการของตัวละครที่ปรากฏในวรรณคดีข้างต้น ที่มีความตื่นเต้นเกินกว่าจะควบคุมอารมณ์ได้ ทำให้ร่างกายปรับสภาพไม่ทันจนเป็นลมไป การแก้ไขอาการเป็นลมที่เกิดจากอารมณ์เปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหัน จึงรักษาพยาบาลเช่นเดียวกับการเป็นลมเพราะสาเหตุอื่น ๆ คือใช้วิธีการนวดเพื่อเปิดทางให้เลือดลมเดินสะดวก และเมื่อร่างกายผ่อนคลาย ภาวะจิตใจกลับสู่ปกติ จังหวะการเต้นของหัวใจสม่ำเสมอ ระดับความดันโลหิตคงที่ อาการเจ็บป่วยก็จะคลายลงภายในเวลาไม่นาน

๔.๓ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย

ข้อมูลจากวรรณคดีที่ศึกษาครั้งนี้ พบว่าการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยเป็นกระบวนการที่สร้างความมั่นคงและอบอุ่นทางจิตใจให้แก่ผู้ป่วย ไม่ว่าจะเป็นความเจ็บป่วยทางกายหรือความเจ็บป่วยทางใจ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยจึงมักปรากฏในรูปแบบของพิธีกรรมต่างๆ อาทิ การสะเดาะเคราะห์ การทำขวัญ การทำบุญตักบาตร ทำบุญบ้าน ซึ่งปรากฏในวรรณคดี ดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้าง

ขุนแผน

วรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการฟื้นฟูและการป้องกันความเจ็บป่วยไว้ในตอนที่นางพิมพิลาไลยทุกข์ใจรอคอยขุนแผนกลับมาจากการรบ แต่ขุนช้างกลับนำข่าวร้ายมาแจ้งว่าขุนแผนเสียชีวิตแล้วพร้อมหลักฐานปลอม ทำให้อาการป่วยของนางพิมพิลาไลยยิ่งทรุดหนัก นางศรีประจันไม่รู้จะหันหน้าไปพึ่งใคร จึงใช้วิธีบนบานสานกล่าวมาฟื้นฟูความเจ็บป่วยของบุตรสาว ดังข้อความว่า

“ไม่รู้ว่าเป็นโรคสิ่งอันใด	คิดคิดผิดใจเป็นหนักหนา
ยาหมอให้กินสิ้นตำรา	เสียเงินสักตะกร้าไปได้แล้ว
อุตส่าห์เถิดนะเจ้ากินข้าวปลา	เอาใจไว้ทำออฟลายแก้ว
.....	
ปลอบลูกถูกต้องประคองมือ	กินข้าวต้มหรือแม่จะต้มให้
พูดจามาบ้างเป็นอย่างไร	หรือผีใครมาเข้าบอกเรามา
ลูกเต้าของเราทำไมมัน	พ่อพันศรผ้าขาวหรือไรขา
จะเช่นเหล้าข้าวทั้งเต้าปลา	ไม่รู้ว่ามีมาอย่าถือใจ
ช่วยลูกพอให้คลายหายขาด	จะทำบุญตักบาตรส่งไปให้
มัวแลปลิ้นปลิ้นตาอยู่ทำไม	ออพิมพ์เป็นไขมาช่วยกัน”
	(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๒๓๑)

ความเชื่อที่ว่าผีบรรพบุรุษสามารถทำให้เจ็บป่วยได้นี้มีสืบทอดกันมาช้านาน แพทย์แผนไทยเชื่อว่าผีมีอำนาจบันดาลให้มนุษย์เกิดความเจ็บป่วยได้ โดยมีผีอยู่หลายประเภท แตกต่างกันไปตามความเชื่อของบุคคลในท้องถิ่น แต่ผีที่เป็นความเชื่อร่วมกัน คือผีบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ไม่ว่า จะเป็นปู่ย่า ตายาย พ่อแม่ พี่น้อง หากผู้ที่อาศัยอยู่ในบ้านกระทำการที่ไม่ถูกต้องจนผีบรรพบุรุษ เกิดความไม่พอใจ ก็จะบันดาลให้เกิดโรคร้ายไข้เจ็บขึ้นกับบุคคลผู้นั้น และต้องทำการขอขมาลาโทษด้วยการเซ่นไหว้ ดังที่ปรากฏในวรรณคดีข้างต้น

และพิธีทำขวัญ ดังข้อความว่า

“จะทำขวัญเจ้าพิมพิลาไลย	ข้าวของจัดไว้ก็ใส่ลง
ยายศรีประจันตักขวัญลูก	ผัดผัดถูกถูกแก้วว่าหลง
ขวัญเอ๋ยอย่าเที่ยวไปในไพรพง	กลางดงคนเดียวอยู่เปลี่ยวดาย
อย่าหลงชมเสือสีห์หมีเม่น	กระแตกระเต็นเต็นตุ่นกระต่าย
อย่าหลงชมแรดช้างอยู่กลางทราย	ชะนีค่างนางกรายจะหลอนเลี่ยน
แล้วก็ตักข้าวปลาเข้ามาฟาด	โรคร้ายหายขาดบาดหนามเสี้ยน

เอาด้ายดำผูกมือร้อยด้ายเทียน
อยู่มาข้าวปลาก็กินได้
คลายคลี่มีเนื้อขึ้นทุกวัน

เปลี่ยนพิมพ์ผลัดชื่อวันทองพลัน
หลับใหลไม่เพื่อละเมอฝัน
ศรีประจันค่อยสำราญบานใจ”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๒๓๓)

การทำขวัญหรือการเรียกขวัญ เป็นการฟื้นฟูสภาพจิตใจของผู้ป่วยหลังจากหายจากอาการเจ็บป่วยในแต่ละครั้ง ซึ่งเป็นความเชื่อที่มีมาเนิ่นนานว่า ขวัญ คือสิ่งไม่มีตัวตน ลักษณะคล้ายจิต ที่อยู่คู่กับมนุษย์มาตั้งแต่เกิด และต้องประจำอยู่กับตัวตลอดเวลา หากมีเหตุให้ขวัญหนีออกจากร่าง เช่น ตกใจหรือเสียใจมากเกินไป ก็จะทำให้ผู้นั้นเกิดการเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้น โดยมีความเชื่อต่อไปอีกว่าเมื่อขวัญของผู้ใดหายไปจากร่าง ผู้นั้นก็จะไม่มีทางหายจากความเจ็บป่วยหรือความทุกข์ตรมในชีวิตจนถึงขั้นเสียชีวิตได้ เพื่อให้ขวัญกลับมาสู่ร่างจึงจำเป็นต้องมีพิธีเรียกขวัญขึ้น โดยมีขั้นตอน คือ

- ๑) เชิญหมอสูดมานั่งตรงข้ามกับผู้ที่ถูกเรียกขวัญ โดยให้ผู้ร่วมพิธีที่เป็นญาติสนิทมิตรสหายนั่งล้อมรอบ
- ๒) เจ้าภาพผูกแขนหมอสูดเพื่อเป็นการบูชาครู จากนั้นหมอสูดจรจัดรูปเทียนปักลงในบายศรี แล้วยกขันธ ๕ ขึ้นกล่าวคำไหว้พระ
- ๓) กล่าวอัญเชิญเทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายให้มาสร้างสิริมงคลในพิธี
- ๔) ผู้ถูกเรียกขวัญยื่นมือมาแตะบายศรี หมอสูดกล่าวคำสู่ขวัญ โดยผู้เข้าร่วมพิธีจะคอยกล่าวคำว่า “ขวัญเอยขวัญมา” จนกว่าหมอสูดจะกล่าวคำสู่ขวัญจบ
- ๕) หมอสูดพรมน้ำมนต์เพื่อขับไล่ความอัปมงคล
- ๖) ผูกแขนเจ้าของขวัญเพื่อความเป็นสิริมงคลและป้องกันขวัญออกจากร่างซ้ำอีก

กรณีการเจ็บป่วยของนางพิมพิลาไลยก็ทำพิธีสู่ขวัญตรงกับธรรมเนียมนิยมที่กระทำสืบต่อกันมาอย่างไม่มีผิดเพี้ยน แต่สิ่งที่น่าสังเกตคือ ในวรรณคดียุคนี้มักนิยมปราชัยข่าวสารแทนการพรมน้ำมนต์ อาจเป็นเพราะข่าวมีพระแม่โพสพเป็นมิ่งขวัญ และเป็นของคู่บ้านเรือนด้วยความเป็นสังคมเกษตรกรรม แต่ในปัจจุบันหากนำข่าวสารมาปราชัยแทนการรดน้ำมนต์ก็ดูจะเป็นการใช้ทรัพยากรที่สิ้นเปลืองเกินกว่าเหตุ และน้ำก็เป็นตัวแทนแห่งความบริสุทธิ์เยือกเย็น ธรรมเนียมในเรื่องใช้ข่าวสารจึงค่อยๆ หดหายไป

๔.๓.๒ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอิเหนา

วรรณคดีเรื่องอิเหนากล่าวถึงการฟื้นฟูและการป้องกันความเจ็บป่วยไว้ ดังนี้

- ตอนที่นางบุษบาเกิดความไม่สบายใจ ทำให้ผิพรรณหม่นหมอง พระบิดาจึงสั่งให้พระมารดาพานางบุษบาไปรดน้ำมนต์ตามความเชื่อที่ว่าพิธีดังกล่าวจะสร้างสิริมงคลให้กับชีวิต ดังข้อความว่า

“ให้ดาบสช่วยรดน้ำมนต์ให้
เห็นจะหายเคราะห์ร้ายรำคาญ

ระงับภัยเป็นสุขเกษมศานต์
เร่งพาเยาวมาลย์ไปบัดนี้”
(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๑๔)

และพิธีรดน้ำมนต์ มีดังนี้

“เมื่อนั้น
เข้าเสกน้ำทำในอาศรมนั้น
เดชพระเวทอันเชี่ยวชาญ
ครั้นเสร็จก็ยกน้ำมนต์มา
จึ่งรดศีโรดมโสจรสรง
รดทั้งระเด่นมนตรี

องค์สังปะลิเหงะก็ผายผัน
สรรเอาแต่ยอดวิทยา
ระงับโรคภัยพาลเป็นสุขา
ยังหน้าอรัญกุฎี
ในห้องคบุษบา มารศรี
พร้อมกับเทวีด้วยพลัน”
(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๑๕)

การรดน้ำมนต์เป็นความเชื่อของพุทธศาสนิกชนทุกคนที่ว่าอำนาจของจิตที่สะอาดและมนต์ขลังของคาถาจะสามารถบำบัดเป่าโรคภัยไข้เจ็บ เสนียดจัญไรและสร้างสิริมงคลให้กับชีวิต ดังที่ทิพย์สุตา เณรทอง(๒๕๓๔: ๑๐๙-๑๑๑)กล่าวถึงพิธีรดน้ำมนต์เพื่อบำบัดและฟื้นฟูความเจ็บป่วยว่าคนไทยสมัยก่อนเชื่อว่าการนำน้ำซึ่งเป็นธาตุละเอียดมาเป็นสื่อในการเพ่งกระแสดิจิตและบริกรรมคาถาจะทำให้บังเกิดอำนาจบันดาลให้เกิดความเป็นสิริมงคลขึ้นหลายประการ จึงนิยมนิมนต์พระสงฆ์ไปเจริญพระพุทธมนต์ โดยตั้งบาตรน้ำมนต์ไว้ที่พระประธานแล้วโยงสายสิญจน์จากพระพุทธรูปมายังบาตรน้ำมนต์และโยงต่อไปยังพระสงฆ์ขณะบริกรรมสวดพระปริตร กระแสดิจิตจะเดินตามสายสิญจน์ลงสู่ น้ำในบาตร สำเร็จเป็นน้ำพระพุทธมนต์ จากข้อความดังกล่าวมีเหตุผลรองรับความเชื่อดังกล่าวจากตำนานการใช้มนต์เข้าระงับโรคระบาดที่เกิดขึ้นยังเมืองไพศาลีของอินเดียในยุคพุทธกาลว่าน้ำมนต์มีคาถากับที่เรียกว่ารัตนสูตร เป็นสูตรที่ว่าด้วยรัตนะ สามประการ คือ พุทธรัตนะ ฆัมมะรัตนะ และสังฆะรัตนะ อยู่ในบทสวดพระปริตร ซึ่งปริตร แปลว่าคุ้มครองป้องกัน ซึ่งครั้งนั้นที่เมืองไพศาลีมีโรคหิวระบาด ผู้คนบาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนมาก ชาวเมืองจึงไปอาราธนาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ทรงเดินทางจากเมืองราชคฤห์มาจัดบำบัดเป่าความทุกข์ที่เกิดขึ้น แต่มีอุปสรรคหลายประการเกิดขึ้น พระพุทธองค์จึงทรงสอนคาถาพระปริตรให้แก่พระอานนท์พร้อมมอบน้ำพระพุทธมนต์ให้ แล้วนำไปสวดภายในกำแพงเมือง บทสวดรัตนสูตรมีเนื้อความสรรเสริญแก้วสามประการ คือ พุทธรัตนะ ฆัมมะรัตนะ และสังฆะรัตนะ สามารถทำให้ผู้สวด ผู้ฟังสวด ประสบความสุขสวัสดิ์ เมื่อพระอานนท์บริกรรมคาถาและรำลึกถึงพระพุทธคุณอยู่ที่ประตูพระนครแล้ว จากนั้นได้ปรายน้ำมนต์สาธไปทั่วบริเวณ

โรคภัยไข้เจ็บก็หมดสิ้นไป จะเห็นได้ว่าตำนานเกิดเหตุการณ์ละม้ายกับกรณีเกิดอหิวาตกโรคระบาดในสมัยรัชกาลที่ ๒ และพระองค์ทรงนำวิธีเดียวกันนี้มาใช้เพื่อปิดเป่าเคราะห์ร้าย โรคภัยไข้เจ็บที่เกิดขึ้นในพระนคร วรณคดีทั้งสองเรื่อง คืออิเหนาและไกรทอง เป็นพระราชนิพนธ์ในพระองค์ จึงมีการแทรกเสริมภูมิปัญญาทางการแพทย์ในการฟื้นฟูและการป้องกันความเจ็บป่วยด้วยการรดน้ำมนต์ปรากฏอยู่ ทิพสุตา เณรทอง (๒๕๓๔: ๑๑๓) กล่าวว่าพระยาอนุমানราชชนได้กล่าวถึงการทำน้ำมนต์ว่าน้ำสำหรับทำน้ำมนต์ให้ใช้น้ำสะอาดใส ห้ามใช้น้ำฝน ทั้งนี้เห็นจะเป็นด้วยถือว่าน้ำอันจะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะต้องได้มาจากธรรมชาติ น้ำฝนได้มาจากอากาศจึงไม่นิยมใช้ และการเอาเทียนจุ่มลงไปใต้น้ำเมื่อพระสงฆ์สวดว่า...เตเชิน พืชา อีวรุฬ หลินทา นิพ ตีธรา ยถายม ปทีโย...แปลว่า บัณฑิตผู้สิ้นพิษแห่งความเป็นอยู่ของตนแล้วไม่มีความปรารถนาดีนรนอกเงยขึ้นอีก เหมือนดวงประทีปนี้ จากข้อความดังกล่าวสามารถตีความได้ว่าการดับเทียนก็เหมือนการดับทุกข์โศกโรคภัยให้หมดสิ้นไป กระบวนการทำน้ำมนต์ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องอิเหนาข้างต้น ตรงกันทุกประการ สำหรับวิธีการประพรมหรือรดน้ำมนต์ลงบนร่างกายนั้นน่าจะเกิดมาจากความเชื่อที่ว่าให้สายน้ำชำระล้างความไม่ดีทุกประการให้หมดไป เพื่อเหลือแต่ความสะอาดบริสุทธิ์ของร่างกายและจิตใจ

- ตอนที่อิเหนาเพิ่งจะหายป่วยได้ไม่นานนัก หรือที่เรียกว่าเพิ่งฟื้นไข้ แต่ก็เสด็จไปเข้าเฝ้าพระบิดา พระบิดาจึงทรงตรัสให้กลับไปพักผ่อน ดังข้อความว่า

“พ่อเห็นโรคอาการ	ครั้งนี้เจ้าพานจะป่วยหนัก
ชูปผอมวิปริตผิตพัคตร์	ไม่เห็นเลยว่จักหายพลัน
เป็นเดชะบุญเจ้าหนักหนา	พึงยาเมืองปักกะยาหงัน
พระสั่งให้ประทานรางวัล	ยาเขากวดขันเป็นพันไป
ลูกยาอย่าเพื่อขึ้นมาก่อน	โรคร้อนจะกำเริบขึ้นมาใหม่
สั่งเสร็จเสด็จคลาไคล	เข้าในห้องที่ไสยา”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๔๖๑-๔๖๒)

- ตอนที่อุณการรณหรือนางบุษบาถูกบันหียหรืออิเหนาหยอกเอนด้วยการสาดน้ำ เพราะบันหียจับได้ว่าแท้จริงแล้วอุณการรณคือนางบุษบาปลอมตัวเป็นชาย จึงแกล้งชักน้ำใส่หวังให้รู้ปร่างที่แท้จริงปรากฏออกมาเมื่อเสื้อผ้าเปียก อุณการรณรู้ทันจึงบ้ายเพียงว่าตนกำลังเจ็บป่วย และควรป้องกันความเจ็บป่วย ดังข้อความว่า

“บอกว่าถูกเย็นไม่ได้	จะแกล้งให้โรคนี้กำเริบหนัก
ว่าพลางทางสะเทินใจนัก	เมินพัคตร์ผูกคิ้วไม่พาทิ”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๖๙๗)

๔.๓.๓ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ ศิลป์ชัย

วรรณคดีเรื่องสังข์ศิลป์ชัยกล่าวถึงการฟื้นฟูและการป้องกันไว้ในตอนที่ท้าวสัน
นุราชบอกวิธีการฟื้นฟูและการป้องกันร่างกายจากความเจ็บป่วยให้แก่นางเกสรสมณทา เพราะ
เข้าใจว่า นางเกสรสมณทาดูกฎวิญญานของยักษ์ครอบงำ ดังนี้

“จงหลับนอนให้สบายหายเจ็บหลัง อย่าคลุ้มคลั่งฤทธิ์จะไม่ผอม
อันอายยักษ์คนไซโตเท่าพ้อม จะทุกข์ตรอมถึงมันไปทำไม”
(สังข์ศิลป์ชัย.๒๕๔๕: ๕๒๕)

๔.๓.๔ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง
วรรณคดีเรื่องสังข์ทองกล่าวถึงการฟื้นฟูและป้องกันไว้ในตอนที่พระสังข์ศิลป์
ชนะพระอินทร์ ท้าวสามลมีความปีติยินดี จึงอยากเอออกเอาใจลูกเขย แต่ก็สะท้อนถึงความ
เข้าใจธรรมชาติของผู้ที่ได้ใช้พลังกำลังไปอย่างมากว่าควรฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความ
เจ็บป่วยด้วยการพักผ่อนและผ่อนคลายจิตใจ ดังข้อความว่า

“เจ้าเห็ดเหี้ยหย่อนหนักหนาหน้าตาแห้ง ประมรณมแล้งมันจะจับ
ท้าวพ่อตาตรัสสั่งบังคับ ยกมารับมาสู่ลูกภูกิน
แม่ยายละลายแบ่งมาทาให้ น้ำดอกไม้หอมฟุ้งจรงกลิ่น
หยิบถาดน้ำชาออกมาริน เจ้ากินให้สบายหายหิวมา”
(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๑๗๙)

หลักของการฟื้นฟูสุขภาพหลังจากบรรเทาความเจ็บป่วยนั้น การแพทย์แผนไทยมักให้
ความสำคัญกับการพักผ่อน โดยการรงงานหนัก พักผ่อนให้เพียงพอ ไม่รับประทานของแสลง
หรืออาหารที่มีรสจัด รวมถึงการเลือกอยู่ในสถานที่ที่มีอุณหภูมิเหมาะสม ไม่ให้ผู้ป่วยอยู่ในที่มี
ลมพัดผ่าน เพราะเชื่อว่าความเย็นจะทำให้โรคร้ายกำเริบขึ้นมาได้อีก

๔.๓.๕ การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่ปรากฏในวรรณคดีไกร ทอง

วรรณคดีเรื่องไกรทองกล่าวถึงการฟื้นฟูและการป้องกันความเจ็บป่วยไว้ในตอน
ที่ไกรทองมีความอาวรณและคิดถึงนางวิมาลาภรรยาของชาละวัน จนถึงกับละเมอออกจาก
ห้องนอนมายืนทอดเสากลางบ้าน นางตะเพาแก้วและตะเพาทองจึงแนะนำให้ไกรทองไปวัดเพื่อ
รดน้ำมนต์ ดังข้อความว่า

“จงออกไปวัดวาหาทำนข้าว
จับมวงคลใส่สวมกรวมคอ

รักษาตัวรดน้ำมนต์เสียสักหม้อ
แต่พอสร้างสระปะทะปะทัง”
(ไกรทอง.๒๕๔๕: ๓๓๑)

การรดน้ำมนต์เป็นความเชื่อของพุทธศาสนิกชนที่ว่า อานุภาพของจิตที่สะอาดและมนต์ขลังของคาถาจะสามารถปิดเป่าโรคภัยไข้เจ็บ เสนียดจัญไร และสร้างสิริมงคลให้กับชีวิต ดังที่ทิพย์สุตา เณรทอง (๒๕๓๔: ๑๐๙-๑๑๑) กล่าวถึงพิธีรดน้ำมนต์เพื่อบำบัดและฟื้นฟูความเจ็บป่วยว่า คนไทยสมัยก่อนเชื่อว่าการนำน้ำซึ่งเป็นธาตุละเอียดมาเป็นสื่อในการเพ่งกระแสดิจิตและบริกรรมคาถาจะทำให้บังเกิดอำนาจบันดาลให้เกิดความเป็นสิริมงคลขึ้นหลายประการ จึงนิยมนิมนต์พระสงฆ์ไปเจริญพระพุทธรูปมนต์ โดยตั้งบาตรน้ำมนต์ไว้ที่พระประธานแล้วโยงสายสิญจน์จากพระพุทธรูปมายังบาตรน้ำมนต์ และโยงต่อไปยังพระสงฆ์ขณะบริกรรมสวดพระปริตร กระแสดิจิต จะเดินตามสายสิญจน์ลงสู่ น้ำในบาตร สำเร็จเป็นน้ำพระพุทธรูปมนต์สำหรับใช้ในพิธีรดน้ำมนต์ หรือประพรมต่อไป

๔.๔ การผดุงครรภ์

แม้ว่าการผดุงครรภ์จะไม่ใช่เป็นการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย แต่ก็เป็นการมีวิธีการแพทย์รูปแบบหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความเป็นความตายของแม่และเด็กโดยตรง และแม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ ยังไม่มีโรงพยาบาลเหมือนในปัจจุบัน แต่ระบบการดูแลมารดาตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์กระทั่งคลอดบุตรก็มีโครงสร้างที่คล้ายคลึงกันกับสมัยที่มีโรงพยาบาลอย่างปัจจุบันต่างกันเพียงรายละเอียดปลีกย่อย กล่าวคือ

๑) ผู้ทำคลอด ในสมัยนั้นส่วนใหญ่จะเป็นสตรีสูงวัย อาศัยการสั่งสมประสบการณ์ในการคลอดบุตรทั้งส่วนตัวและทำคลอดให้ผู้อื่น จนกลายเป็นอาชีพที่เรียกกันว่า หมอตำแย ส่วนปัจจุบันผู้ทำคลอดเป็นชายหรือหญิงก็ได้ แต่ต้องเป็นแพทย์ผู้เชี่ยวชาญด้านสูติกรรมโดยตรง

๒) สถานที่สำหรับการทำคลอด โดยปกติสตรีในยุคนั้นคลอดบุตรที่บ้านของตน โดยมีการเตรียมสถานที่ตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์จนกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ ซึ่งอาจมีความแตกต่างกันไปตามองค์ประกอบของภูมิสำเนา แต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาคลอดที่โรงพยาบาลเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากความสะดวกของเครื่องมือ อุปกรณ์และแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ เมื่อเปลี่ยนสถานที่ทำคลอดมาเป็นโรงพยาบาลทำให้ข้อห้าม ข้อกำหนดตามความเชื่อเก่าๆ ก็ถูกลดทอนลงไปตามลำดับ วิธีการทำคลอด เมื่อสตรีตั้งครรภ์ได้ประมาณ ๙ – ๑๐ เดือน ก็ารู้สึกเจ็บท้องพร้อมที่จะคลอดบุตร ในสมัยนั้นสมาชิกในบ้านจะไปตามหมอตำนายมาเป็นผู้ทำคลอดให้ที่บ้าน ส่วนปัจจุบันสตรีที่จะคลอดบุตรจะไปรอคลอดอยู่ที่โรงพยาบาลตามเวลาที่แพทย์กำหนดนัด

วรรณคดีที่ศึกษาครั้งนี้ นอกจากได้กล่าวถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของการเกิดโรค การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสุขภาพและการ

ป้องกันความเจ็บป่วยดังที่กล่าวมาแล้ว วรรณคดีที่ศึกษายังได้กล่าวถึงภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ ทั้งในเรื่องการตั้งครรภ์ การแพ้ท้อง การคลอดบุตร การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอด รวมถึงการบริหารทารกแรกคลอดไว้ด้วย

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับการผดุงครรภ์ปรากฏในวรรณคดีที่ศึกษาดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้ปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ในเรื่องการตั้งครรภ์ อาการแพ้ท้อง การคลอดบุตร การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอด และการบริหารทารกแรกคลอด ดังนี้

- ตอนที่ขุนช้างชิงตัวนางวันทองคืนมาจากขุนแผนครั้งสุดท้าย และเป็นครั้งที่นางวันทองต้องยอมอยู่เรือนขุนช้างไปตลอดชีวิต เนื่องจากขุนแผนถูกจำคุก ตอนนี้ได้กล่าวถึงความเชื่อเรื่องความฝันที่ทำนายว่าจะมีบุตร คือขุนช้างแม้จะรู้ยู่เต็มอกว่าบุตรที่อยู่ในครรภ์ของนางวันทองไม่ใช่บุตรของตน แต่ก็พยายามหวานล่อด้วยคำพูดต่างๆ ให้นางวันทองเกิดความสบายใจ เช่น การนำนิมิตแห่งความฝันมาบอกเล่าว่า ตนฝันถึงแหวนรังแตนที่ผู้คนในยุคนั้นมีความเชื่อว่าถ้าฝันเช่นนั้นจะได้บุตรชาย และจับอาการแพ้ท้องแทนภรรยาที่เคยเกิดขึ้นกับสามี บางรายมากล่าวอ้าง รวมไปถึงการนับวันที่ขาดระดู ซึ่งขุนช้างอุปโลกน์ขึ้นมาเองทั้งสิ้น ดังข้อความว่า

“พีสำคัญฝันว่าได้แหวน

บริสุทธิ์บุตรเราจะเป็นชาย

ข้าวปลาราน้ำไม่กินได้

มันให้อยากสัมผัสขามผักหนามดอง

.....

นี่จะมีลูกเต้าเจ้าวันทอง

เมื่อเจ้าอยู่ในห้องของพี่ยา

รังแตนรังไฟไม่สลาย

เมื่อเจ้าพรากจากกายพี่แพ้ท้อง

เสียใจเพราะเจ้าจนเศร้าหมอง

เห็นหน้าน้องวันนี้ที่ดีใจ

.....

สำคัญหรือว่าท้องมาแต่ป่า

เจ้าก็ขาดระดูมาเกือบเดือนปลาย”

(ขุนช้างขุนแผน. ๒๕๑๓: ๔๘๕)

ในยุคที่ยังไม่สามารถตรวจดูเพศของบุตรในครรภ์จากเครื่องมือทางการแพทย์ได้ และมนุษย์ ยังมีความเชื่อถือต่อสิ่งที่มองไม่เห็น ก็มักจะโยงสิ่งที่เกิดขึ้นรอบตัวมาผนวกกับสภาวะที่กำลังดำเนินอยู่ในชีวิต และเมื่อเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นซ้ำ ๆ กัน จึงกลายเป็นคติความเชื่อที่สืบทอดต่อกันมา เช่น การทำนายฝัน เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๓-๔) กล่าวว่าหญิงมีครรภ์มักจะฝันแปลกๆ เป็นนิมิตบอกให้รู้ล่วงหน้าว่าบุตรในครรภ์จะเป็นชายหรือหญิง มีลักษณะดีหรือชั่ว และเมื่อฝันแล้วต้องแก้ฝันโดยบอกแก่ผู้รู้ให้ทำนายฝัน โดยปกติผู้ทำนายฝันมักจะทำนายไปในทางที่ดี ทำ

ให้ผู้ฝันมีความสบายใจ แต่ถ้าทำนายฝันไปในทางร้ายก็จะบอกวิธีแก้ไข หรือสะเดาะเคราะห์ให้ ทั้ง ๒ วิธีถือเป็นการบำบัดทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง ซึ่งจำเป็นสำหรับผู้เริ่มตั้งครรภ์ที่ต้องปรับ จิตใจให้เบิกบานแจ่มใส

- ตอนที่นางทองประศรีตั้งครรภ์ขุนแผน นางทองประศรีมีผิวพรรณจะเปล่งปลั่ง สวยงาม เต้านมก็คัดเคร่ง ซึ่งเป็นลักษณะของสตรีที่ตั้งครรภ์ ดังข้อความว่า

“จะกล่าวถึงนางทองประศรีมีครรภ์แก่	งามแท้เฝ้าผมก็สมหน้า
ผิวพรรณดั่งสุวรรณมาตาบทา	ดวงหน้าดั่งจันทร์เมื่อวันเพ็ญ
แก้มทั้งสองข้างดั่งปรางทอง	เต้านมทั้งสองก็คัดเคร่ง
ผิวเนื้อเป็นนวลควรแลเล็ง	ดูปลั่งเปล่งหน้าชมพอสมตัว”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๗)

- ตอนที่นางเทพทองกำลังตั้งครรภ์เพื่อให้กำเนิดขุนช้าง ได้กล่าวถึงความเชื่อ เกี่ยวกับการแพ้ท้อง ซึ่งนางเทพทองได้แสดงอาการแพ้ท้องด้วยการอยากดื่มสุราจนตัวสั่น กิน ของแปลก ๆ จำนวนมาก เช่น ปลาไหล ไก่ กบ เต่า แะ บึง อึ่ง เป็นต้น ดังข้อความว่า

“จะกล่าวถึงนางเทพทอง	ท้องนั้นโตใหญ่ขึ้นค้ำหน้า
ลงนั่งอึดอัดถัดไปมา	ให้อยากเหล้าเนื้อพล่าตัวสั่นร้าว
น้ำลายไหลรีดั่งกระสือ	ร้องให้ครางฮืออ้อนวอนผัว
เหมือนหนึ่งตาหลวงเข้าประจำตัว	ยิ่งให้กินดละยั่วยั้งเป็นไป
ปลาไหลไก่กบทั้งเต่าผา	แย้มบึงอึ่งหาไม่พอใส่
หยาบคำโตโตไม้เข้าไป	ประเดี้ยวเหล้าสิ้นไหไม่ทันซื้อ”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๕)

อาการของนางเทพทองดังกล่าวนั้น เป็นอาการของคนแพ้ท้อง ซึ่งเสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๘-๙) กล่าวว่าอาการแพ้ท้องเกิดจากความเปลี่ยนแปลง ของประสาทในร่างกาย เป็นไปในทางจิตวิทยา กระทำให้อยากกินของที่ผิดปกติและเสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒ :๙) ยังกล่าว ว่า มีปรากฏในคัมภีร์พรหมจินดา บอกถึงอาการแพ้ท้องของมารดาว่า ถ้ามารดาอยากกินของ สดคาว เด็กนั้นเป็นสัตว์นรกมาปฏิสนธิ ถ้ามารดาอยากกินน้ำผึ้ง เด็กนั้นมาจากสวรรค์ ถ้า มารดาอยากกินผลไม้ เด็กนั้นเป็นตริจันน ถ้ามารดาอยากกินดิน เด็กนั้นเป็นพรหมลงมา ปฏิสนธิ ถ้าอยากกินสิ่งเผ็ดร้อน เด็กนั้นเป็นมนุษย์มาปฏิสนธิ นางเทพทองแม่ของขุนช้างอยาก กินทั้งของเผ็ดร้อนอย่างสุราและของสดของคาวอย่างปลาไหลไก่กบ จึงทำให้ขุนช้างมีอุปนิสัยทั้ง ดีและเลวระคนกัน

- ตอนที่นางเทพทองกำลังจะให้กำเนิดขุนช้าง ได้กล่าวถึงการคลอดบุตร ดังข้อความว่า

“เจ็บปวดหลายเดือนดีดัก
ท้องลดทศมาศลูกถึบย่น

พะอำพะอ๊กอดแอตอยู่ตัวสั้น
พอใกล้ฤกษ์ยามนั้นเจ็บหนักไป”

(ขุนช้าง ขุนแผน.๒๕๑๓: ๕)

และเมื่อถึงเวลาคลอด มีข้อความดังนี้

“บิดตัวเรียกผัวหาพ่อแม่
ฝ่ายผัวพ่อแม่แลเข้าไท
บ้างก็เสกมงคลปรายข้าวสาร
บ้างเร่งหมอดำแยอย่าแซเชือน
บ้างก็เข้าหนุนหลังนั่งเคียงข้าง
ขุนศรีวิชัยนั้นตัวสั้นร้ว
หมอดำแยแย่งเข้าคร่อมท้อง
ตัวสั้นห้วนไหวมิไคร่ลง
ยายคงไก่อไค้งโขย่งข่ม
ลูกร้องแงแงแม่ลืมตา

ร้องเปื้อนเชือนแซไม่เอาสำได้
วิ่งวุ่นครุ่นไปที่บนเรือน
เอาเบี่ยนบนหลานเห็บผาเกลื่อน
ข่มท้องร้องเดือนลูกขวางตัว
นางเทพทองร้องครางพลางกลอกหัว
จิกหัวแล้วเป่ากระหม่อมลง
แม่นางเทพทองเข้าข่มส่ง
หมอดำแยว่าตรงแล้วข่มมา
เสียงผลุดนอนลัมไปจมผา
.....”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๖)

เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๑๓) กล่าวถึงการเสกมงคลปรายข้าวสารและการเอาเบี่ยนบนเห็บข้างผาไว้ในหนังสือประเพณีชีวิตเกี่ยวกับการเกิด-ตายว่าเรื่องเสกข้าวสารแล้วปรายไปคล้ายกับการปรายน้ำมนต์เพื่อป้องกันภูตผี จากข้อความดังกล่าวตรงกับความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ของผู้นับในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นเกี่ยวกับการตั้งครุภว่าเมื่อสตรีตั้งครุภได้ราว ๘ เดือนสามีจะต้องไปตัดไม้มาตุนไว้ให้เพียงพอเพื่อทำฟืนไว้ให้อยู่ไฟและกองฟืนนั้นจะต้องสระหรือคลุมด้วยหนามพุทราเพื่อป้องกันภูตผีโดยเฉพาะผีกระสือ เพราะเกรงว่าผีกระสือจะมากินรกเด็กที่เกิดใหม่ เมื่อถึงเวลาใกล้คลอดคนในบ้านต้องล้มนกงฟืนให้ทลายลงเพื่อเป็นเคล็ดช่วยให้คลอดง่ายอย่างหนึ่ง เมื่อมีการเอาหนามที่สระออกจากกองฟืนแล้ว ก็ไม่มีหนามกันภูตผีอีก จึงจำเป็นต้องมีการปรายข้าวสารหรือน้ำมนต์เพื่อไล่ผีบริเวณที่ทำคลอดอีกชั้นหนึ่งเพื่อความอุ่นใจสำหรับการเอาเบี่ยนบนเห็บผาก็คือการบนบานด้วยเงินนั่นเอง ในชนบทบางแห่ง เมื่อสตรีเจ็บท้องจะคลอดลูก คนในบ้านจะเอาเงินเฟื้องเงินสลึงติดสีผึ้งกับเส้นด้าย แล้วนำไปแขวนไว้ตรงศีรษะของหญิงที่เจ็บท้อง เวลานำไปแขวนจะมีหมากพลู ดอกไม้ธูปเทียนเป็นเครื่องค้ำับบูชา ถือเป็นเครื่องบนบานให้คลอดลูกง่าย

- ตอนที่นางทองประศรีคลอดบุตรชาย คือ ขุนแผน ดังข้อความว่า

“จนท้องโตใหญ่ได้สิบเดือน	บุญเดือนจะคลอดลูกสิบสาย
ลมกัมมัวชวาทพัฒนกลับกลาย	ลูกนั้นบ้ายศิริชะลงทวาร
เจ็บท้องร้องแรกรออยู่เวยวาย	ปู้ย่าตายายอิงทั้งบ้าน
ญาติกาเข้าไทมาชมซาน	หมอดำแย่งน่านเข้าผันแปร”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๗-๘)

ในตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์(๒๕๔๒: ๘๕๑) กล่าวถึงลมกัมมัวชวาทว่า หมายถึง

ลมอันเกิดในขณะที่ยืนกำลังจะคลอดบุตร หรือลมเบ่งนั่นเอง ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งในการสังเกตว่ามารดา กำลังจะคลอดบุตรคือการบ้ายศิริชะลงต่ำของเด็ก ประจวบกับความปวดกระชั้นจากการบีบตัวของช่องคลอด เมื่อหมอดำแยเห็นศิริชะของทารกโผล่ออกมาถึงสามครั้ง ก็ จะเอาเกลือเม็ดกริดขยายช่องคลอด เพื่อให้ลมกัมมัวชวาทส่งเด็กให้หลุดออกมา

- ตอนที่นางวันทองให้กำเนิดพลายงาม ได้กล่าวถึงการคลอดบุตร ดังข้อความว่า

“เรียกหาข้าคนอลหม่าน	บนนอกชานพวกผู้หญิงออกวิ่งสอ
ให้ไปรับยายสายกับยายออ	แต่ล้วนหมอดำแยแข็งแรงแม่
เข้าถือท้องต้องถูกว่าลูกต่ำ	เอาหน้าคว่ำไขว่ขวางไปข้างขวา
ช่วยผันแปรแก้ไขใกล้เวลา	บ้างตำยาขย่ำสัมผัสมน้ำร้อน”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๕๑๒)

หมอดำแยจะต้องคลำท้องเพื่อคะเนตำแหน่งของเด็กในครรภ์ ซึ่งมักจะอาศัยประสบการณ์ในการทำคลอดมากกว่าจะเป็นการเรียนรู้จากตำรา นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว (๒๕๔๓: ๓) กล่าวว่าหมอดำแยต้องฝืนท้อง ผลักท้อง โดยการเอามือทั้ง ๒ ข้างกดข้างท้องของแม่ เนื่องจากเด็กมักจะดันไปดันมาในท้อง โดยจัดทำให้เด็กที่จะคลอดนั้นคว่ำหน้า ดังที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดี หมอดำแยต้องแก้ไขให้เด็กกลับตัวอยู่ในท่าที่สะดวกและปลอดภัยสำหรับการคลอด เพราะหากเด็กพลิกตัวเอาขาจ่อที่ปากช่องคลอด การคลอดก็จะเกิดอุปสรรค เนื่องจากเมื่อมารดาเบ่งออกมาจะติดแขน และคางตามลำดับ ซึ่งเด็กอาจจะเสียชีวิตขณะคลอดได้

- ตอนที่นางศรีมาลาคลอดบุตรชาย ซึ่งเป็นลูกของนางกับจหมีนไวยวรรณามีสักดิ์เป็นหลานปู่ของขุนแผน คือ พลายเพชร ดังข้อความว่า

“ท่านยาทองประศรีบนผีสาว
เรียกหาข้าไทอยู่กัน
เร็วเข้าเขาจะคลอตมึงอย่าช้า
เด็กเอ๋ยตั้งหม้อก่อเตาไฟ
ขมิ้นส้มมะขามน้ำมนต์ดิบ
ออไวไปไหนไม่เห็นมา
พระไวยเสกน้ำให้เมียกิน
เดชะพระเวทวิเศษดี

ไฉนศรีมาลาครางแกตัวสั้น
อ้ายนั้นอ้อนนี่มีไป
พินต้องซื้อเอาไวไหน
น้ำร้อนต้มไวอย่าได้ช้า
สุหยิบเอามาตำยาหาว
อย่าช้าเสกน้ำสะเดาะที่
แล้วเอารินรดใส่เกศี
ลูกที่ในครรภ์ก็คลอดมา”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๑๐๕๓)

เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๑๕) กล่าวถึงการเสกน้ำสะเดาะไว้ในหนังสือประเพณีเกี่ยวกับชีวิตเกิด-ตายว่าการเสกน้ำสะเดาะนั้นมีหลายวิธี เช่น เอน้ำที่แช่ด้วยตะกุดลงคาถามาให้ผู้คลอดบุตรประพรมร่างกายและดื่มก็มี เอน้ำล้างหัวแม่เท้าของสามีมาให้ดื่มเป็นน้ำสะเดาะก็มี เอน้ำสาตขึ้นบนหลังคา แล้วรองน้ำมาเสกด้วยพระพุทธรูปถอยหลังมาเป็นน้ำสะเดาะก็มี และการรายมนต์ต้อง ว่าให้ดังๆ ให้คนเจ็บท้องได้ยิน ซึ่งในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นไม่ได้ระบุที่มาของน้ำสะเดาะเอาไว แต่ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงประเพณีนิยมในการคลอดบุตรของผู้คนในยุคหนึ่งที่มีความเชื่อในเรื่องของเวทมนต์คาถา ซึ่งหากวิเคราะห์ถึงแก่นแท้แล้วนั้นเป็นกุศโลบายที่จะทำให้เกิดความสบายใจ คลายกังวล อีกทั้งยังเป็นการเบี่ยงเบนความสนใจของผู้คลอดบุตรต่อความเจ็บปวด ที่เกิดขึ้น เมื่อความเจ็บบรรเทาลง ก็จะเกิดลมเบ่งมากขึ้น ทำให้การคลอดเป็นไปอย่างง่ายดาย

- ตอนที่นางทองประศรีคลอดบุตรชาย คือ ขุนแผน ได้กล่าวถึงการฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอด และการบริบาลทารกแรกคลอดไว้ ดังข้อความว่า

“ทาขมิ้นแล้วใส่กระดังร้อน
ปู้ยาตายายสบายชม
เอาขึ้นใส่อุ่นแล้วแกว่งไกว
เดือนหนึ่งออกไฟไม่หมองมัว

ใส่เบาะให้นอนเอาผ้าห่ม
เรือนผมนารีรดตั้งฝักบัว
แม่เข้านอนไฟให้ร้อนทั่ว
ขมิ้นแบ่งแต่งตัวหน้าเอ็นดู”
(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๘)

เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๑๘) อธิบายวิธีดูแลเด็กขณะคลอดจากครรภ์มารดาว่า เมื่อเด็กคลอดออกมา เรียกว่าตกฟาก หมอตำแยต้องรีบเอาผ้าปูไว้รองรับ แล้วใช้ผ้าห่อตัวไวอย่าให้ถูกลม เพราะเด็กแรกคลอด ไม่ทันรู้ตัวที่จะสัมผัสกับอากาศภายนอก อาจถูกตะไคร้นกินจนเสียชีวิตคือหนาวตายนั่นเอง หลังจากนั้นจึงอาบน้ำและตัดสายสะดือ เสร็จแล้วทำพิธีร้อนกระดัง การร้อนกระดังจะใช้หลังกระดัง ไม่ใช่หน้ากระดัง เพราะหลังกระดังหนุนและยืดหยุ่นคล้ายสปริง หมอ

ตำแยจะยกกระด้างขึ้นร้อนและกระแทกวางบนพื้นเบาๆ ให้เด็กร้องอุแวออกมา เพื่อให้เด็กคุ้นเคยไม่สะดุ้งตกใจง่ายอีกต่อไป ส่วนการลงอุต้องทำหลังจากโกนผมไฟแล้ว พิริลงอุทำโดยการนำผักเขียวล้างสะอาดทาแบ่งให้ขาว หินบดยาสำหรับหนึ่ง แมวคราวตัวหนึ่ง ถ้าเป็นเด็กชายจะใส่สมุด ดินสอ ลงไป เพื่อโตขึ้นจะได้เป็นผู้มีปัญญาฉลาดหลักแหลม ถ้าเป็นเด็กหญิงจะใส่เข็มกับด้าย เพื่อให้มีฝีมือทางการบ้านการเรือน แล้วเริ่มโกวให้ครบ ๓ หนก่อนจะหยิบสิ่งต่างๆ ออก แล้วนำเด็กลงไปนอนในเปล และโกวอีก ๓ ครั้ง เป็นเสร็จพิธี

- ตอนที่นางศรีมาลาคลอดบุตรชาย คือ พลายเพชร ซึ่งเป็นบุตรของจหมื่นไวยวรนาถ หลานปู่ของขุนแผน ได้กล่าวถึงการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอด และการบริบาลทารกแรกคลอดไว้ ดังข้อความว่า

“เป็นชายเจ็ดโฉมประโลมลักษณะ	อวบน้ำน่ารักเป็นหนักหนา
อย่าทอดทองประศรีรับรีมา	อาบน้ำแล้วทาขมิ้นพลัน
เรียกบ่าวเอาผ้าที่เหน็ด	ทำกระโจมทันทขมิ้นมัน
เบาะเมาะวางรองป้องกัน	ใส่กระดั่งลงพลันกล่อมไปนอน
ส่วนข้างนางศรีมาลาแม่	ทำนยาแก้ให้เข้าไฟก่อน
ขมิ้นแห้งฝนทาकिनยาร้อน	ให้ลูกอ่อนกินนมแล้วชมไป”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๑๐๕๓)

เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๓๑) กล่าวถึงการทำกระโจมว่ากระโจมทำโครงด้วยซี่ไม้ไผ่ แล้วเอาผ้าคลุมให้มิดชิด นำไปตั้งไว้ในที่สูง เพื่อตั้งเตาต้มหม้อยาไว้ด้านล่างของกระโจมได้ การเข้ากระโจมเป็นการบำรุงน้ำเหลืองและเลือดลม ตัวยาที่นำมาปรุง ได้แก่ เปลือกส้มโอ ใบส้มป่อย รวานน้ำ ตะไคร้ ผักบุงล้อม มะกรูด และเกลือ เมื่อคลอดเด็กออกมาแล้วหม่อมตำแยจะผสมขมิ้นหรือไพลเข้ากับเกลือมาพอกแผลฉีกขาดที่ช่องคลอดเพื่อเป็นการฆ่าเชื้อโรคจนกว่าแผลจะหายอักเสบ และจัดยาร้อนให้ดื่ม ยาร้อน คือ ส้มมะขามเปียกกับเกลือละลายรวมกัน ๑ ชาม เพื่อชำระล้างโลหิตที่ตกค้างอยู่ พรรณคดีตอนนี้สะท้อนให้เห็นขั้นตอนการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดไว้อย่างละเอียด ตรงตามตำราทุกประการ

- ตอนที่พลาญามทูลขอพระพันวษาให้ขุนแผนออกจากคุกมาช่วยจัดทัพไปรบกับเมืองเชียงใหม่ ขณะนั้นนางแก้วกิริยากำลังตั้งครรภ์ เมื่อต้องเดินทางไกลขุนแผนจึงฝากฝังให้นางลาวทองช่วยฟื้นฟูและป้องกันความเจ็บป่วยจากการคลอดบุตรของนางแก้วกิริยา ดังข้อความว่า

“เจ้าแก้วก็ล้อล่อเลื้อยอยู่เหลือใจ	ท้องไส้จระวังจะนั่งนอน
เมื่อคลอดลูกลาวทองน้องช่วยดู	ทั้งไฟฟืนให้อยู่แลผ้าผ่อน
ให้บ่าวมันคั้นส้มตำน้ำร้อน	เอาผ้าซอเนปเลผูกผูกห่อเข้า”

(ขุนช้างขุนแผน.๒๕๑๓: ๖๒๖)

๔.๔.๒ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องอิเหนา

ในวรรณคดีเรื่องอิเหนาได้ปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ในเรื่องการตั้งครรภ์และการคลอดบุตร ดังนี้

- ตอนที่ประไหมสุหรี แห่งเมืองกูเรปันตั้งครรภ์อิเหนา ได้กล่าวถึงอาการของสตรีตั้งครรภ์ไว้ ดังข้อความว่า

“เมื่อนั้น	องค์ประไหมสุหรีเสนาหา
อยู่เย็นเป็นสุขทุกเวลา	ประมาณเดือนหนึ่งมาก็มีครรภ์
ยิ่งผุดผาดผิวเผ่งล่อองค์	ตั้งองค์นางฟ้ากระยาหัน”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๑๐-๑๑)

- ตอนที่ประไหมสุหรีแห่งเมืองกูเรปันให้กำเนิดอิเหนา ได้กล่าวถึง การคลอดบุตรไว้ ดังข้อความว่า

“บัดนั้น	กำนันนางต่างคนอลหม่าน
บ้างเข้าประคององค์นางคราญ	หมอผู้หญิงอยู่งานผันแปร
เหล่าพวกข้าหลวงก็ตกใจ	บ้างวิ่งไปบอกกล่าวท่านเถ่าแก่
เจ้าขรรค์นายออกมาสั่งนั่งหุ้มแพร	ให้เตรียมแพรพิณพาทย์ซ้องชัย
แล้วหมายไปบอกเบิกน้ำสุรา	สำหรับยาจะได้ดองสักสองไห
เตือนเจ้าพนักงานทหารใน	ให้ยกที่ประทมไฟเข้าไปพลาง
เชื้อพระวงศ์ทรงถือเชนยทอง	นั่งหนุนพระขนองทั้งสองข้าง
เห็นโฉมฉายประจวบครวญคราง	กำนันนางน้อยน้อยพลอยดีทรวง
บ้างเร่งหาหมอยาหมอนวด	เรียกตำรวจเข้าผูกผ้าห่ม
บ้างตม้น้ำทำการทั้งปวง	ในเรือนหลวงวิ่งไขว่กันไปมา
ที่นับถือผีสารกลางคน	ก็บวงบนเอาเบี้ยขึ้นเห็บฝา
บ้างอวดรู้ดุษยามสามตา	จะประสูติไม่ช้าเวลานี้”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๙๓)

- ตอนที่ประไหมสุหรีแห่งเมืองกูเรปันให้กำเนิดนางวิดา พระชนินุชฐาของอิเหนา ได้กล่าวถึงการคลอดบุตรไว้ ดังข้อความว่า

“ครั้นได้สิบเดือนโดยกำหนด	จะประสูติโอรสเสนาหา
ให้เจ็บปวดรวดร้าวทั้งกายา	ประหนึ่งว่าโฉมฉายจะวายปราณ”
	(อิเหนา.๒๕๔๓: ๙๓)

จากข้อความในตอนประโหมสุหรืแห่งเมืองกูเรปันให้กำเนิดอิเหนานั้นเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงพิธีคลอดบุตรในราชสำนัก ซึ่งมีธรรมเนียมไม่ต่างจากสามัญชนเท่าใดนักผิดกันในเรื่องของวัสดุ อุปกรณ์ และข้าไท ซึ่งเมื่อเป็นการประสูติพระราชโอรสหรือพระราชธิดาก็ย่อมเต็มไปด้วยความประณีตบรรจงในทุกสิ่ง อาทิ หมอนอิง ก็เป็นพระเชนยทอง คือผ้าปักดินทอง หากเป็นชาวบ้านสามัญย่อมใช้วัสดุที่แตกต่างลดหลั่นกันไปตามฐานะ ธรรมเนียมที่ไม่ต่างกันอีกประการหนึ่ง คือ การเหน็บเบี่ยงข้างฝาเพื่อบนบาน ทว่าเป็นการกระทำของเหล่าข้าหลวงกำนันที่คงจดจำมาจากธรรมเนียมท้องถิ่นของตน แต่สิ่งที่แตกต่างจากสามัญชนคือ มีการบรรเลงดนตรี คือ พิณพาทย์และฆ้องชัย รวมทั้งวิธีสั่งการในการเตรียมสถานที่และอุปกรณ์ในการคลอด รวมทั้งอุปกรณ์อยู่ไฟอย่างพร้อมด้วย การออกหมายหรือจดหมายราชการแทนคำพูดลอยๆ เช่น สามัญชนกระทำ เนื่องจากสตรีที่ตั้งครรภ์เป็นบุคคลสำคัญ และบุตรที่กำลังจะคลอดก็เป็นหน่อเนื้อเชื้อพระวงศ์การใช้สอยสิ่งใดเพื่อการประสูติจำเป็นต้องมีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อป้องกันการผิดพลาด อีกทั้งยังเปรียบเสมือนบันทึกทางการแพทย์ที่หมอหลวงจะใช้ตรวจดูพระอาการรวมถึงการฟื้นฟูหลังคลอดได้อีกด้วย

๔.๔.๓ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องไชยเชษฐ์

ในวรรณคดีเรื่องไชยเชษฐ์ได้ปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ในเรื่องการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดไว้ดังนี้

- ตอนที่พระไชยเชษฐ์ขับไล่นางสุริยชาออกจากวัง หลังถูกใส่ความว่าคลอดพระโอรสออกมาเป็นท่อนไม้ ได้กล่าวถึงการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดไว้ ดังข้อความว่า

“เที่ยงนางกลางคืนถึงเพียงนี้	จะเดินดงพงพีกระไรได้
ตัวเป็นผู้หญิงจะวิ่งไป	หนทางกลางไพรพนาดร
โปรดให้เมียพักแต่สักคืน	พอยู่ไฟอยู่ฟืนเสียหน่อยก่อน”
	(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕: ๒๓๕)

- ตอนที่พระบิดาและพระมารดาของพระไชยเชษฐ์ตักเตือนพระโอรสให้ใส่ใจดูแลพระมเหสี คือ นางสุริยชา ได้กล่าวถึงการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดไว้ ดังข้อความว่า

“นางไกลชนนีบุตรงค์	เจ้าจงเอาใจดูฟูใส่
จะคลอดลูกคลอดเต้าไม่เข้าใจ	ให้นอนฟืนนอนไฟอย่าใจเบา”
	(ไชยเชษฐ์.๒๕๔๕: ๒๕๑)

๔.๔.๔ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง

ในวรรณคดีเรื่องสังข์ทองได้ปรากฏภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ในเรื่องการตั้งครรภ์และการคลอดบุตรไว้ ดังนี้

- ตอนที่นางจันทวีตั้งครรภ์พระสังข์ กล่าวถึงอาการของสตรีที่ตั้งครรภ์ว่า ผิพรรณเปล่งปลั่ง เต้านมคล้ำ และปรากฏเส้นเอ็นที่ทรวงอก ดังข้อความว่า

“จึงแจ่มกับองค์มเหสี	ถ้วนถี่ชี้แจงแถลงไข
พระค้อยเป็นสุขสนุกใจ	ทราชมวยงามขึ้นทุกคืนวัน
เปล่งปลั่งมั่งสาตงทาทอง	พระเต้าคล้ำมัวหมองทั้งสองถัน
เส้นพาดพานทรวงดวงจันทร์	แจ้งว่าทรงครรภ์มั่นคง”

(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๑๐)

- ตอนที่นางจันทวีให้กำเนิดพระสังข์ ได้กล่าวถึงการคลอดบุตรไว้ ดังข้อความว่า

“จวนใกล้ฤกษ์ผานาที	นาภีใหญ่ค่อยคล้อยเคลื่อน
ระดมลมเส้นก็เต้นเตือน	ลูกน้อยคล้อยเคลื่อนเลื่อนลง
ร้องเรียกแสนสาวเหล่านางค์	มาพร้อมล้อมองค์นางเทวี
เรียกพลทางป่วนครวญครักษ์	ช่วยกันเร็วเร็วนางสาวศรี
องค์สั่นยันยุตทรุดอินทรี	มเหสีโอดโอยโรยแรง”

(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๑๒)

- ตอนที่นางจันทวีให้กำเนิดพระสังข์และถูกใส่ร้ายว่าเป็นกาลกิณีสมควรขับไล่ไปจากพระนคร ได้กล่าวถึงการอยู่ไฟจากฝ่ายผู้หวังดีที่เตือนให้ท้าวยศวิมลไต่สวนความจริงก่อน เพราะมารดาหลังคลอดสมควรได้รับการฟื้นฟูและการป้องกันความเจ็บป่วยด้วยการอยู่ไฟ ดังข้อความว่า

“ว่าโอรสนั้นจะมีบุญ	ได้เพ็ดทูลไว้ตามทำนายนัน
เข้าไฟให้หายโรคัน	แล้วทรงธรรม์ตรัสถามเนื้อความดู
.....	
จริงแล้วจะถามความก่อน	ให้แน่อนว่าเห็นเป็นไฉน
จึงให้ทราชมขมบรรทมไฟ	คลาไคลออกท่องพระโรงพลัน”

(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๑๔)

- ตอนที่ท้าวยศวิมลตัดสินใจขับไล่นางจันทวีออกจากพระนคร นางจันทวีอ่อนวอนขอฟื้นฟูและป้องกันความเจ็บป่วยหลังคลอดด้วยการอยู่ไฟ ดังข้อความว่า

“มีกรรมจำจากพระบาทแล้ว น้องแก้วหาขัดขึ้นไม่
จะขอผิดผ่อนต่อขอนอนไฟ มิให้ช้านักสักเจ็ดวัน
แต่พอให้แห้งเหือดเลือดลม จะซุกซมซ่อนไปในไพรสนธ์”
(สังข์ทอง.๒๕๔๕: ๑๘)

เกี่ยวกับการผดุงครรภ์ที่ปรากฏในวรรณคดีดังที่กล่าวมานี้ เห็นได้ว่าภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยให้สังเกตอาการที่สตรีตั้งครรภ์ได้จากการเปลี่ยนแปลงของร่างกาย เช่น ผิพรรณเปล่งปลั่ง เต้านมคัดเคร่ง เต้านมคล้ำ เป็นต้น ซึ่งตรงกับที่ฝ่ายธรรมชาติบำบัด สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดปราจีนบุรี (๒๕๓๗: ๒๓-๒๔) กล่าวไว้ในหนังสือคู่มือเวชกรรมแผนโบราณว่า เมื่อสตรีตั้งครรภ์ได้ ๑๕ วัน หรือ ๑ เดือน จะมีลักษณะอาการแสดงให้ปรากฏว่าตั้งครรภ์ คือเส้นเอ็นที่ผ่านหน้าอกจะชัดเป็นสีเขียว มีรอยดำคล้ำรอบหัวนม และอาจมีอาการต่าง ๆ ตามลำดับ คือ

- ๑) เมื่อมีครรภ์ได้ ๑ เดือน อาจเกิดไข้ร่าเพร่าพัด คือไข้ที่ไม่ทราบสาเหตุ
- ๒) เมื่อมีครรภ์ได้ ๒ เดือน อาจนอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ มึนซึม
- ๓) เมื่อมีครรภ์ได้ ๓ เดือน จะมีอาการลงราก คืออาเจียน จุกเสียด กินไม่ได้ นอนไม่หลับ ให้ระวังลูกตก คือการแท้งบุตร ในตำราได้กล่าวถึงอาการที่อาจเกิดขึ้นกับสตรีมีครรภ์ไปจนถึง ๑๐ เดือน จากข้อความดังกล่าวสามารถวิเคราะห์ได้ว่าสาเหตุแห่งความเจ็บป่วยประการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับมารดาขณะตั้งครรภ์นั้นมีผลมาจากการปรับเปลี่ยนของระบบธาตุต่าง ๆ ในร่างกาย เพราะทารกในครรภ์จะมีพัฒนาการตลอดเวลา ร่างกายของผู้เป็นมารดาจึงอาจแปรปรวน และอ่อนแอลงจนส่งผลให้เกิดอาการต่าง ๆ ที่เรียกว่าแพ้ท้องขึ้น โดยในตำรายังกล่าวถึงอาการที่ถือว่าผิดปกติหากเกิดขึ้นนอกเหนือจากอาการที่ระบุในหัวข้อครรภ์รักษา ซึ่งเรียกว่าครรภ์วิปลาส มีด้วยกัน ๔ ประการคือ

- ๑) สตรีที่ตั้งครรภ์แล้วบังเกิดกามราคะรุนแรง อาจทำให้ครรภ์ตกไป
- ๒) สตรีที่ตั้งครรภ์แล้วกินของไม่ควรกิน เช่น ของเผ็ดร้อน ของแสลง เป็นต้น
- ๓) สตรีที่ตั้งครรภ์มีจิตมากด้วยความโกรธ จนถึงขั้นทำร้ายตนเอง หรือทะเลาะวิวาทกับผู้อื่น
- ๔) สตรีที่ตั้งครรภ์แล้วถูกคุณไสยเข้ากระทำ

จากข้อความดังกล่าวคำว่า “ครรภ์วิปลาส” น่าจะเป็นทฤษฎีการปฏิบัติตนขณะตั้งครรภ์ของการผดุงครรภ์แผนโบราณ เพราะหากสตรีที่ตั้งครรภ์ได้ทราบว่าการกระทำได้กล่าวว่ามีโทษต่อบุตร ในครรภ์ ก็ควรที่จะละเว้น ไม่มักมากในกามคุณ ไม่กินของแสลง ไม่ทำอารมณ์ให้ขุ่นมัว ไม่ปฏิบัติตนผิดจากความเชื่อและจารีตอันดีงาม เพราะอาจเจ็บป่วยจากสิ่งที่มองไม่เห็นและหาสาเหตุไม่พบ หรือเรียกว่าถูกคุณไสยได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับอาการของสตรีที่กำลังจะคลอดบุตร ข้อความในวรรณคดีสะท้อนให้เห็นว่าสตรีที่กำลังจะคลอดบุตรไม่ว่าจะเป็นเจ้านายฝ่ายในหรือสามัญชนล้วนแต่มีอาการไม่

ต่างกัน แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่ากำหนดการคลอดในยุคนั้นนับที่สิบเดือน ไม่ใช่เก้าเดือนอย่างในปัจจุบัน ด้วยต่างกันที่วิธีกำหนดเดือนปี สมัยก่อนนับเดือนธันวาคมว่าเป็นเดือนที่หนึ่งของปี และวันที่ตั้งท้องกับวันคลอดก็มักไม่ทราบแน่ชัด การนับเดือนที่ตั้งครรภ์จึงเป็นค่าประมาณเสียมากกว่า อาการเจ็บท้องของสตรีใกล้คลอดจะถี่กระชั้นขึ้นเรื่อย ๆ หมอตำแยต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ในเรื่องการจับเส้น กดจุดเพื่อคลายความเจ็บปวดลง ดังที่นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว (๒๕๔๓: ๒) กล่าวว่า คนคลอดลูกการระบายลมของเส้นสายสำคัญมาก ต้องจับเส้นให้วิ่ง เวลาจับเส้นต้องคลำตรงโคนขาให้เด่นตีบ ๆ และตรงปีกมดลูกสองข้างกับมดลูกตรงใต้สะดือด้วย นอกจากนั้นสิ่งที่ปรากฏในวรรณคดีและเป็นภาพสะท้อนที่เห็นอยู่ในสังคมที่ยังมีการคลอดบุตรด้วยหมอตำแยคือขณะคลอดต้องมีคนหนุนหลัง มีคนเป็นเหมือน พนักเก้าอี้ให้คนเจ็บท้อง ซึ่งเสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๑๕) กล่าวว่าคนหนุนหลังมักเป็นผู้ช่วยของ หมอตำแย ถ้าหมอตำแยบอกให้ช่วยผลักก็ต้องเอามือกดสองข้างท้องของคนเจ็บ

สำหรับการฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดนั้น วรรณคดีที่ศึกษาได้บันทึกเรื่องราวของการอยู่ไฟหลังคลอดไว้ใกล้เคียงกัน จนสามารถสะท้อนให้เห็นว่าการอยู่ไฟเป็นคติความเชื่อและประเพณีนิยมในการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยที่อาจเกิดขึ้นกับมารดาหลังคลอดได้

เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๒: ๒๓) กล่าวถึงการอยู่ไฟเอาไว้ว่า การอยู่ไฟมีสิ่งที่จะต้องทำหลายอย่าง คือ ต้องทำพิธีดับพิษไฟ โดยการหาผู้รู้มาเสกข้าวสารกับเกลือ ท่องคาถาพระโมคคัลลาน์ ดับไฟนรก แล้วเคี้ยวข้าวสารกับเกลือนั้นพ่นที่ท้องหญิงอยู่ไฟ ๓ ครั้ง แผ่นหลัง ๓ ครั้ง พันทืเตาไฟ ๓ ครั้ง ก่อนจะประพรมน้ำมันดรรชนีสารที่เตาไฟ วงสายสิญจน์ ปิดยันต์รอบที่อยู่ไฟ ก่อนขึ้นนอนบนกระดานไฟ ต้องเข้าชื่อ คือ การนอนตะแคงให้หมอตำแยเหยียบตะโพก เพื่อให้กระดูกชื่อเชิงกรานกลับเข้าที่เสียก่อน ขณะอยู่ไฟ หมอจะเสกขมิ้นกับปูนแดงทาท้อง ต่ำไฟลงกับเกลือพอกช่องคลอด และใช้เหล้าล้างปากมดลูก

จากข้อความรู้ที่เสฐียรโกเศศ ให้ไว้ดังกล่าวนั้น เห็นได้ว่าสมุนไพรที่ใช้ในการบำบัดฟื้นฟูสุขภาพขณะอยู่ไฟ มีคุณสมบัติในการกำจัดเชื้อแบคทีเรียที่จะทำให้แผลเน่าเปื่อยและลูกกลมได้ เพราะไม่ว่าจะเป็นขมิ้น พูล และสุราลวันแล้วแต่สามารถรักษาความสะอาดและสมานแผลได้เป็นอย่างดี จึงถือว่าการอยู่ไฟเป็นทั้งกุศโลบายและภูมิปัญญาทางการแพทย์ในการฟื้นฟูสุขภาพหลังคลอดได้เป็นอย่างดี

มารดาหลังคลอดย่อมเกิดความอ่อนเพลียและความแปรปรวนของธาตุในร่างกายขึ้น ดังที่ลลิตา จันทรจิต (๒๕๔๐: ๒๖) กล่าวว่า การคลอดต้องใช้แรงเบ่ง อีกทั้งสูญเสียเลือด และน้ำในร่างกายจนทำให้ระบบธาตุต่างๆ หย่อนลง อาทิ ธาตุดินแปรปรวน เกิดจากการเปลี่ยนแปลงขนาดมดลูกอย่างรวดเร็ว หัวใจต้องสูบฉีดโลหิตเพิ่มขึ้นกว่าปกติ ส่งผลให้โครงสร้างของกระดูกสันหลัง และเชิงกรานหย่อน ธาตุน้ำแปรปรวน เกิดจากการเสียเลือด น้ำเดิน น้ำคาวปลา จนอาจเกิดภาวะโลหิตหย่อนได้ ธาตุลมแปรปรวน เกิดจากการออกแรงเบ่ง การหายใจถี่กว่าปกติ โดยเฉพาะการเกิดลมกัมมัชวาทหรือลมเบ่งอาจทำให้ระบบไหลเวียนโลหิตหย่อนได้ ธาตุไฟ

แปรปรวน เกิดจากร่างกายต้องเผาผลาญอาหารมากขึ้น ร่างกายต้องใช้พลังในการเผาผลาญไขมันสร้างความอบอุ่นมากขึ้น อาจทำให้หนาวสั่น เป็นไข้ได้

จากข้อความรู้ที่ลัทธิกา จันทรจิต ให้ไว้นี้ สะท้อนให้เห็นความสำคัญของการอยู่ไฟ เพราะนอกจากจะได้ทำการรักษาบาดแผลภายนอกแล้ว ยังเป็นการบำรุงความเจ็บป่วยภายใน และระบบธาตุต่างๆ ที่นำมาซึ่งความเจ็บป่วยอื่นๆ โดยใช้การอยู่ไฟเป็นการฟื้นฟูสุขภาพหลังคลอด โดยให้ความสำคัญกับอาหารที่จะบริโภค ไม่รับประทานของแสลง ส่วนใหญ่มักให้รับประทานข้าวกับเกลือและปลาแห้ง เพราะเกลือมีสารโซเดียมคลอไรด์ ปลาแห้งก็เป็นอาหารที่ไม่มีไขมันจากน้ำมัน ซ้ำยังมีโปรตีนในปริมาณที่พอเหมาะ ดีกว่าเนื้อหมูหรือไก่ และในสมัยรัชกาลที่ ๒ ข้าวที่รับประทานก็ยังเป็นข้าวซ้อมมือที่อุดมไปด้วยวิตามิน นอกจากนี้ยังมีอาหารบำรุงน้ำนมอย่างแกงเลียงอีกด้วย

ในตำราแพทย์แผนไทยกล่าวถึงตำรับยารักษาโรคหลังคลอดไว้หลายขนาน เช่น ยาขับน้ำคาวปลา ที่เบญจมาศ พลอินทร์ (๒๕๒๙: ๑๓) บันทึกไว้ว่าให้น้ำเบญจกูล๑ รากปลาไหลเผือก ๑ เถาวัลย์เปรียง ๑ แก่นขี้เหล็ก ๑ แก่นแสมทะเล ๑ ไพล ๑ รากทองแดง ๑ หัศคุณเทศ ๑ หางไหลแดง ๑ ผลสมอทั้ง ๓ เปล้าน้อย ๑ กะลัมพัตตาตุ่ม ๑ แก่นลั่นทม ๑ ข่า ๑ กระเทียม ๑ พริกไทย ๑ รากส้มกุ้ง ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ ใบมะขาม ๑ ใบส้มป่อย ๑ ใบส้มเสี้ยว ๑ ใบมะกา ๑ ผักส้มป่อย ๑ มะขามเปียก ๑ ยาตำ ๑ เกลือสินเธาว์ ๒ สลึง เนื้อฝักกราชพฤกษ์ ๓ ฝัก สารส้ม ๑ บาท น้ำสรรพ ๓๐ สิ่งนี้ทำยาหม้อต้มรับประทาน ชำระโลหิตเน่า ขับน้ำคาวปลา สำหรับผู้อยู่ไฟ และยาต้องเหล้าสำหรับคนอยู่ไฟให้น้ำหญาโยงไฟ ๔ บาท สารส้ม ๑ บาท เจตมูล ๑ บาท ขิง ๖ บาท ดีปลี ๑ บาท พริกไทย ๑ บาท กระเทียม ๑ บาท เกลือหิบบมือหนึ่ง น้ำสรรพยาตำพอข้า ห่อผ้าขาวแช่สุรา เป็นยารั้ดมดลูกให้แห้งสนิท ใช้เมื่อคลอดบุตร ๑๐ วันล่วงแล้ว

การวิเคราะห์ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยช่วยให้เกิดความรู้ ความเข้าใจต่อความเชื่อและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพของผู้คนในสมัยนั้น ทั้งในเรื่องการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค การบำบัดรักษาความเจ็บป่วย การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วย รวมทั้งยังช่วยให้เกิดความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการผดุงครรภ์ นับตั้งแต่การตั้งครรภ์ การแพ้ท้อง การคลอด การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอด และการดูแลทารกแรกคลอดของผู้คนในสมัยนั้นด้วย ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นข้อความรู้สำคัญที่วรรณคดีบันทึกไว้ได้ และนับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อความรู้ในด้านประวัติศาสตร์ของการแพทย์แผนไทย ที่ผู้เกี่ยวข้องด้านการแพทย์แผนไทยจะนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมต่อไป

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยครั้งนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อค้นคว้าและรวบรวมภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไว้เป็นหลักแหล่ง ซึ่งจะเป็นการกระตุ้นเตือนให้ตระหนักถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเพื่อนำมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตตามยุคสมัย โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร ข้อมูลที่ใช้เป็นวรรณคดีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จำนวน ๘ เรื่อง ได้แก่ ๑) บทเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน ๒) บทละคร เรื่อง อิเหนา ๓) บทละครนอก เรื่องไชยเชษฐ์ ๔) บทละครนอก เรื่องสังข์ทอง ๕) บทละครนอก เรื่องไกรทอง ๖) บทละครนอก เรื่องมณีพิชัย ๗) บทละครนอก เรื่องควี ๘) บทละครนอก เรื่องสังข์ศิลป์ชัย และเสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาสรุปได้ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการศึกษา

การศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยครั้งนี้พบว่า ขั้นตอนการรักษาพยาบาลความเจ็บป่วยตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการกล่าวถึงการวิเคราะห์หาสมุฏฐานของโรค การบำบัดรักษา การฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยและการผดุงครรภ์ ดังนี้

๕.๑.๑ การซักประวัติและตรวจอาการ

๑) การซักประวัติผู้ป่วยเกี่ยวกับข้อมูลส่วนตัว เช่น วัน เดือน ปีเกิด ชาติเจ้าเรือน นิสัยและพฤติกรรมอันเป็นมูลเหตุให้เกิดโรค อาทิ การกินอยู่หลับนอน ตลอดจนถิ่นที่อยู่อาศัย เป็นต้น

๒) การตรวจอาการโดยสังเกตจากอวัยวะของผู้ป่วย อาทิ หู ตา ผิวหนังและอวัยวะส่วนต่าง ๆ ล้วนสามารถบ่งบอกถึงความผิดปกติของร่างกายได้อย่างชัดเจน ซึ่งแพทย์แผนไทยจะเรียกอาการของโรคที่สังเกตได้จากอวัยวะที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมว่า พิการและกำเริบ อาทิ ผมหงอก เส้นผมจะแห้ง หนังศีรษะมีตุ่มคัน เป็นต้น

๓) การตรวจชีพจรและการตรวจไข้ จะใช้หลังมือสัมผัสตัวผู้ป่วย การจับชีพจรตามจุดต่าง ๆ ของร่างกายนำมาสัมพันธ์กับข้างขึ้นข้างแรมเพื่อดูกำลังของผู้ป่วยและเพื่อวัดความร้อนในร่างกายว่ามีไข้หรือไม่ นอกจากนั้นยังมีการตรวจประตูลม โดยการจับชีพจรที่ข้อมือเทียบกับชีพจรที่หลังเท้า เพื่อดูการเดินของเลือดลมว่าไหลเวียนดีหรือไม่

๔) การตรวจดูพื้นชะตา ดูดวงเคราะห์ที่มีอิทธิพลต่อสุขภาพ เพื่อทำนายว่าความเจ็บป่วยครั้งนี้จะรักษาหายได้หรือไม่

๕.๑.๒ การบำบัดรักษา

การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยโดยแพทย์แผนไทยจะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ความเจ็บป่วยทางกายและความเจ็บป่วยทางใจ

๕.๑.๒.๑ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกาย

๑) การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางกายที่พบมากที่สุด คือ การบำบัดรักษาโดยใช้ยาสมุนไพรและการนวด จากการศึกษาพบว่าสมุนไพรที่ปรากฏในวรรณคดีทั้ง ๘ เรื่อง สามารถรักษาโรคต่าง ๆ ได้ ดังนี้

๑.๑) การใช้ไฟลรักษาแผลฟกช้ำ และสมานแผลสด เนื่องจากไฟลมีคุณสมบัติในการระงับปวดและต้านเชื้อแบคทีเรีย

๑.๒) การนำสมุนไพรหลายชนิดมาตำรับประทานเพื่อรักษาโรคสันนิบาต

๑.๓) การใช้ลูกเบญจกานี สีเสียดและดีเกลือ รักษาฝีและหนอง เนื่องจากสมุนไพรดังกล่าวมีคุณสมบัติในการสมานแผลและทำให้ผิวหนังบริเวณที่เป็นแผลกลับมาติดกระชับโดยเร็ว

๑.๔) การนัตยา เป็นการรักษาเกี่ยวกับระบบทางเดินหายใจและโรคหวัด

๑.๕) การนําน้ำมันมาหยอดตาแก้โรคตาอักเสบ เนื่องจากขมิ้นมีสรรพคุณในการลดการอักเสบและมีฤทธิ์ฆ่าเชื้อแบคทีเรีย

๑.๖) การใช้ใบเสลดพังพอนรักษาแผลงูกัด เนื่องจากใบเสลดพังพอนมีคุณสมบัติในการต้านการทำลายระบบประสาท ระบบกล้ามเนื้อ ระบบไหลเวียนโลหิตและระบบไตล้มเหลวที่เกิดจากพิษงูได้

๒) การบำบัดรักษาโดยการนวด จากการศึกษาพบว่า การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยด้วยการนวด มีดังนี้

๒.๑) การนวดเพื่อบำบัดอาการเป็นลม

๒.๒) การนวดเพื่อบรรเทาการบาดเจ็บของกล้ามเนื้อ

๒.๓) การนวดเพื่อทำกายภาพบำบัด

๕.๑.๒.๒ การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจ

การบำบัดรักษาความเจ็บป่วยทางใจมีวิธีในการบำบัดรักษาพื้นฐานไม่ต่างจากการรักษาความเจ็บป่วยทางกายมากนัก ต่างกันตรงที่ความเจ็บป่วยทางใจมักหาสาเหตุแห่งการเกิดโรคที่แน่นอนไม่พบ เนื่องจากเป็นโรคที่มีผลกระทบมาจากความรู้สึกด้านลบ ไม่ว่าจะเป็นความเศร้า ความทุกข์ และความผิดหวัง ความรู้สึกเหล่านี้จึงส่งผลกระทบต่อระบบการทำงานของร่างกาย การบำบัดรักษามี ๒ ขั้นตอน ดังนี้

๑) การซักประวัติและตรวจอาการ แพทย์จะสอบถามว่าก่อนเจ็บป่วยมีอาการใด นำมาก่อน หรืออาการต่าง ๆ เกิดหลังจากที่ไปประกอบกิจกรรมอะไรมา เช่น เข้าป่า ตากแดดตาก

ลมนานเกินไป ในขณะที่พูดคุยแพทย์จะสังเกตปฏิกิริยาของผู้ป่วย อาทิ การสบตา การควบคุมอารมณ์ รวมไปถึงรูปร่าง ผิวพรรณที่สะท้อนถึงความเจ็บป่วย เป็นต้น

๒) การบำบัดรักษา การฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วยมักเป็นสิ่งที่ทำควบคู่กันไปในรูปแบบของพิธีกรรม อาจมีการใช้ยาสมุนไพรหรือการนวดร่วมด้วย โดยมีพื้นฐานความเชื่อในเรื่องเคราะห์กรรมเป็นหลัก การรักษาจึงมักควบคู่กับการประกอบพิธีทางศาสนา เช่น ทำบุญตักบาตร ถวายสังฆทาน รักษาศีล รดน้ำมนต์ บายศรีสู่ขวัญ เป็นต้น

๕.๑.๓ การฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วย

๕.๑.๓.๑ หลักของการฟื้นฟูและป้องกันความเจ็บป่วยโดยแพทย์แผนไทยจะประกอบด้วย การงดงานหนักเพื่อให้ร่างกายได้พักฟื้น การพักผ่อนที่เพียงพอ การไม่รับประทานของแสลง การเลือกอยู่ในที่อากาศถ่ายเทสะดวกและอุณหภูมิพอเหมาะ

๕.๑.๓.๒ นอกจากการฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันความเจ็บป่วยของผู้ป่วยแล้ว แพทย์แผนไทยยังให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูสุขภาพและการป้องกันความเจ็บป่วยของมารดาหลังคลอดบุตรอีกด้วย นั่นคือ การอยู่ไฟ เนื่องจากหลังการคลอดบุตรร่างกายย่อมมีความอ่อนแอไม่ต่างจากผู้ป่วยที่เพิ่งฟื้นไข้ ขั้นตอนการอยู่ไฟจึงมีทั้งการสุมไฟ ประคบสมุนไพรบนร่างกาย การรับประทานยาสมุนไพรและอาหารที่มีประโยชน์ต่อตนเองและทารก

๕.๑.๔ การผดุงครรภ์

แม้ว่าการผดุงครรภ์จะไม่ใช้การรักษาความเจ็บป่วย แต่ก็เป็กรรรมวิธีทางการแพทย์รูปแบบหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับความเป็นความตายของแม่และเด็กโดยตรง แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังไม่มีโรงพยาบาลเหมือนในปัจจุบัน แต่ระบบการดูแลมารดาตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์กระทั่งคลอดบุตรก็มีโครงสร้างที่คล้ายคลึงกับสมัยที่มีโรงพยาบาลอยู่ในปัจจุบัน ดังนี้

๕.๑.๔.๑ การตั้งครรภ์ แพทย์แผนไทยจะมีวิธีสังเกตอาการของสตรีที่ตั้งครรภ์จากลักษณะอาการของร่างกายและพฤติกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ผิวพรรณเปล่งปลั่งมีน้ำมีนวลมากขึ้น เจ้านมคัดแฉะ ผนวกกับความเชื่อซึ่งเป็นเสมือนลางบอกเหตุ เช่น นิमितแห่งความฝัน อาการดังกล่าวสามารถบอกได้ว่าสตรีผู้นั้นกำลังตั้งครรภ์และแพทย์จะทำการบำรุงรักษามารดาและเด็กในครรภ์ต่อไป

๕.๑.๔.๒ การแพ้ท้อง เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของระบบประสาทในร่างกายเป็นไปในทางจิตวิทยา ทำให้อยากกินของที่ผิดปกติ หรือเมื่อรับประทานอาหารแล้วก็กลับอาเจียนออกมา ลักษณะของอาหารที่มารดาอยากรับประทานขณะตั้งครรภ์สามารถทำนายอุปนิสัยของทารกที่กำลังจะเกิดได้ด้วย

๕.๑.๔.๓ การคลอด วรรณคดีสะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างของกระบวนการทำคลอดระหว่างชนชั้นเจ้านายและไพร่ จากแพทย์ อุปกรณ์และพิธีกรรม เช่น ชนชั้นสูงจะได้รับการทำคลอดจากหมอมหลวง ชาวบ้านจะใช้หมอดำแย ชนชั้นสูงจะใช้อุปกรณ์ในการทำคลอดที่ทำจาก

เครื่องเงินเครื่องทอง ชาวบ้านจะใช้วัสดุพื้นบ้าน ชนชั้นสูงจะมีพิธีกรรมก่อนและหลังคลอดที่ใหญ่โต และใช้ผู้ดำเนินการจำนวนมาก แต่ชาวบ้านจะทำกันในครอบครัว เป็นต้น

๕.๑.๔.๔ การฟื้นฟูหลังคลอด สตรีหลังคลอดทุกคนต้องได้รับการอยู่ไฟเพื่อฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันร่างกายจากความเจ็บป่วย วรรณคดีได้บันทึกวิธีการและขั้นตอนการอยู่ไฟของมารดาหลังคลอดไว้อย่างครบถ้วน ตั้งแต่พิธีดับพิษไฟ การใช้สมุนไพรสมานแผลและอาหารสำหรับบริโภค ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาในการฟื้นฟูสุขภาพและป้องกันร่างกายจากความเจ็บป่วยได้เป็นอย่างดี

๕.๑.๔.๕ การบริหารทารกคลอดใหม่ ทารกคลอดใหม่ยังไม่มีภูมิคุ้มกันโรคมากพอ ปัญหาเด็กเสียชีวิตหลังคลอดจึงเกิดขึ้นได้บ่อยครั้ง ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องการบริหารทารกคลอดใหม่บอกกล่าวตั้งแต่วินาทีแรกที่เด็กคลอดจากครรภ์มารดา จนกระทั่งอายุเหมาะสมแก่การโกนผมไฟ เช่น การเตรียมผ้าไว้ห่อตัวเพื่อป้องกันการถูกตะไคร้นกิ้ง คือ ป้องกันการการหนวดตาย และการร่อนกระดังเพื่อไม่ให้ป็นเด็กขวัญอ่อน เป็นต้น

๕.๒ การอภิปรายผล

จากการศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยครั้งนี้ มีข้อสังเกตอันเป็นประเด็นที่ผู้ศึกษาต้องการอภิปรายดังนี้

๕.๒.๑ การแพทย์แผนไทยสามารถรับใช้สังคมไทยก่อนการหลังไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตก

การแพทย์แผนไทยมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกตั้งแต่สมัยสุโขทัย จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางการแพทย์เฉพาะตัวที่คนไทยค้นคว้าและปรับปรุงให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตมาทุกยุคทุกสมัย เพราะความเจ็บป่วยเป็นสิ่งที่อยู่คู่กับชีวิตมนุษย์อยู่เสมอ ผู้คนในแต่ละชุมชนจำเป็นต้องหาหนทางในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย ถึงแม้จะได้ผลช้าบ้างเร็วบ้าง แต่การแพทย์ที่เป็นแบบแผนซึ่งผู้คนในชุมชนได้เรียนรู้ ทดลอง และปรับปรุงขึ้นมา ย่อมตอบสนองความต้องการของชุมชนนั้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่นเดียวกับผลการศึกษาพบว่า วรรณคดีได้สะท้อนให้เห็นว่าการแพทย์แผนไทยที่มีลักษณะช่วยเหลือเกื้อกูลกัน คือ แพทย์มักเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในตำบลหรือหมู่บ้านที่พร้อมจะให้ความช่วยเหลือลูกบ้านทุกเวลา มีความสิ้นเปลืองทางด้านเศรษฐกิจน้อย คือ วิธีบำบัดรักษามักใช้ยาสมุนไพรที่หาได้ในชุมชนหรือการนวดบำบัด มีระบบการรักษาที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ จึงไม่จำเป็นที่ผู้ป่วยจะต้องเดินทางออกจากชุมชนเพื่อไปแสวงหาแพทย์ที่อื่นหากไม่จำเป็น แต่เมื่อมีการหลังไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตก ทั้งเครื่องมือทางการแพทย์และยารักษาโรคที่มีความก้าวหน้าทางวิทยาการสูงกว่า สามารถบำบัดรักษาโรคได้อย่างถูกต้องและรวดเร็วกว่า ทำให้การแพทย์แผนไทยที่เคยรับใช้สังคมอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนไทยมายาวนานก็เสื่อมความนิยมลง ซึ่งความเป็นจริงแล้ว การแพทย์แผนไทยมิได้ด้อยไป

กว่าการแพทย์แผนปัจจุบันแต่อย่างไร ทว่า ด้วยวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปของผู้คนในสังคมไทย ทำให้ผู้ป่วยไม่มีเวลาแม้แต่จะนั่งรอยามให้ออกฤทธิ์ในการขจัดโรคภัยไข้เจ็บ เพราะเมื่อเจ็บป่วยและรักษาแบบการแพทย์แผนปัจจุบัน ฉีดยาหนึ่งเข็มสามารถขจัดโรคภัยไข้เจ็บบางโรคให้หายเป็นปลิดทิ้งได้ ผู้คนจึงพากันหลงลืมวิธีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยแบบดั้งเดิม ทั้งที่ความเป็นจริง โรคบางโรคแพทย์แผนปัจจุบันก็ไม่ได้มีตัวยาโดยตรงในการขจัดเชื้อโรค เช่น โรคหวัด หากผู้ป่วยเป็นไข้หวัด แพทย์แผนปัจจุบันจะให้รับประทานยาแก้ไอ ยาแก้ปวด ยาลดน้ำมูก และยาแก้ไอ ซึ่งตัวยาแต่ละชนิดจะร่วมกันบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วย ไม่ต่างจากการรักษาโดยแพทย์แผนไทย เมื่อมีผู้ป่วยเป็นไข้หวัดดังที่ปรากฏในตำราเวชศึกษา (๒๕๒๒: ๒๗๐-๒๗๖) ที่กล่าวถึงยาต้มแก้ไข้ทั้งปวงไว้อย่างละเอียดอ่อนว่า ให้ดูประกอบยาให้ต้องโรค ดูเวลาล้มเจ็บ ดูอายุชั้ย พิเคราะห์ดูก่อนเกิดไข้ให้รู้แน่จึงวางยา จากข้อความที่ปรากฏนั้น เนื่องจากการบำบัดรักษาโรคไข้หวัดโดยแพทย์แผนไทยมีอยู่หลายขนาน เพื่อรองรับสาเหตุของไข้ว่าเกิดจากอะไรและมีชื่อเรียกไข้นั้นๆ เช่น ไขรากลัด ไข้พิษเพื่อเสมหะ ไข้เพื่อลม เป็นต้น แล้วจึงจัดยาตามอาการของโรค ซึ่งในตำรากล่าวถึงยาและการบำบัดรักษาโรคไข้หวัดแต่ละชนิดไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน แม้จากผลการศึกษาจะไม่พบว่ามีวรรณคดีเล่มใดกล่าวถึงการบำบัดรักษาโรคภัยไข้เจ็บไว้อย่างถี่ถ้วนจนนำมาอ้างอิงเป็นวิชาการได้ แต่ผลสรุปจากภาพรวมก็สะท้อนให้เป็นถึงความเชื่อมั่นและศรัทธาต่อภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยว่าสามารถรับใช้สังคมไทยได้จริงก่อนที่การหลั่งไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตกจะค่อยๆ ลบล้างความเชื่อถือและศรัทธาให้เสื่อมลงตามลำดับ

๕.๒.๒ โรคที่ปรากฏในวรรณคดี

โรคที่ปรากฏในวรรณคดีทั้ง ๘ เรื่อง ได้แก่ โรคกร่อน โรคไข้หวัด โรคสันนิบาต โรคไข้ทับระดู โรคไข้เหนือ โรคอ่อนเพลียคล้ายจับไข้เนื่องจากความทุกข์ใจ การเป็นลม โรคผีหนองบาดแผลฟกช้ำ บาดแผลสด และโรคเกี่ยวกับดวงตา ซึ่งในความเป็นจริงอาจมีโรคอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นกับผู้คนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่วรรณคดีไม่ได้กล่าวถึงทว่า อย่างน้อยผลการศึกษาทำให้เราทราบว่าในยุคนั้นมีโรคใดและการรักษาโรควิธีใดที่เกิดขึ้นในสังคมและนำมาเป็นบริบทในชีวิตของตัวละคร อีกทั้งยังทำให้ทราบถึงวิวัฒนาการทางการแพทย์ที่สามารถบำบัดรักษาและป้องกันการเกิดโรคจากอดีตจนถึงปัจจุบันว่ามีโรคบางชนิดที่สร้างความเจ็บป่วยให้กับมนุษย์น้อยลง เช่น โรคสันนิบาต โรคไข้เหนือ โรคไข้ทับระดู ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน อิเหนาและสังข์ศิลป์ชัย ซึ่งบางโรคยังคงอยู่ แต่ถูกเรียกในชื่ออื่น หรือทราบวิธีการป้องกันการเกิดโรคก่อนที่จะเจ็บป่วย เป็นต้น ในขณะที่บางโรค ได้แก่ ไข้หวัด เป็นลม หรือบาดแผลสด ซึ่งเป็นโรคสามัญที่เกิดขึ้นได้กับมนุษย์ทุกเพศ ทุกวัย วรรณคดีก็ได้บันทึกวิธีการรักษาซึ่งอาจนำมาเป็นทางเลือกในการใช้ชีวิตใกล้ชีวิตธรรมชาติ และไม่ต้องรับสารเคมีเข้าสู่ร่างกายจนเกินสมควร เช่น การใช้พลรักษาแผลมีดบาดในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง การใช้น้ำลอยดอกไม้มัดหน้าตาผู้ป่วยที่เป็นลมเพื่อความสะดวกขึ้นในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น

๕.๒.๓ การหนดสามารถบำบัดอาการของโรคได้หลายชนิด

การนวดหรือหัตถเวชแผนไทย ถือว่าเป็นศาสตร์แห่งภูมิปัญญาทางการแพทย์ที่ใช้บำบัดรักษาความเจ็บป่วยแบบไทยอย่างแท้จริงและได้รับความเชื่อถือสืบเนื่องมาทุกยุคทุกสมัย ไม่ว่าจะเป็นความเจ็บป่วยทางกายหรือความเจ็บป่วยทางใจ ความเจ็บป่วยเล็กน้อยหรือรุนแรง การนวดจะมีส่วนร่วมหรือเป็นหลักในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยได้เกือบทุกโรค ซึ่งกระทรวงสาธารณสุขให้การยอมรับว่าการนวดสามารถบำบัดรักษาโรคต่าง ๆ ได้มากกว่า ๖๐ ชนิด อาทิ ความดันโลหิตสูง โรคหืด ไช้มนอดตันในเส้นเลือด เป็นต้น และในวรรณคดีที่นำมาศึกษาแทบทุกเรื่องจะปรากฏวิธีการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยด้วยการนวดอยู่เสมอ เช่น ขุนช้างขุนแผน อิเหนา สังข์ทอง คาวี และสังข์ศิลป์ชัย เป็นต้น เนื่องจากการนวดไทยมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงถึงความเชื่อถือและความนิยมมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย อยุธยา รัตนโกสินทร์ตอนต้นและสืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน สนั่น แก้วมูล (๒๕๕๑: ไม่มีเลขหน้า) กล่าวว่า”การรักษาสมัยโบราณ เป็นไข้เป็นอะไรก็ใช้การนวดคลายเส้นเสมอ” แม้ว่าการนวดแผนไทยจะถูกลดทอนความสำคัญไปช่วงหนึ่ง เมื่อกระแสนิยมวิทยาการตะวันตกแพร่เข้ามา แต่ในปัจจุบันการนวดแผนไทยได้รับการฟื้นฟูจนกลายเป็นภูมิปัญญาในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วยประจำชาติที่น่าภาคภูมิใจ โดยแพทย์แผนไทยแนะนำว่าการนวดสามารถทำได้สม่ำเสมอ เฉลี่ยเดือนละ ๒ ครั้ง เป็นอย่างน้อย นอกจากจะเป็นการป้องกันความเจ็บป่วยแล้ว ยังเป็นการสานสัมพันธ์ในครอบครัว หากใช้วิธีผลัดกันนวดในครัวเรือนระหว่างสามี-ภรรยา หรือบุตร-ธิดาและลูกหลานนวดให้ญาติผู้ใหญ่อีกด้วย

๕.๒.๔ การผดุงครรภ์แผนไทยได้รับความนิยมน้อยลง

นับจากการหลั่งไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตก วิทยาการด้านการแพทย์ทุกแขนงได้รับการพัฒนาให้เปลี่ยนแปลงไป จนกระทั่งการแพทย์แบบดั้งเดิมที่ใช้บำบัดรักษาความเจ็บป่วยเสื่อมความนิยมลง โดยเฉพาะการผดุงครรภ์ซึ่งเป็นเรื่องความเป็นความตายของคนสองคน คือ มารดาและบุตร ในยุคก่อตั้งโรงพยาบาลและริเริ่มการแพทย์แผนปัจจุบันได้มีการล้มล้างความศรัทธาและความเชื่อถือที่มีต่อการแพทย์แผนไทยว่าเป็นเรื่องไร้เหตุผล ปีพ.ศ.๒๔๓๙หมอบรัดเลย์ได้ยกเลิกการอยู่ไฟและตั้งโรงเรียนการผดุงครรภ์แผนปัจจุบันขึ้นที่โรงพยาบาลศิริราช ค่านิยมของผู้คนจึงเปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญของเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์ ประกอบกับความเชื่อชีวิตที่ไม่มีใครรับประกันได้ว่าการทำคลอดแบบดั้งเดิมจะสามารถรักษาชีวิตของแม่และเด็กเอาไว้ได้ แต่ประการสำคัญที่สุด เนื่องมาจากค่านิยมของคนไทยที่มักไม่อธิบายเหตุผลของการกระทำและมักอ้างว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติหรือเป็นคำบัญชาของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขั้นตอนการผดุงครรภ์แผนไทยซึ่งล้วนแล้วแต่มีประโยชน์ต่อตัวแม่และเด็ก จึงไม่มีใครมองเห็นคุณค่า รวมทั้งความสะดวกสบายของการผดุงครรภ์แผนปัจจุบันที่สามารถรองรับทุกความต้องการของสตรีใกล้คลอด และรับประกันความปลอดภัยจากแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ ทำให้การผดุงครรภ์แผนโบราณ โดยเฉพาะการฟื้นฟูมารดาหลังคลอด อย่างการอยู่ไฟและการบริหารทารกแรกคลอด อย่างการร่อนกระดัง จึงถูกละเลยที่จะปฏิบัติสืบเนื่องมา ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว เราสามารถผสมผสานการผดุงครรภ์แผนไทยเข้ากับการผดุงครรภ์แผนปัจจุบันได้อย่างสอดคล้อง เพียงหันมาตระหนักถึงคุณค่าและศึกษาวิธีการผดุงครรภ์แผน

ไทยให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ และนำคุณประโยชน์มาปรับใช้ให้สนองตอบความต้องการของแต่ละบุคคล ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยในเรื่องการผดุงครรภ์ก็จะกลับมาได้รับความเชื่อถือและสร้างประโยชน์ให้เกิดขึ้นได้อย่างกว้างขวาง

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ผลการศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สามารถสะท้อนวิธีบำบัดรักษาความเจ็บป่วยของคนไทย เอาไว้ สมควรที่ผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น กระทรวงศึกษาธิการ นักศึกษา แพทย์แผนไทยและผู้ที่สนใจจะนำไปศึกษาเพิ่มเติม

๕.๓.๒ ผลการศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏข้อมูลเฉพาะการรักษาพยาบาลความเจ็บป่วยของ ประชาชนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเท่านั้น สมควรที่จะมีการศึกษา วรรณคดียุคอื่นเพิ่มเติม เพื่อทำให้เห็นพัฒนาการทางการแพทย์แผนไทยที่รับใช้สังคมไทยมา ยาวนาน

๕.๓.๓ ผลการศึกษาภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในวรรณคดีรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยศึกษาเฉพาะวรรณคดีร้อยกรอง ควรศึกษาวรรณคดีร้อย แก้วที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยเพิ่มเติม เพื่อความรู้ความเข้าใจในเรื่อง ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่เพิ่มขึ้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กาญจนา สุขแก้ว. (๒๕๔๓). การบูรณาการการแพทย์แผนไทยเข้าสู่ระบบการแพทย์
แผนปัจจุบัน. ปรินญาณิพนธ์ กศ.ด. (พัฒนศึกษา) กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- กัญญา ดีวิเศษ, และคณะ. (๒๕๓๗). คู่มือเวชกรรมแผนโบราณ. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์
ทหารผ่านศึก.
- _____. (๒๕๔๒). เกสัชกรรมแผนไทย. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
- กรมศิลปากร. (๒๕๔๕). จารึกตำรายาวัตรราชโอรสอารามราชวรวิหาร. กรุงเทพฯ: อาทิตย
โปรดักส์.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๔๒). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ภูมิปัญญาทางการแพทย์และ
มรดกทางวรรณกรรมของชาติ. กรุงเทพฯ: อรุณ.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. (๒๕๔๙). พหุลักษณะทางการแพทย์กับสุขภาพในมิติสังคม
วัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ขจร สุขพานิช. (๒๕๓๔). ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก. กรุงเทพฯ: (ม.ป.พ.)
- เขียน รัตนสุวรรณ; และคนอื่นๆ. (๒๕๒๒). เวชศึกษา. กรุงเทพฯ: โชคชัยเทเวศร์.
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (๒๕๔๒). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์.
กรุงเทพฯ: อรุณลาดพร้าว.
- คณะกรรมการ และอาจารย์สมาคม ร.ร. แพทย์แผนโบราณในประเทศไทย. (๒๕๒๒). คู่มือ
การศึกษาวิชาเวชกรรม. กรุงเทพฯ: สำนักวัดพระเชตุพน.
- คณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน. (๒๕๓๗). ยาไทย. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหาร
ผ่านศึก.
- คณะ ๕ อาจารย์ เกสัชกรไทยและเพื่อน. (๒๕๒๓). เกสัชกรรมไทยแผนโบราณ. กรุงเทพฯ:
สมชายการพิมพ์.
- คำนวล คำมณี. (๒๕๔๖). สรรพคุณยาไทย. ปัตตานี: สถาบันวัฒนธรรมศึกษาภัลยาณิวัฒนา
มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (๒๕๓๖). เจ้าชีวิต-สยามก่อนยุคประชาธิปไตย.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. (๒๕๕๓). **สาระไทย**. กรุงเทพฯ: (ม.ป.พ.).

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (๒๕๓๔). **องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์**.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉวีวรรณ ม่วงน้อย. (๒๕๔๗). **การยอมรับต่อการบริการการแพทย์แผนไทยของบุคลากร**

สาธารณสุข ในจังหวัดสุพรรณบุรี. วิทยานิพนธ์ วท.ม. (สาธารณสุข). นนทบุรี: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. ถ่ายเอกสาร.

ชัยนธ์ พิเชียรสุนทร และ วิเชียร จีรวงส์. (๒๕๔๓). **สัมมนาทางวิชาการ โครงการปราชญ์เพื่อแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

ชลอ อุทกภาชน. (๒๕๒๕). **การใช้สมุนไพรรักษาคนไข้ถูกพิษและสัตว์ร้ายต่าง ๆ กัดต่อยและรักษาคนไข้ที่รับประทานอาหารพิษและสัตว์ซึ่งอาจเป็นอันตรายแก่ชีวิตได้**.

กรุงเทพฯ: แพร์พิทยา.

ชัย เรื่องศิลป์. (๒๕๒๒). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

ชรินทร์ ก้อนแก้ว. (๒๕๔๗). **ภูมิปัญญาที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องสังข์ทอง ตอน “กำเนิดพระสังข์”**. ปรินญาณิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย) กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

ญาดา อารุณเวช. (๒๕๔๓). **บทบาทของพันธ์ไม้ในวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตไทยในอดีต**.

ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง พงศศาสตร์พื้นบ้าน. หน้า ๑๔๗-๒๑๔. จันทบุรี: (ม.ป.พ.).

ดวงมน จิตร์จำนง; และคนอื่นๆ. (๒๕๓๒). **ประวัติวรรณคดีวิจารณ์ไทย**. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

ดาวรัตน์ ชูทรัพย์. (๒๕๔๕). **หมื่นร้อยพันผสาน**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกระยา. (๒๕๐๕). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่๒**. กรุงเทพฯ: อรุณสภา.

ทองอุไร พันธุ์ชล. (๒๕๓๙). **ต้นไม้ กับปริศนาแห่งเคล็ดความเชื่อ ความงามและความหมาย**. กรุงเทพฯ: ธนกฤต.

ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา. (๒๕๔๘). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

ทิพย์สุตา เณรทอง. (๒๕๓๔). การเลือกใช้บริการรักษาโรคแผนพื้นบ้านและแผนปัจจุบัน :

กรณีศึกษาเฉพาะวัดโพธิ์ทองบนและโรงพยาบาลพระนั่งเกล้า จังหวัดนนทบุรี.

วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (พัฒนธรรมศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.

เทพชู ทับทอง. (๒๕๒๕). กรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ ๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ: เทพพิทักษ์การพิมพ์.

เทพชู ทับทอง. (๒๕๓๖). เล่าเรื่องไทย ๗๔. กรุงเทพฯ: ทิพยพร.

ธวัช รัตนากิชาติ. (๒๕๐๗). เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

ธวัชชัย เทียนงาม. (๒๕๔๒). การศึกษาองค์ความรู้ทางการแพทย์พื้นบ้านลานนา :

กรณีศึกษา : หมอปิ่นแก้ว ดันหลวง. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.

นคร พันธุ์ณรงค์. (๒๕๒๕). พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย. ใน สารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. หน้า ๒๗๐-๒๗๕. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

นภัสรพี ยมนา. (๒๕๔๕). กระบวนการถ่ายทอดความรู้ของหมอกระดูกพื้นบ้าน: วัด

ยุคลราษฎร์สามัคคี อำเภอบางทอง จังหวัดชลบุรี. วิทยานิพนธ์ ศศ.บ.

(สังคมวิทยาการพัฒนาศาสตร์) ขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ถ่ายเอกสาร.

นรินทร์เทวี , กรมหลวง. (๒๕๐๑). จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทร์เทวี

และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.

๒๓๑๐-๒๓๖๓). กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

นิพัทธ์พร เฟื่องแก้ว. (๒๕๔๖). คำบอกเล่าของแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: สายธาร.

_____. (๒๕๔๓). ถึงอย่างไรก็อยู่กันมาได้. กรุงเทพฯ: ศยาม.

นิจนรินทร์ แจ่มสมบุญ. (๒๕๔๖). วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางสังคมในวรรณกรรมนิราศ

ของสุนทรภู่. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (๒๕๒๗). ปากไก่และใบเรือ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

นิตยา กิจไพศาล. (๒๕๓๙). การศึกษาภูมิปัญญาหมอพื้นบ้านรักษากระดูก : กรณีศึกษา

หมอคนหนึ่ง ใน ตำบลในเมือง อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.

(พัฒนธรรมศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

- บั้งอร ปิยะพันธ์. (๒๕๓๘). ประวัติศาสตร์ไทย การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และ
ความสัมพันธ์กับต่างประเทศก่อนสมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพฯ:
ไอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์.
- บัวงาม อรรถพันธ์. (๒๕๑๗). บทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยโดยเฉพาะสภาพชีวิตความเป็นไปที่ปรากฏในเรื่อง.
ปริญญา นิพนธ์ กศ.ม.(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- บุศรา กาญจนบัตร, วรรณภา นิวาสะวัต, และ วรรณชนก จันทชุม . (๒๕๔๗). รายงานการ
วิจัย เรื่องการพัฒนากระบวนการผสมผสานบริการการแพทย์แผนไทยเข้ากับบริการ
การแพทย์แผนปัจจุบันของอสม. : กรณีศึกษาจังหวัดขอนแก่น. คณะพยาบาลศาสตร์.
มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ถ่ายเอกสาร.
- เบญจมาศ พลอินทร์. (๒๕๒๕). แง่คิดจากวรรณคดีและวรรณกรรม. คณะวิชา
มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. วิทยาลัยครูสงขลา.
_____. (๒๕๒๙). ตำรายาแผนโบราณ. ฝ่ายศึกษาค้นคว้าและวิจัย วิทยาลัยครูสงขลา.
- ประณีต คมสาคร. (๒๕๔๕). ความเชื่อและเหตุผลการอบสมุนไพรรักษาโรคในเขตเทศบาลนคร
ขอนแก่น. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (ไทยศึกษา). เลย: บัณฑิตศึกษา สถาบันราชภัฏเลย.
ถ่ายเอกสาร.
- ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. (๒๕๒๑). สร้างกรุงและประวัติศาสตร์การบริหารชาติไทย. กรุงเทพฯ:
เทพพิทักษ์.
- ประสิทธิ์ แก้วสิงห์. (ม.ป.ป.). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์.
ปริญญา นิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- ประเสริฐ ณ นคร. (๒๕๔๙). ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด. กรุงเทพฯ: มติชน.
- पालเลกัวิท. (๒๕๒๐). เล่าเรื่องกรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- ปิยนาก บุญนาค. (๒๕๒๘). การเลื่อนชั้นทางสังคมในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.
กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พะยอม ตันติวัฒน์. (๒๕๓๔). ยารักษาโรค. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง พฤษศาสตร์
พื้นบ้าน. หน้า ๙๑-๙๗. จันทบุรี: (ม.ป.พ.).

- พระมหาธานี นันทวิสาร์. (๒๕๔๐). บทบาทของพระสงฆ์กับการรักษาสุขภาพ : กรณีศึกษา
พระครูจันทคุณวัฒน์ วัดน้ำวน ตำบลบางเตือ อำเภอมือง จังหวัดปทุมธานี.
วิทยานิพนธ์ศศ.ม. (พัฒนาชนบทศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
ถ่ายเอกสาร.
- พระมหาสุกฤษ คำใจ. (๒๕๔๓). คติความเชื่อวิธีการรักษาผู้ป่วยด้วยยาสมุนไพรของหมอ
พื้นบ้าน อำเภอสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด. รายงานการศึกษาค้นคว้าอิสระ. ศศ.ม.
(ไทยคดีศึกษา). มหาสารคาม: บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสารคาม. ถ่ายเอกสาร.
- พิทยา ว่องกุล. (๒๕๓๔). ตำรับตำราหมอโบราณ. ใน วารสารวิทยารักษ์ ปีที่ ๘๘. ฉบับที่ ๗
หน้า ๘๗-๑๐๓. กรุงเทพฯ: (ม.ป.พ.).
- พรพรรณ ขวาทอง. (๒๕๔๖). การศึกษาค่าใช้จ่ายของยาแผนปัจจุบันในการรักษาโรค
ระบบทางเดินหายใจและยาสมุนไพรที่สามารถใช้ทดแทนในผู้ป่วยนอก
โรงพยาบาลนครนายก. วิทยานิพนธ์ วท.ม. (สาธารณสุข). นนทบุรี: บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. ถ่ายเอกสาร.
- พรรณี สรุบุญมี และ ประกายทอง สิริสุข,ม.ร.ว. (๒๕๑๘). สังคมไทยในสมัยต้นกรุง
รัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๖). กรุงเทพฯ: พิชณศ.
- พญดาจารย์วิฑูรโยคะ รัตนรังสี. (๒๕๓๔). เพชรน้ำหนึ่งของโบราณจารย์. พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- เพ็ญภา ททรัพย์เจริญ. (๒๕๔๐). การแพทย์แผนไทยสายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรม.
รวมบทความวิชาการ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
_____. (๒๕๔๔). การแพทย์แผนไทย การแพทย์แบบองค์รวม. พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.
- _____, กัณฑ์วีร์ วิวัฒน์พานิชย์, และ พิมพ์มล แก้วมณี. (๒๕๔๓). การศึกษาเบื้องต้น
เกี่ยวกับพรรณพืชสมุนไพรและเภสัชกรรมไทยที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์
และโบราณคดี. ใน วารสารการแพทย์แผนไทย ปีที่ ๔. ฉบับที่ ๔. หน้า ๑๑-๕๐.
กรุงเทพฯ: สถาบันการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข.
- _____. (๒๕๔๒). เภสัชกรรมแผนไทย. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.

พอพันธ์ อุยยานนท์. (๒๕๔๑). เมืองกรุงเทพฯ ในประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ตอนต้น

(พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๘). ใน วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. นนทบุรี:

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

พวงผกา คุโรวาท. (๒๕๔๐). ประวัติเครื่องแต่งกาย. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น.

ไพรัตน์ จันทรัชิต. (๒๕๒๘). ความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔). ปรินิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. (๒๕๑๕). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ไพโรจน์ นรชาติธำรงวิทย์. (๒๕๓๓). วิเคราะห์ความเชื่อในเรื่องพระอภัยมณี.

ปรินิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทร-วิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

ผุสดี ทิพทัส; และคนอื่นๆ.(๒๕๓๔). องค์ประกอบทางกายภาพ กรุงรัตนโกสินทร์.

กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภารดี มหาขันธ์. (๒๕๒๗). ประวัติศาสตร์การปกครองไทย. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร.

ฤดีรัตน์ กายราศ. (๒๕๔๑). ปกณกคดีวิถีไทยในเรื่องบัว. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

มหาวิทยาลัยมหิดล. (๒๕๓๕). ศัพท์แพทย์ไทย. กรุงเทพฯ: ประชาชน.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. (๒๕๓๓). เอกสารการสอนชุดวิชา แนวคิดไทย.

พิมพ์ครั้งที่ ๑. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

มะลิ สิวานนท์ชัยและกาญจนา ตั้งชลทิพย์. (๒๕๓๔). ระบบความคิด ความเชื่อ และ

พฤติกรรมการรักษาโรคกระดูกด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ. นครปฐม:

สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

มานพ ถนอมศรี. (๒๕๓๔). คนไทยสมัยก่อน. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

มาลี เจ้งวัฒนพงศ์. (๒๕๔๖). การยอมรับการให้บริการการแพทย์แผนไทยแบบ

ประยุกต์ของผู้รับบริการในภาคกลาง. ปรินิพนธ์ กศ.ม (การบริหารการศึกษา).

กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. (๒๕๓๗). ประวัติศาสตร์สังคมและการเมือง. พิมพ์ครั้งที่

๒. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

..... (๒๕๔๕). สภาพเศรษฐกิจไทย ช่วง พ.ศ.๒๓๙๘-๒๕๐๐. ปรับปรุงครั้งที่ ๑.

นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

มุกิตา เสถียรวัฒน์ชัย. (๒๕๔๐). การศึกษาลักษณะสตรีและการมีระดับการเกิดเหียงอก
ทางนรีเวชตามทฤษฎีแพทย์แผนไทย. ปรินญาณิพนธ์ ศศ.ม.(วัฒนธรรมศึกษา).

นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๓). การสัมมนาทางวิชาการ โครงการปราชญ์เพื่อแผ่นดิน.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ.

รัศมี-สุทธิ ภิบาลแทน; และ อารมณ ฉนวนจิตร. (๒๕๓๗). มารยาทในวัฒนธรรมไทย.

กรุงเทพฯ: ไทพ่น อินเตอร์ แอคท์.

รุ่งรังสี วิบูลชัย. (๒๕๓๘). การดำรงอยู่ของการแพทย์พื้นบ้าน : กรณีศึกษาหมู่บ้านนาสีดา
ตำบลข้าวปุ้น อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (วัฒนธรรม
ศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

เลิศชาย ศิริชัย, และคนอื่น ๆ . (๒๕๔๗). ภูมิปัญญาท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: เม็ดทราย.

ลัญจิกา จันทรจิตร. (๒๕๔๐). การดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านหลังคลอดในเขตเมือง :

กรณีศึกษากรุงเทพมหานครและปทุมธานี. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (วัฒนธรรมศึกษา).

นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

วริยา ศิวะศรียานนท์; และ ทวีวัฒน์ ปุณศรีกรวิวัฒน์. (๒๕๒๓). บุคลิกภาพและลักษณะนิสัย
ของคนไทยในทศวรรษ ของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา-พ.ศ. ๒๔๗๕. กรุงเทพฯ:
ไทยวัฒนาพานิช.

วรรณดี น้ำฟ้า. (๒๕๔๓). ความขัดแย้งในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. ปรินญาณิพนธ์ ศศ.ม.

(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

วิจิตรมาตรา,ขุน. (ม.ป.ป.). ประวัติการค้าไทย. (ม.ป.พ.).

วิชาญ สว่างพงศ์. (๒๕๒๐). การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์

(รัชกาลที่๑-๓). ปรินญาณิพนธ์ กศ.ม (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. (๒๕๔๒). ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธการพิมพ์.

วิบูล วิจิตรวาทการ. (๒๕๔๓). เกร็ดสนุกในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: เดือนตุลา.

วิมล จิโรจน์พันธุ์, ประชิต สกฤษะพัฒน์, และ อุดม เชยกีวงศ์. (๒๕๓๗). ประวัติศาสตร์ชาติ

ไทย. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

วิไล วิวัฒน์ชาญกิจ. (๒๕๓๙). โรคเบาหวานในเชิงทฤษฎีการแพทย์แผนไทย.

ปริญญาานิพนธ์ศศ.ม. (วัฒนธรรมศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

วิทย์ เทียงบุรณธรรม. (๒๕๓๓). พจนานุกรม โรคและสมุนไพรไทย. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.

พรินต์ติ้ง เฮ้าส์.

วีรวัฒน์ สุขวรา. (๒๕๓๙). พฤติกรรมสุขภาพของชาวชาโก:กรณีศึกษาบ้านชาโก หมู่ที่ ๓

ตำบลบ้านแห อำเภอรามโต จังหวัดยะลา. ปริญญาานิพนธ์ ศศ.ม

(วัฒนธรรมศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์. (๒๕๔๖). บรรพบุรุษไทย : สมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์

ตอนต้น. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์,ม.ล. (๒๕๒๙). ประวัติศาสตร์สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น :

จีน-คนนอกกระบบ. รายงานวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา.กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย

ธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

วุฒิ วุฒิธรรมเวช. (๒๕๔๒). หลักเภสัชกรรมไทย. กรุงเทพฯ: เอ็น พี สกรีนพรินต์ติ้ง

_____. (๒๕๔๗). คัมภีร์เภสัชรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

ศศิธร วสุวัต. (๒๕๒๗). การศึกษาผลทางเภสัชวิทยาของน้ำมันไพล

ZINGIBERCASUMUNARBOXB. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

ศิริกุล สันติชาติ. (๒๕๓๖). วิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านจากวรรณคดีสมัยต้น

รัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่๑-๔). ปริญญาานิพนธ์ กศ.ม (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิต

วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล.(๒๕๓๘). การเกษตรแบบพอเพียงชีพในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.

ใน วารสารสุขุโขทัยธรรมมาธิราช. ฉบับที่ ๒. หน้า ๑๐๔-๑๐๘. นนทบุรี:

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

_____. (๒๕๓๘). การค้าภายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ใน วารสารสุขุโขทัยธรรมมาธิราช.

ฉบับที่ ๒. หน้า ๑๐๙-๑๑๔. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

_____. (๒๕๓๘). **พินิจปัจจัยการผลิตในเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. ใน วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. ฉบับที่ ๑. หน้า ๙๖-๑๐๔. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

_____. (๒๕๔๓). **รายได้รายจ่ายของรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. ใน วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. ฉบับที่ ๑๓. หน้า ๙๔-๑๐๑. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

ส.พลายน้อย. (๒๕๔๖). **ร้อยแปด[ที่]กรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ: สารคดี.

_____. (๒๕๑๘). **เล่าเรื่องบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

_____. (๒๕๔๔). **เล่าเรื่องบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: เดือนตุลา.

สงวน อึ้งคง. (ม.ป.ป.). **สัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ**. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

สนิท ตั้งทวี. (๒๕๒๙). **แง่คิดจากวรรณคดีและวรรณกรรม**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

สนั่น เมืองวงศ์. (ม.ป.ป.). **ประวัติศาสตร์ธนบุรี-รัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: (ม.ป.พ.).

สมพร ภูติยานันท์. (๒๕๔๒). **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย ว่าด้วยสมุนไพรกับการแพทย์แผนไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาตำราสถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข.

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. ๒๕๒๒). **เล่าเรื่องเก่าของไทย**. กรุงเทพฯ: ประจักษ์การพิมพ์.

สมพันธ์ เลขะพันธุ์. (ม.ป.ป.). **วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สถาบันการแพทย์แผนไทย. (๒๕๓๗). **ยาไทย**. กรุงเทพฯ: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.

สวาท เสนาณรงค์. (๒๕๒๘). **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

สุกิจ ด่านยุทธศิลป์. (๒๕๓๔). **การสาธารณสุขแบบสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๕๓-๒๔๖๘)**. ปรินูญานินท์ กศ.ม (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

สุกัญญา เจียมวิเศษ. (๒๕๔๘). **วิเคราะห์ระบบการศึกษาไทยจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในสมัยรัชกาลที่๑-รัชกาลที่๓**. ปรินูญานินท์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (๒๕๔๔). **แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุพจน์ เจียมใจ. (๒๕๒๗). **การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๓**. ปรินูญานิพนธ์ กศ.ม กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

สุภาพร อาจเดช. (๒๕๔๔). **บทบาทหมอพื้นบ้านทางด้านสุขภาพจิตชุมชน : กรณีศึกษา หมอธรรมบุญ นานวล บ้านดอกส้มพันธ์ ตำบลท่าหาดยาว อำเภอโพธาราม จังหวัด ร้อยเอ็ด**. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (พัฒนาชนบทศึกษา). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. ถ่ายเอกสาร.

สุเมธ เมธาวิทยกุล. (๒๕๓๒). **สังกัปพิธีกรรม**. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์.

สุรีย์ พงษ์จันทร์. (๒๕๒๕). **ความสัมพันธ์ระหว่างมิชชันนารีอเมริกันกับไทยในสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. ใน สารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. หน้า ๒๑๗-๒๑๘. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

สุขสมาน วงศ์สุวรรณ. (๒๕๒๗). **ประวัติศาสตร์การปกครองของไทย**. กรุงเทพฯ: บำรุงสาส์น.

เสมือนทิพย์ ศิริจารุกุล. (๒๕๔๘). **ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการบริโภคอาหารของคนไทยใน เขตเมืองหลวงระหว่าง พ.ศ.๒๓๙๔-๒๕๓๔**. ปรินูญานิพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ:บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป. (๒๕๓๒). **ประเพณีที่เกี่ยวกับชีวิตเกิด-ตาย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ คุรุสภา.

เสาวภา พรศิริพงษ์;และ พรทิพย์ อุศุรัตน์. (๒๕๓๗). **การบันทึกและการถ่ายทอดความรู้ ทางการแพทย์แผนไทย**. นนทบุรี: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.

_____;และคนอื่นๆ. (๒๕๓๙). **สถานภาพและทิศทางการวิจัยการแพทย์แผนไทย**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข.

เสาวลักษณ์ อนันตสานต์. (๒๕๓๔). **วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุข สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. (๒๕๓๐).

สมุนไพรรักษาโรค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การส่งเสริมการค้าทางการศึกษา.

เอกรัตน์ อุดมพร. (๒๕๔๖). วรรณคดีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๒-๓. กรุงเทพฯ: พัฒนาศึกษา.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. (๒๕๔๐). ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา. (๒๕๓๙). ศาสนาและพิธีกรรมของไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

อเนก นาวิกมูล. (๒๕๓๘). เรื่องประหลาดเมืองไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: แสงแดด.

_____. (๒๕๔๗). การแต่งกายสมัยรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

อุดม เขยแก้ว. (๒๕๑๗). การเมืองในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นางสาว กัลยา เนตรายน
วันเดือนปีเกิด	๒๑ สิงหาคม ๒๕๑๘
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	๒๒๔ / ๖๔ เลควิวคอนโด ตำบล บางพูด อำเภอ ปากเกร็ด จังหวัด นนทบุรี ๑๑๑๒๐
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	-
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	-
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. ๒๕๓๓	มัธยมศึกษาปีที่ ๓ จาก โรงเรียนมัธยมวัดบึงทองหลาง
พ.ศ. ๒๕๓๖	มัธยมศึกษาปีที่ ๖ จาก โรงเรียนมัธยมวัดบึงทองหลาง
พ.ศ. ๒๕๔๑	ครุศาสตรบัณฑิต (ค.บ.) ภาษาไทย จาก สถาบันราชภัฏจันทรเกษม
พ.ศ. ๒๕๕๑	การศึกษามหาบัณฑิต (กศ.ม.) ภาษาไทย จาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ